ВКSH

BKSH

BKSH

KLUBI «GJUHA SHQYPE»
N' SHKODER

3

HI NDOLLIINA

HISTORIJET T' MOTSHME

t' permledhuna prejë

M. LOGORECIT

Blêe i II.

SHKODER 1911
Shtypshkroja «NIKAI»

BKSH

BKSH

III.

Romakët.

1. T' pershkruemit e Italjes.

Prejë shpatit juguer t'Alpevet shtrîhet, n' formë t' njaj mathe t' nji kalorezit, per m' u futun n'deed Mjesdhee, siujdhazja e Italjes, t' njatii dheut qi per bukurii, hijeshii e njethnii kaa pasë kênë quejtun qyshë motit *Iulishtë e Europës*. Kahë prendimi e lagë deedi i Tyrrhenit, tuej sajue gjiina t' kandshem e sqele t' leeta per t' u libue; kahë t' leemit e rrahin shkulmat moknorë t' deedit Adriatik. Per mjedis t' Itales ngrehen bjeshkët e Apeninvet, qi, kahë veeri, tuei u pshtetun mii Alpe, t' cillat porsi lethe n' formë t' nji arkut rrotulluer e dajnë Italjen prejë dhenash t' Europës t' mjesme, bijnë kahë jugu, tuej e terthurun per t' gjatë.

Italja lumna kaa pak e nder kta don permêndun, n' ânë t'eper, lumi *Padus (Po)*, qi permledh sheenat qi bunojnë nder Alpe e sidomos n'mal *Viso*. Ky lum e terthuer Italjen tuej e pershkue prejë prêndimit kahë t' leemit per me ardhë me dikue ujtë e vet n' deed Adriatik. Dikohen m' ânë prejë prendimit lumna t' vogjel e rrânet t' shkurtë, sikuer nder mâa t' parë *Arni e Tebri (Tevere)*.

Ajri i Italjes âsht i butë e nji eer e kandshme e e leet frȳen nder fusha e rrafshina t' saja, kû me plotnii piqen pêmët mâa t' shishme; nder kodrina t' Apeninvet hapen rudina, lugina, livadhe e pȳlle me bukuriina gjith nduerësh, qi kan kênun e janë edhe sod lakmija e t' huejȳet, qi per vjetë me shumicë shkojne m' u argtue nder ato vise qi natȳra si m' llaas kaa dashtë me i stolisun me aq bukuriina. Edhe per kahë âna e tregties Italja gjindet m' nji vênd t' pelqȳeshem, pse neper deed Mjesdhee mundet m' u perpjekun me dheena mâa t' plleshem e t' gratshem t' Europës, t' Afrikës e t' Azies.

Nder kohna fort t' vjetra kjo siujdhaze s' kaa pasë nji êmen qi t' a perfshiete marë, pse, e daame nder lugina e lagje t' vogla prejë malesh e lumnash, nuk sajote nji krahinë t' vetme nen nji êmen t' perbashkem. Êmni *Italje* i perkitte vetum nji lagjes n' ânë t' jugut, por kȳ êmen mandej, mâa voon, neper t' rritun t' pushtedes t' Romakve ju hap krejt siujdhazes. Vjershtarët Grek e paten quejtun edhe *Hesperja,* qi don me thanun dheu i prendimit, pse ndaj Greqien vjen me njimend m' at krah, kahë t' prenduemit e diellit.

Italja dahet n' trii lagje: *Italia e Eper, e Mjesme* e *e Poshter.*

I. Italja e Eper perfshijte kto krahina, qi nder kohna t'lashta u thirrshin: 1. *Galja cisalpine*, qi don me thanë Galja e ktej Alpevet per me e shque prejë asajë, qi u gjindte pertej e qi u thirrte mirfillit *Galia.* Galja cisalpine u shtrîete prejë Romet e deeri nder Alpe e qi lumi *Padus* (Po) e daan n' dȳy pjesë t'queituna n'at kohë njana *Galia e andej-Pohit (Galja transpadana)* e tjetra *Galja e këndej - Pohit (Galja cispadana).* Galja e andej - Pohit u hapte prejë bregut t' rrmakët

t' ktii lumit deeri tu bregu i djathtë t' lumit *Etsh (Adigje)* e tu Alpet; gjytete mâa n'zâa ishin *Verçella, Tiçinum (Pavia) Kremona, Mediolanum (Milani)*, *Mantua e Verona.* — Galja e këndej - Pohit u gjindte ndermjet bregut t' djathtë t' Pohit, t' Lumit *Rubikon,* t' deedit Adriatik e bjeshkvet t' Apeninvet, kû u permênshin gjytetet *Placentia (Piaçenza)*, *Mutina (Modena)*, *Bononia (Bolonja)* e *Ravenna.*

2. *Venetia,* qi ishte dheu i Venetvet e u shtrîete prejë shpatavet jugorë t' Alpevet, deeri tu lumi Po e bregut deedit Adriatik. Ky dhee mâa teper ishte kneta; nder gjytete donë permêndë *Patavium (Padua)*, e *Akuileja,* mâa e vjeshmeja sqele e atyne rrethevet.

3. *Liguria,* qi u thirrte ajo krahinë qi per megjë kishte lumnat *Varus, Makra,* e *Padus.* Nder gjytete t' ksajë krahinë ishin *Nicea, Augusta Taurinorum (Turini)* e *Genua.*

II. *Italja e Mjesme* a *Italja e mirfilltë,* qi permlidhte gjashtë krahina; trii kahë prendimi i Apeninvet: *Etrurien, Latium* e *Kampanien;* e trii kahë t' leemit e atyne bjeshvet: *Umbrien, Picenum* e *Samnium.* — 1. *Etruria,* qi pat kênun thirrë edhe *Tyrrhenii* e *Tuskii,* prejë kahë kaa ardhun êmni *Toskana* e sotshme, kishte kto gjytete: *Florentia (Firenca)*, Klusium (Kiusi) e *Vei* qi kaa pasë kênun gjyteti mâa n' zâa nder kohna mâa t' vjetra, por sod vetum pak rrenime lethesh shifen n' vênd t' tii. 2. *Latium,* kû gjyteti mâa n' zâa ishte *Roma* e *Ostia* sqelja e sajë n' grykë t' lumit *Tiber;* mandej *Tuskulum (Fraskati)*, *Alba longa, Lavinium.* — 3. *Kampania,* nji krahinë e bukur e e plleshme, kû lulzojshin kto gjytete: *Kapua, Nola, Herkulaneum, Pompeji, Salernum* e *Neapolis (Napulli).* — 4. *Umbria,* me kto gjytete: *A-*

riminum (*Rimini*) e *Spoletium* (*Spoleto*). — 5. *Picenum*, me nji sqele fort t' vjefshme, *Ankonen.* — 6. *Samnium*, malcii, me gjytet *Beneventum*.

III. Italja e Poshter, e cilla per shkajk t' shum koloniinavet Greksh kje quejtun edhe *Greqija e Madhe*, qi perfshijte kto krahina: *Lukanien, Bruttium, Apuljen* e *Kalabrien* me sqele *Brundisium* (*Brindisi*) e *Tarent.*

Italja kaa per rreth disaa ishuj, nder mâa t' mdhajt janë:

1. Sicilja, qi dahet prejë Italjet neper nji grykë, jo mâa teper e gjanë se 20 *km.*, por m' nji vênd âsht e ngushtë vetum 3 *km.* Ktu duket se Sicilja, nder kohna para historijet do t' keet kênë e njitun me Italje per me sajue krejt nji dhee. Kjo gry kë, qi sod thirret e *Messinës*, ishte nder kohna t' vjetra plot me reziqe per detarë neper shkamij e gjiire, qi u gjindshin m' njanin breg e m' tjetrin, shi njaty kû ishte mâa e ngushtë; e ato shkamij e gjiire kjeen rrethue prejë fantazijet t' vjershtarvet me aq prralla saa patën kênë besue sikuer dy vigana detarë qi msyeshin udhtarët e i paten quejtun *Shylla* e *Harybdi.*

Pat kênë Siçilja vênd i plleeshem sidomos per drithna, saa Romakët e paten thirrun grunari i tyne. Por nder kohna afer nesh per shkajk rrênimesh qi lufta t' shumta ngallmuen e mâa teper sidomos kuer kjeen qitë faret pyllet u bâa mâa e shumta pjesë e ktii ishullit djerr e shkretii. Si nji purâa i madhnueshem ngrehet me maje t' vet *Etna*, qi mrrîen deeri n' 3300 meter perpjetë, ndersaa *Vesuvi*, afer Napullit, nuk çohet mâa teper se 1300 meter. Per rranzë Etnet galdon syni tuej paamun kopshtije me gjith farë barishtesh e vnêshtash, kû

piqet rrushi mâa i mirë; mâa perpjetë mali âsht veshun krejt n' lisnajë e pyell me lisa qindavjetash; pertej, mâa nalt, e mlojnë akullnajë e bornajë t' perjetshme, permii t' cillat maja, qi hupë nder rêe, vjell tym e zjarm.

Nder gjytete t' kohnavet t' vjetra t' ktii ishullit ishin n' zâa *Syrakusa*, *Messena* (*Messina*), *Agrigentum* (*Girgenti*), *Katana* (*Katania*), *Lilybeum* (*Marsala*), t' gjitha n' fillim Koloniina greke; mandej *Panormi* (*Palermo*, kryegjyteti i sotshem) kolonii Feniksh e *Drepana* (*Trapani*) kolonii Karthagajsh.

2. *Sardinja*, gadi krejt mal, me krygjytet *Karalis* (*Kagliari*), kahë bregu i jugut.

3. *Korsika* e daame prejë Sardinjet neper nji grykë 15 kilometrash e gjanë, por nder kohna t' vjetra fort pak e punueme.

2. Banorët e vjeter t' Italjes.

Nder kohna mâa t' vjetra banorët e Italjes u daashin nder disaa koome krejt t' ndryshme nder veedi e donë permendun:

1. *Japygejt* e *Venetejt* t' nji trunkut me fise Ilirsh t' Ballkanvet; t' parët banojshin n' Apulje e n' Kalabrii e tjerët kahë veeri-t' leemit i Italjes.

2. Kahë mjedisi i Italjes jetote nji koom fort afras me Grek, *Italajt*, qi u daashin n' saa fise, si *Latint*, *Umbrejt* e *Sabellejt*.

3. *Etruskët*, popull t' nii fisit krejt t' shquem prejë tjervet t' Italies, por vetum z' bashkut me kta, pse t' njatii trunkut

t'madh prejë kahë rrjedhin gaadi krejt komet e Europës, don me thanun prejë Indo-Gjermanvet a Arianvet. Etruskët paten bânue nder lugina t' lumit *Po*, por mandej u shtyen si kahë veri e mâa teper kahë jugu, tuej bue Umbrejt.

4. Krejt t' ndryshem prejë fisevet qi u permênden kjeen edhè *Ligurët* ndoshta afras me *Ibert*, qi banojshin n'Spajë. — Mâa voon, nder kohna t' histories, u dynden prejë veerit n' Italje *Galejt*,, qi bunin e vet e ngulen n' Italje t' Eper. Ne e mram donë permendun Grekët, qi xuen vênd n' Siçilje e n' Italje t' poshter.

3. Romakët e vjeter.

N' mjedis t' Italjes, nder kohna t' vjetra, paten banue Romakët, popull i permêndun nder t' gjitha komet e motevet t' lashta, qi per fuqii t' ndertuemit sundimtaar t' tyne kjeene t' zott me xânun vêndin e parë nder tjerë popuj e deeri nder mote fort t' afershme, nder dit t' ona, kurrnji tjeter koom s' kaa mrrijtun me jau kalue per fuqii e pushtet. Tuej xânun fiill gaadi prejë asgjâjet mujten, me t' kaluem t' motit, m' u zgjanue e me pushtue mâa parë krejt Italjen, mandej t' gjith dheenat per rreth t' deedit Mjesdhee per me mrrijtun ne e mram me shtîmun n' dorë e me ngadhnjye krejt boten, qi aso kohet u njifte. Kaq veprime t' mdhaja do t' keet mujtun me i punue vetum nji popull qi do t' keet pasun edhe vetiina e nure t' posaçme mii tjerë, sikuer se me njimênd i paten pasun me mâa t' madhen plotnii Romakët, qi u levdojshin e u majshin per fis hyjnuer, pse u besojshin si sternipa t' Martit, t' hyut t' luftes. Paten kênë Romakët e vjeter t' njaj natyre t' mitun,

por me nure e doke t' shterngueme e t' egra sikuer se pernjimênd i lypen e i duhen njaj populljit trim e burrë, e praa anmiq t' njaj jetet t' kandshme e t' shlirueme; deeri n' kohë mâa t' madhit shkelxim t' tyne jetimi i tyne u kanditte me pak; gjith mendimi e qellimi i tyne ishte se si me i vjeftë e me i sherbye atdheut, per t' cillin nuk dijshin me e kursye veedin aspak, tuej i true gjithçka kishin mâa per zêmer: saa mâa ngusht t' u gjindte atdheu i tyne aq mâa e madhe cena e mundi i tyne per me i sherbye. Para t' mirës s' atdheut e para t' marës s' ligjvet t' pushtedes do t' prâjshin t' ndiemet mâa t' hajthshme t' zêmres, saa me mrrijtun i ati me gjikue per dekë t' birin, pjellen e loçken e vet, kuer nuk ju bindte ligjvet t' pushtedes e u mundote per t' zezë t' ksajë. Kto t' ndieme kaq t' nalta dashtnijet ndaj atdheun vepruen qi t' ishin, jo vetum t' egjer me vetveedi, por edhe me tjerë popuj, t' cillët hoqen e psuen shum nen sundim t' tyne. Doket e nuret teper t' shterngueta e t' egra per me ruejtun trimnien e burrnien kjeen shkajk me i majtun Romakët per shum mot larg dituniivet e hartevet t' bukra, e per posë hartit t' luftës, n' t' cillin u treguen per mâa t' mdhaj mjeshtra, diftuen vetum hollii t' madhe n' hartim t' ligjvet e t' kanunit, aq saa edhe nder mote t' tashme ato ligjë e kanune mahen e ruhen.

4. Besimi i Romakve.

Besimi i Romakvet a sikuer ata thojshin n' gjuhë t' tyne *religjon, t' lidhun,* qi per ta dote me thanë trêmë para hyjniivet, kishte shum t' pergiaam me besim t'Pellazgvet e t'Grekvet, me t' cillët popuj Romakët kan pasë kênun t' njaj trun-

kut. Kuer mâa voon mandej gjytetnija e aratimi i Grekvet filloj m' u fuur e me fitue randsii t' madhe nder Romakë edhe besimet u bâan njinji e vetum ndrrojshin per kahë êmni. Kshtû *Zojzi* i Pellazgvet a *Zeuzi* i Grekvet kje thirrun prejë Romakvet *Jupiter; Poseidoni,* hyu i ujnajvet, kje quejtun *Neptun; Ares,* hyu i luftës per Grek, kje per Romakë si per Pellazg *Marti; Athena,* hyjneshe e dijes e e luftës nder Pellazg e Grek, kje *Minerva* nder Romakë; *Afrodita* a *Prênda,* hyjnesha e bukuries e e dashtnies per Pellazg, kje per Romakë *Venus*.

Me randsii t' madhe, madje me droe t' trêmshme, ju bindte Romaku hyjniivet qiellore, e nder t' tana ndollat e natyres aj s' shifte tjeter veç se shêje, me t' cillat hyjniit i parhetojshin fatin atii; kshtû neper vetimë e bumullimë, neper rropulliina t' flijavet e neper saa e saa tjera ndolla t' natyrshme Romaku besote se me ato Hyjniit dojshin me i diftue vullnesen e tyne; e kshtû aj nuk kapte kurrnji punë t'nji farë randsijet paa shtjerrtue perpara neper ato shêje vullnesen e hyjniivet per t' diktue a i kishte per veedi qi punës me ja grahë a i kishte kundra prejë asajë m' u shporrë, pse e dite mirë fort se do t' i dilte keq.

Kshtû populli romak me doke t' tija t' shterngueme e t'egra, me trimnii e burrnii t' tii, me dashtnii t' ndeztë ndaj atdheun e tii e me droe ndaj Hyyn mujt prejë nji fillimit fort t'vogel me mrrijtë me zotnue boten marë. Por kuer mâa voon neper begatii e visarë t' ngadhnjyem filloj Romaku me i shlirue e me i zbutë doket e t' parvet, atëherë buer edhe trimnii e burrnii per t' u ligshtue; hupi dashtnien ndaj atdheun per me dashtë vetum t' miren e veedit e qiti mas shpine droen e

hyjniivet per m' u dhanë mas gjith farë vesesh t' mrapshta, e kshtu s' kje mâa i zoti me qindrue n' at madhnii qi pat fitue dikuer, por u rrxue per me i lishue vendin n' historii popujvet tjerë, qi ishin ende t' paaprishun e t' paaçartun.

Ah! saa msim i bukur e i vjefshem per popuj tjerë e saa pasqyrë e mirë per nee Shqyptarë, qi, kaa dashtë i Madhi Perendii, ende i kemi majtun doket e shterngueme e t' egra, po, po qi na kan ruejtun trimnii e burrnii, me shpresë t'madhe qi, tuej qindrue nder to, por tuej i zhdrivillue me këndime e msime, kemi me mujtë me mrrijtun m' nji shkallë bukur t' naltë nder popuj t' Ballkanvet, sikuer na perket per t'drejta, qi na ep historija.

5. T' daam t' histories romake.

Per me mujtun me i permledhun rrênd mas rêndit e me i majtun mênd ndolliinat mâa t' para, por edhe mâa t' vjefshme e t' nevojshme m' u dijtun t' ktii popullit t' madh, dahet historija e tii nder trii kohë t' mdhaja:

a). Roma nen mreten, prejë 753 — 510 para K., don me thanun prejë t' themeluemit t' Romës deeri n' t' buem t' mretnavet.

b). Roma rrepublikë, prejë 510 - 31 para K., don me thanun prejë t' ndertuem t' Romës n' rrepublikë deeri n't'rrxuem t' sajë.

c). Roma nen perendorë, prejë 31 para K. deeri n' 476 mas K., don me thanun prejë fillimit t' Romës si perendorii deerii n' t' hupun t' perendories romake t' prêndimit.

6. Thana mii t' trajtuem t' Romës.

Populli i Romakvet e pat fillimin e tii fort t' vogel. M'nji krahinë kahë prendim i iltaljes t'mjesme, êmnit *Latium,* u gjindte gjyteti *Alba Longa,* i trajtuem, sikuer se thohet, prejë *Askanit* t' birit *t' Eneut,* i cilli me tjerë Trojan pat ikun prejë atdheut t' vet, prejë *Trojet,* massi Grekt e paten pushtue e rrênue. Qyshë nder kohna fort t' vjetra paten sundue mii ket gjytet mreten latin, mii t' cillët nuk dihet tjeter veç disaa êmna t' tyne. Sikuer i katermdheti mret i ktii gjytetit permendet nji farë *Proka,* i cilli, mas thanavet t' lashta, thohet se ja pat lanë mretnien t' birvet t' vet *Numitorit* e *Amulit* qi t' sundojshin bashkarisht. Por Amuli qi gjakote me mretnue vetum perzûe t' vllaan e madh, Numitorin, perjashta gjytetit e t' birin ja myti. E per mos me i lanun veedit kurr farë ngatrimit e me hjekun droen qi mos t' u gjindte kush me i lypë trashigim n' mretnii, qi kishte plaçkitë, shterngoj t' bien e t' vllaat t' buem, *Rea Silvien,* m' u bâa per dhunë *Vestalinë,* don me thunun priftneshë t' hyjneshës *Vesta.* Detyrët mâa t' para t' Vestalinavet, qi u zgiedhshin prejë dyervet mâa bujare per sherbim t' Zojës *Vestë,* ishin me ruejtun vashnien, don me thanun mos me mujtun kurr m' u martue e mandej me majtun ditë e natë zjarmin ndezë, qi u digjte para elterit t' hyneshës. Mjerë zêmra e atyne t' mjeravet, qi prishshin ndonjanen nder kto detyrë, pse per ndershkim i pritte nji dekë e mnershme.

Por Rea Silvja, me gjith qi e shterngueme me ruejtun vashnien, pat, sikur se u hap zâni, prejë Hyut Mart dy bi-

njokë, *Romulin* e *Remin*. Kuer kjo punë i vojt n'vesh Amulit, u trêm e me nji herë dha urdhen qi t' u mytte e ama me t' dy kerthîjt. Rea Silvja kje ferfllue n' Tiber, por hyu i ktii lumit e pshtoj tuej e marrë, me veedi e tuej e pelqye per fat t' vet. Edhe t' dy kerthîjt pshtuen m' nji tjeter mëndyrë t' çuditshme, pse per fat t' mirë t' tyne Tibri m'at kohë kishte pasë gufue pertej âmet t' vet e kuer shporta, n' t' cillen kjeen shtîmun t' dy binjokët, kje qitun nder ujna t' lumit, met afer bregut paa mrrijtun me e kapë rrjedha e kshtu mas nji grimë kohet erdh e u nal n' tokë. Nuk vonoj me ardhun aty pari per t' pimun ujë nji ukinë, qi, tuej ndie vajin e atyne dy kerthijvet, pat dhimë per ta e i llâni me gji t'vet. Mâa voon kjeen diktue prejë nji bariut, prejë *Faustulit,* qi i muer me veedi per t' i majtun e per t' i rritun si t' ishin t' vett. U rriten me nji herë t' dy binjokët n' ksollë t' bariut e ju bâan krah e ndimë nder punë t' blegtories, tuej vojtë edhe ata, si tjerë barii, me kullotë berret e Faustulit; duelen t' foort e trima e nuk durojshin qi cub t' ju afrote per plaçkë vathit t' tyne e shum herë u xêshin edhe me tjerë barii per shkajk t' kullosavet e askush s' mujte me jau çartë vizen. Nji herë nder tjera ju raa m' u kacafitë me barii t' Numitorit, qi kapen Remin e ja shpuen zotnies s' tyne; fort u mrekullue plaku kuer njofti n' tê e n' Romulin t' nipat e vet. I muer afer veedit e ju diftoj se çka kishte hjekë prejë t' vllaat, prejë Amulit e si ky e kishte bue prejë shkamit t' mretnies. U terbuen prejë idhnimit t' dy binjokë kuer mueren vesht ngullmin e zii t' gjyshit t' tyne e me nji herë bâan mendin me ja shperblye trathtarit mrapshtiinat qi kishte punue. Mlodhen rreth veedi disaa cuba e me ata msyen A lben, thyen partien e Amulit e

ktê e rrxuen prejë mretnijet per me vûe edhe nji herë gjyshin e tyne, i cilli me jau perligjë ket ndeer ju fali ato tokë, kû kishin pasë jetue si barii e kû t' mujshin me ngrehun nji gjytet.

Atëherë Romuli e Remi, permii nji koder êmnit P*alatin,* n' breg t' lumit Tiber, me banorë t' atyne krahinavet ngulen tbanat e veta, n'vjetë 753 para K., prejë t'cillash tbana mandej u pertrîe plot bukurii e madhnii *Roma.* Romuli per me i vndue kufij gjytetit t' rii i raa n' parmênde gjithkund per rreth kodres palatine, tuej e çue dheen stom, porsi lethe, permrenda t' cillavet u ngrehen disaa ksolla t' rrethueme me gardh cunkthash e t' mlueme me kashtë.

Por hîni çarta ndermjet t'dy vllazenvet, pse se i cilli nder ta dote qi gjyteti i rii t'u êmnote prejë ëmnit t'vet e t'u njifte mret mii atê. Per mos me shkue maa giatë nder t'degame raan n'good me jau lanë t'daamit e asajë punë hyjniivet, qi kishin per t'pelqye atê nder t'dy vllazen, qi kishte per t'paa mâa parë skyferë fluturim. Romuli vojt me ndejë mii koder t' Palatinit e Remi mii atê qi u quete e Aventinit; kuer ktii t' mramit i raan me paa fluturim gjashtë skyferë, e ndersaa po i diftote t' vllaat fatin e lum qi vetë hyjniit i baan, qe Romulit i raan para fluturim dymdhetë asi shpendish. Prejë ktej leu nji tjeter degame, pse Remi u levdote per i pelquem t' hyjnavet, kahë kishte kênë aj i pari me i paa skyferët, ndersaa Romuli i kundershtote, tuej i pergjegjë se aj kishte paa nji numer edhe nji herë mâa t' madh asish. Prejë fjalvet kapercyen nder t' baame tuej u kapë nder veedi e m' at t' perziem Remi met dekun. Kshtu e kalxojnë disaa punen, por do tjerë e tregojnë ndryshej, tuej diftue se Remi per me qestisë e me shpotitë

Romulin, kapercej murin qi i vllau kishte fillue me ndertue. Atëherë Romuli i testirun e myti, tuej i thanun: *T'xâan se i cilli prejë tejet se çka e gjeen, kuer t' kapercejnë lethet e mija.* Neper dekë t' Remit Romuli met i vetmi zot mii gjytet t' rii. qi prejë êmnit t' tii u quejtë *Romë*. Me Romulin filloj nji rresht shtatë mretnash, qi sunduen nji mas nji mii Romë, mii jetë e t' punuem t' cillvet mâa teper thana e thaça t' perzieme me trillime t' cuditshme na kan metun.

a) Kohë e parë. Roma nen mreten, prejë 753 - 510 para K.

7. Kater mretent e parë romakë.

1. ROMULI. Rrangu i t' parit mret e t' trasheguesavet t' tii qi erdhen mii sundim t' Romës permlidhte trii zyre, pse ata kjeen *kryepriften, kryeushtarë* e *kryegjygjtarë* mii pushtede t' ree. Mretnat e Romës per me diftue madhnien e pushtetit t' tyne, si zotnuesa, kuer dilshin perjashta, kishin dymdhetë puthadorë qi ju prîishin perpara, t' quejtun n' gjuhë latine *Liktora*, t' cilltë majshin nder duer nji tubë thupra t' lidhuna, n' maje t' cillavet dilte nji thader.

Thanat e vjetra jo vetum e bijnë Romulin si themelues e smadhues t' Romës, por edhe si ligjtaar, sikuer se aj qi i pari i vndoj themel t' ndertuemit sundimtaar t' pushtedes s' ree. Populli i parë i Romës, sikuer se i sajuem qi ishte me gjith farë ardhacakësh e fisesh t' ndryshme, kje daa n' trii fise,

se i cilli fis mandej n' dhetë lagjë, qi u quejshin *Kurie*, e kto ne e mram n' treqind *gjindii*. Mas ktii t' daamit kuptohet se nder ato kohna t' para u gjindshin n' Romë tridhetë kurje e treqind gjindii. Prejë krenvet t' Shpijavet mâa t' foorta e mâa n'zâa sajoj Romuli nji kuvend pleqsh, *Pleqsien*, n'gjuhë latine *senatus*, qi n' fillim pat nji qind pjestarë, por mâa voon, kuer me Romë u bashkuen edhe tjera fise, kje rritë numri i atyne deeri n' treqind. Kta kreen dyersh t' para do t' u perkujdesshin bashkë me mretin per t' mirë e per t' marë t' vêndit e do t' u diftojshin si eten t' popullit a si thohet latinisht *patres;* prejë ktii êmnit mandej meten m' u thirrë gjytetasit mâa t' permêndun, sidomos ata qi kishin zyret e mdhaja t'sundimit, *Patricej*. — Edhe pjestarët e kurievet do t' u mlidheshin herë herë per me rrahë e me shoshitë disaa nevojë t' vendit, e ktyne t' mledhunavet i paten thanun n' gjuhë latine *Komitja kuriata*, don me thanun mledhii kurjesh. Sikuer se Romuli pat kujdes me i qitë themelin t' ndertuemit sundimtaar gjytetit t' vet, mêndoj e u kujtue edhe per rojë e projë t' tii, tuej daa qi se e cilla gjindii t' epte kaa nji ushtaar kaluer e kaa dhetë kamsorë, e kshtu tuba ushterake e parë e Romës n' fillim pat 300 luftarë kalorë e 3000 luftarë kamsorë. Mâa voon mandej kalorët sajuen nji ortë n' veedi, e pse per t' armatisun e per t' majtun t' kalit e t' kalorit duheshin bukur shum t' holla, rridhte prejë vetveedit qi kaluer kushdohi s' mund t' u bâte, por do t' u zgidhte prejë shpijash mâa t' pasuna e kshtû orta e kalorvet muer me hohë nji t' paam bujarijet e si m' shêj t' ksajë u quejten *Kalorës*, i cilli êmen edhe sod perdorohet si titull bujarijet.

Per me shtuemun numrin e popullit t'gjytetit t'rii, thohet se Romuli e bâni Romen vênd pritet e beset per gjilh t'huej, qi a per nji arsye a per nji tjeter ishin t' ndjekun a t' salvuem nder vênde t' veta, deeri per fajtorë e gjaksorë, qi mujshin me ardhë me jetue n' Romë paa farë drojet nen hije t' tii. Neper ket besë shum t' huej, qi s' mujshin me jetue nder vênde t' veta, u turren me ngulun bunin e tyne n'Romë, qi z' vonoj m' u rritë per kahë numri i banorvet; por u shumue vetum me mashkuj e mungojshin graat. Per me gjetun graa çoj Romuli lajmtarë nder popuj fqij per me lypun vasha per t' i martue n' popull t' vet, por lajmtarët kjeen gjithkund bue e madje vûe m' lojë e n' qestii, tuej ju thanun se Roma do t'kishte bâa mirë me pasë dhanun pritë e besë edhe graavet t' ndieme e t' paandershme. Romuli u idhnue, por edhe dijti m' u nalë, tuej mêndue se kû nuk ecë urtija e butsija, do t'punojnë dinakija e forca. Kumtoj ân-e-kand se do t'lutte, n'lavd e n'ndeer t'Neptunit, t'hyut t'ujnajvet, nji t'kreme n'Romë, qi do t'u bâte me shum lumnii e me gjith farë lojnash e argtimesh. Ky lajm i kumtuem me zâa t'madh joshi banorët e gjytetëvet t'afershme, qi msyen Romen e me mujtë edhe me at raas me paa gjytetin e rii. Nder t' gjith tjerë fqij mâa me shumicë erdhen Sabinejt me graa e bija t'tyne. Romakët i priten bukur mirë me gosta nder ksolla t' veta t' stolisuna per at t' kreme e mandej i ênden gjithkahë, tuej ju diftuemun godiinat qi kishin bâa. T'huejt, massi u ngien me t'paame t'atyne godiinavet t'ndrequna per pak mot, u rreshtuen m'u argtue nder lojna, qi kishin gatue Romakët. Kuer gjith t' huejtë ishin hutue e habitë n' galdim t' atyne lojnavet, m' nji farë kohet e mas nji farë shêjit, qi ju kje bâa, kcyen djelmt romakë nder rende t' shi-

kjuesavet, tuej grabitë se i cilli n' at turbullim e pshtjellim kaa nji vajzë e tuej e çue me t' shpejtë n' ksollë t' vet. T'trêmun prejë asajë ndolle t' paapritun e t'paakujtueme iken, tuej kjaa e tuej bertitë prindt e vashavet t' grabituna.

Romakët mandej graat e fitueme per dhuni dijten me i marrun me t' mirë, me i zbutun e me i bâmun per veedi; por prindt e tyne, massi kthyen nder vende t' veta, tjeter s'menduen veç se si me jau shperblye e me jau perligjë Romakvet at kore e trathtii. Do t' kishte hupun Roma t' ju kishin turrë z' bashkut gjith ata anmiq, qi bâan, por per fat t' sajë ata, prejë furies qi saa mâa parë me e laa dhunen e vet, nuk mênduen m' u permledhun gjith z'bashkut, por e mspen veç e veç, n'mêndyrë qi Romakët kjen t'zott me ju bâa ballë leetas e madje me i thye e me i prapue krejt t'pergjakun e t'shemtuem.

Por nuk pshtuen leet Romakët prejë Sabinejvet, qi ishin anmiqt fqij mâa t' rrezikshem, pse kta t' armatisun e t'forcuem mirë, nen prîsii t' mretit t' tyne, t' *Titus Tatit,* u ferflluen mii Romë. N'rudinë ndermjet t'kodravet *t' Palatinii* e *t'Kapitolinit* u ndeshen t' dyy ushtrijat anmike. Kuer qe, ndersaa zhgjetat vringllojshin prejë njanes ânë e m' tjetren, Sabineshat e grabituna me flokë t' shprishun e me pekta t' grisuna, u furen ndermjet t' dyy lagjevet, herë tuj u siellun prejë burravet t'tyne per me i lutun qi t'i ulshin armët per mos me i lanun t' vorfena paa prind, herë tuej u kthye prejë prindvet qi t' a nalshin luften per mos me i lanun t'veja, tuej ja vramun burrat. Ky guxim i madh i atyne graavet ja theku zêmrat ushtarvet e prîisavet t'tyne. T'gjith i ulen armët. Mretnat e t'dyy lagjevet hîen ndermjet t'dyy ushtriinavet e vnduen pagjë e besë nder veedi. Mas aso dite t'dy popujt do t'u bashkojshin, tuej u bar-

tun edhe Sabinejt me gjith mret t'tyne n'Romë. Kshilli i Pleqsies i nji qind vetvet, ndertue prejë Romulit, u shtue edhe me nji qind tjerë pjestarë t'zgjedhun prejë Sabinejvet. Kodra e Kuirinalit, qi ju kje lishue Sabinejvet per t' banue, kje shtîmun n' rreth t' Romës. Me atëherë Romakë e Sabinej sâjuen nji popull t' vetem tuej u thirrun *Kuiritej.*

Sundimi i dy mretnavet nuk ngiati shum, pse z' vanoj e diq *Titus Tati,* e mas deket t'tii met vetum Romuli si zotnues mii Romë, por tuej shtîmun nderdym qi me do nji mëndyrë t' mshehtë u shporr, paa i ardhun koha, t' mretit, t' shoqit t' vet. Por edhe Romulit i ishte afrue marimi. M' nji ditë kuer aj jashta portavet t' gjytetit po rreshtote ushtrien per me i dhanun nji t' paam, u çue nji fortunë eret e madhe, qi trazoj e turbulloj ushtarët e gjinden, qi kishte dalë me paa. N' at perzieme Romuli u zhduk. Populli e lypi prejë Pleqvet, por kta i pergjegen se e kiskin paa tuej hypun gjaall kahë qielli n' at fortunë n'mjedis t'vetimavet e t'bumullimavet. Madje nji nder pleq mrrijti me thanë m' nji mledhii t'popullit se n' nade heret kishte pasë paa shpirtin e Romullit rrethue me dritë nalt n' qiell, e prejë andej i kishte urue lumnii e bekim gjytetasvet t' Romës, qi me shum arsye do t' bâjshin mirë me ju bindun si hyy. E pernjimend Romuli kje njehun nder hyjnii romake me êmen *Kujrinus.*

2. NUMA POMPILI. — Mas deket t' Romulit Pleqsija e majti sundimin per nji vjetë rresht; se i cilli pjestaar per pêsë dit sundote me pushtet e me nderime, qi i perkitshin mretit; kjo punë do t' kishte vjanue kush din se deeri kuer, mos t' ishte çue peesh populli me lypun nji mret. Mas disaa degamesh ndermjet Pleqsies e popullit raan n' godii, qi t' u

zgidhte per mret nji prejë Sabinejsh. Zanet raan mii *Numa Pompilin,* nieri n' shêj per pershpirtnii, urtii e dije.

Sikuer se mreti i parë, Romuli, kje majtun per themelues t'ndertuemit sundimtaar qi pat Roma, ashtû edhe mreti i dytë Numa Pompili, njehet si ndertues i shestimevet e rregullimevet besimtare. Numa Pompili ishte nieri, qi dote pagjë e qetii e me ndertime plot urtii e dije dote me zbutë doket e egra e me hjekun rrebet e mrapshta t' popullit, tuej u mundue pik s'parit me dikue nder zêmra t'tii pershpirtnii e perkushtnii ndaj sherbimin e hyjniivet, pse moraliteti do t' keet per qander besimin. Ngrehi tempuj e elterë, e nder godiina t' tija n' zâa pat kenun tempulli i *Janit,* nji nder mâa t' motshem hyjna t' Italvet t' vjeter. Dyert e ktii tempullit n' kohë t' luftës do t' rrishin hapët e vetum n' kohë t' pagjës do t' u mydhshin. Nder shtatë qind e saa vjet, qi qindroj pushtedja e Romës, vetum trii herë, e mâa jo, i raa ktii tempullit me i majtun dyert mshilun! Heren e parë kje nen sundim t' mretit Numa Pompilit.

Per me i dhanun hov e shkas sherbimit hyjnuer vndoj t' kreme e t'trueme flijash. Thohet se ky mret kje shestuesi i priftnies, tuej i rregullue n' shoqniina, nder t'cillat mâa n'zâa pat kênun shoqnija e atyne priftenvet, qi paten kênë quejtun *Pontificej (Pontifices),* prejë t' cillvet u zgidhte kryprifti, qi me êmen latin u thirrte *Pontifex Maximus* (kndo: pontifeks maksimus); rrangjet e tija ishin me rregullue sherbimin hyjnuer, me goditë kalendarin e me pasë n' kujdes shkrimin e libravet t'pervjetshem. — Nji tjeter shoqnii priftensh ishte ajo e *Fetialevet,* qi me shprehiina t' posaçme e t' çuditshme do t' a kumtojshin popullin per t' krisun e t' çilun ç' farë do luf-

tet, sikuer se edhe n' êmen t' popullit do t' vndojshin goodet e pagjës. — *Saliijt* ishin priftent e hyut t' luftës, qi majshin n'rojë t'tyne *Shytin shêjt* e kremtojshin zyret qi i perkitshin sherbimit t' atii hyut me kangë e lodra armësh. Qe se çka ishte Shyti shêjt. Nen mretnim t' Numa Pompilit pat kênë thanë se nji shyt, t' nji trajtet t' çuditshme, kishte pasë raa prejë qiellit e, mas t'thanunavet t'priftenvet, u besote, se prejë t'ruejtunit t'tii varej lumnimi i Romës. Atëherë Numa Pompili, per me i pshtue rrezikut qi ndokush t' ja grabitte at visaar t' çmueshem, shtîni me goditë e me farkue edhe njimdhetë tjerë kryekput t' njinjishem me at shyt, qi, t' gjiht bashkë perziimas, i vndoj n' tempull t' Martit. — Nder priftnesha kishin nderim t' posaçem gjashtë *vashat vestalina,* t' cillat do t' ruejshin per herë ndezë zjarmin shêjt *t' Zojës Vesta.* T' mjerat ato t' ju kishte kênë shqimë zjarmi! Pse aj zjarm shemllete t' qindruemit e pushtedes romake, sikuer se t' shqimunit e tii shênjote t' hupunit e Romës. — Per posë ktyne shoqniina priftensh, êmnoj Numa Pompili edhe tre tjerë priften, rrangu i t' cillvet ishte me ju djegë flija tre hyjnavet, qi posaçe u njehshin pajtorët e Romës e ishin *Jupiteri*, *Marti* e *Kuirini*, e kuer e lypte nevoja ata mujshin edhe me xânë kamen e mretit e t' kryepriftit. — Edhe numri i *Augurejvet* (*t' vegimtarve*), qi paten kênë qyshë n' kohë t' Romulit, kje shtue prejë Numa Pompilit. Vegimtarët kishin randsii t'madhe n' jetim t' popullit, sikuer se atyne qi ju perkitte detyra me shtjerrtue e me diktue vullnesen e hyjnavet prejë ndollavet t'natyrës, sikuer prejë vetimash e bumullimash, prejë fluturimit e zânit t'disaa shpêndijvet, prejë t'ndeshunit me disaa shtasë katerkamshe e prejë saa e saa tjera ndollash t'natyrshme.

Kshtû krejt ndertimet e sherbimit hyjnuer t' besimit t' Romakvet kjeen vepra e Numa Pompilit, qi kje majtun per mret plot pershpirtnii, dije e dashamirë pagjët, e deeri nder kohna fort t' voona kujtimi i tii kje nderue nder Romakë.

3. TULLUS HOSTILI. — Krejt natyret t' ndryshme kje trasheguesi i Numa Pompilit, *Tullus Hostili,* pse mêndimesh e dishiresh luftarake. Massi Numa Pompili pat kênun fisit t'Sabinejvet vendit e lypte qi mas tii t' vîte nji romak e fisit t' ktyne pat kênun Tullus Hostili. Kahë dit e mot nji nezë e smirë e mshehtë e e' mluet ziite ndermjet *Albet* e *Romet* qi ishin nder veedi si amë e bijë. Alba, amgjyteti, me zêmer t' nezët shîfte t' rritunit e Romës, e kjo, bigjyteti, s' mund t' durote parien e asajë; vetum fati i armvet do t' daate a Alba mii Romë a Roma mii Albë do t' zotnote. Mreti i Albes, *Metti Tufeti,* me nji ushtrii erdh e xûe vênd afer Romet; Tulli me ushtrii t' vet romake u gatue me e msye: t' dyy ushtriinat ishin gaadi m' u ferfllue njana mii tjetren, kuer mreti i Albanajvet, Metti, duel ndermjet t' dyy ushtriinavet, tuej i bâa zâa Tullit per me ardhë e me raa n' kuvênd, kû i diftoj se vetum neza e smira i kishin çue pesh ata dy popuj t' nji fisit m' u kapë e m' u grîi nder veedi e kshtû m' u ligshtue qi ne e mram n' rrezik me kênë t' perbîmun prejë ç' farë do anmikut tjeter. «T' gjejmë, i tha, mâa mirë nji mjet tjeter paa e damtue popullin per me paa se cilli do t' zotnojnë mii tjetrin.» Tullit ju pelqye mêndimi i shemrit t' vet e rasa u gjet me nji herë per me e kputë at çashtje.

N' ushtrii romake sherbejshin tre vllazen trenjokë, *Horatiejt;* ashtû edhe n' ushtrii t' Albanajvet tre vllazen tjerë edhe ata trenjokë, *Kuriatiejt.* Kta kjeen zgiedhë prejë t'dyy lagjesh

qi me armë n' dorë t' a dajshin fatin e se t' cillës shêmer. Massi t' dyy ânët u perbetuen mballafaqe me ju ndêjun goodevet, rroken armët trenjokët e massi u dha shêji, si luâj, u turren njani mii tjetrin ndermjet t' dyy ushtriinavet, qi hapshem, tuej nalue deeri rrektimin, pritshin fundin e atii luftimit, qi do t' daate fatin e dy popujvet se cilli do t' mette zot a shkardh i tjetrit. Ndermjet t' vetuemit e t' vringlluemit t' shpatavet qi rrotullojshin kû tuej msye anmikun, kû tuej pruejtun veedin, raa dekun njani Romak e nuk vonoj edhe i dyti m' u rrxue per paa dhanë shpiirt. Brohorim gzimit krisi prejë lamët ushterake t' Albanajvet, ndersaa Romakvet ju kishte dekun zêmra. Por trenjokët Albanai saado n'kamë ishin t'plaguem randë fort, ndersaa Romaku i metun vetum ishte i foort paa farë varret. Ky, kinse prejë ligshtijet, u vûe n' t' i-kun qi kshtû anmiqt t'a ndiqshin se i cilli me fuqii qi i kishte metun, tuej mêndue bukur mirë se domosdo kishte per t' i daa me shoqi shoqin e atëherë per tê punë e leet me i msye vetum per vetum. E me njimend sikuer mendoj ashtû i duel, pse mas saa hapash u nal e tuej u kthye prejë anmiqvet i paa se kishin kênë daa, tuej metun njani larg tjetrit; atëherë, tuej u ferfllue kundra atii qi mâa afer i kishte ardhë, nuk pat muund t' madh me e rrxue dekun per tokë. Ndersaa ush-trija albane me saa kû mujte i bâte zâa dy vllaznevet tjerë me ngâa n' ndimë t' parit, Romaku u lishue mii t' dytin, qi me nji t' raame e rrotulloj per tokë dekun. Kuer mandej e msyni t' tretin, qi i ligshtuem prejë shum varrvet me mzi u ngrehte rrshanë e e shporoj me shpatë. Nji vigem brohorimit, qi vojt deeri n'kupë t'qiellit, u çue prejë ushtrijet romake, qi tuej i çartun rendet e veta ngau rreth fituesit per me e urue.

Gjith gzueshem me plaçka luftet qi kishte marrë prejë t' fituemvet u kthye kahë Roma, tuej e perciellun gjith ushtrija e tuej e pritun krejt populli, i madh e i vogel. Tu porta e gjytetit i duel para edhe e motra e vet, e cilla kishte pasë kênë e fejueme per njanin nder t' tre trenjokët Kuriatej. Kuer ajo nder plaçka, qi me veedi bite i vllau, diktoj petkun e pergjakun, qi ajo vetë me duer t' veta i kishte pasë pree e qepë dhandrrit, filloj me kjaa me zâa t' naltë e, tuej shpupurishë prejë dhimet flokët, e thirrte me êmen. Vaji i s' motres n'mjedis t' gazmêndit t' vet e t' gjith popullit testiri zêmren e t' vllaat e aq prejë idhnimit ju turbullue mêndja saa e shporoj me shpatë t' motren, tuej i thanun: «Shporru prejë ksajë jete per nji dashtnii jashta kohet per dhanderr, ti, qi jee tuej harrue dy vllazen t' dekun e qi jee tuej perbuzun tjetrin gjaall! E kshtû mas sodi u shporrtë se e cilla Romakinë, qi ankon e vajton anmikun!» Kjo gjaksii e mnershme çarti gzimin e asajë dite. Gjaksi i s' motres kje qitë para gjygjit e pat me pasë ndershkimin qi i perkitte mos t' kishte kênë teper i afershem kujtimi i nderës qi i dha Romës, por mâa teper e pshtuen lott e t' et, qi per nji ditë buer tre fmii e qi mos t' mette krejt i êjtë i kje falë jeta fajtorit. Por per nji farë ndershkimit kje gjikue me krye zbluet e perkultas m' u pershkue nen dy druna t' lidhuna terthuer n' maje, n' shêj t'zgjedhës, t' shkardhnies.

Nder kaq Metti Fufeti u mundote me trillue mëndyren se si me i pshtue Albanajt prej zotnimit t' mnishem t' Romakvet. Me t'gergame çoj peesh kundra Romet popujt fqij, *Fidenajt* e *Vejanët,* tuej ju dhanë besen se kishte per t' rrâa me ushtrii t' vet m' ndimë t' tyne. Fidenajt e Vejanët e çuen per njimênd

kundra Romet, e Tulli, mreti i ksajë ju duel kundra, tuej i prîi ushtries s' vet e tuej çue n' t' quheten kohë me thirre, sikuer se ishin t'detyruem, Albanajt, qi saa mâa parë t'i vîshin per ndimë e qi z' vonuen me ja mrrijtun nen prîsii t' Metlit Fufetit. Tulli ktyne ju urdhnoj me i msye Fidenajt ndersaa aj vetë ju turr Vejanvet. Kuer, porsaa kta u kapen nder veedi, i paabesi Metti Fufeti, teper i lig per me kapercye mballafaqe n'ânë t'anmikut, u shmang preië lamet t'luftës per me hypun mii nji koder aty afer, prejë kahë mund t'shifte se ç'marim do t'mirte lufta per me majtë mandej ânen e mâa t'foortit. Nji kaluer romak ja vrapoj tu mreti i vet per me i dhanë lajmin e zii qi Albanajt po ju siellshin kodres per m'u bashkue me anmiq. U trêm Tulli, por vrik erdh n' veedi, e, tuej mtrue gzim, ja priti kalorit me zâa t' naltë qi t' a ndieshin anmiqt : «Mirë fort, pse ashtû i kam urdhnue, qi t' i siellen permrapa Fidenajvet per me ju rae n' shpinë!» Kjo dinakii i eci, pse Fidenajt u trêmen, tuej drashtë nji trathtii prejë ânet t'Albanajvet, e u vuen n' t' ikun. Ika e Fidenajvet ngrehi mas veedit edhe Vejanët.

Atëherë Metti i paabese raa poshtë per me ardhë per me i prûe Tullit urimet urimet e veta per at fitim t' bukur, qi bâni mii anmiq. Tulli dijti me e mshehë testirin e zêmres s' vet, madje, tuej mtrue miksii e dashtnii ju fal nderës t' paabesit. Ne e nesre grishi populliin per t' u mledhë, pse kishte nji punë t' nevojshme per t' i shtrue perpara. Porsaa zgalloj drita Romakë e Albanaj u gjeten n' vênd t' shenjuem per mledhnii madje kta t' mramt mâa t' kuprrueshem per ç' farë punet i kishte mledhë, u grumulluen rrokull Tullit, qi mballafaqe diftoj paabesnien e trathtien e Albanajvet, qi

ju kishin shmangë lamës luftarake, jo prejë urdhnit t' tii, por me qellim qi me kapercye n' ânë t' anmikut. Por per ket trathtii nuk do t' u fajiste ushtrija albane, qi i kishte ndigjue prîisit t' vet, i cilli do t'u mate i vetmi trathtuer: E sikuer se Metti e kishte pasë mênden e zêmren t' daame ndermjet t' Romës e t' Fidenes, ashtû edhe trupi i tii do t' u coptote! Mas urdhnit t' Tullit kjeen prûe dy qerr t' ngrehun me kaa kater kual e Metti kje lidhë permrapa tyne, mandej, tuej i grahun kualve n' anë t' kundrellshme, kje shkye per t' gjaall.

Mas ktii gjygjit t' rrebtë kjeen dergue kalorë n' Alba Longa me urdhen qi populli i sajë t' dilte prejë gjytetit t'vet e t' u barte n' Romë, kû i kje dhanë nji koder, êmnit *Celi*, per t' banue. Alba Longa kje rrafshue krejt per tokë.

4. ANKUS MARCI. — I Katerti mret i Romës, *Anki*, pat kenë mas thanash, nji nip bijet prejë Numa Pompilit, e lakmote mâa teper pagjen se i gjyshi, por paa farë ligshtijet, pse kuer e lypte nevoja, dijte edhe me kênë i rrebtë. Kuer Latint deshten m' u skkoqun prejë Romakvet e, tuej plaçkitë, raan pree nder bashtina t' ktyne, Anki, me armë n' dorë, i boj e prishi disaa gjytete t' tyne, tuej i shterngue banorët me u bartun e m' u ngulun n' Romë, tuej iu dhanun per t' banue kodren e *Aventinit*. Prej Latinvet e prejë tjervet, qi mâa perpara paten ardhë, u shumue populllimi i Romës prejë ardhacakësh per me sajue nji ortë t' ree, e cilla n' gjuhë latine kje quejtun *Plebë*, don me thanun *gramullii*, *gerdhâa*, pse e sajueme me gjith farë koklash. *Plebejët*, kjeen majtun per gjytetas t' rii e t'liir, t'shternguemun me marrë pjesë nder detyrë t' gjytetit, por paa mujtun me gzue t' mirat e ktii, don me thanun t' drejtat gjytetnore, sikuer me kênë t' êmnuem per Pleq e m'u njehun

pjestaar t' Mledhiinavet popullore. Per posë Patricejvet e Plebejvet u gjindte edhe nji ortë e tretë n' Romë, orta e *Klientajvet*, sikuer se u thojshin, qi dote me thanun *t' pruejtunvet* a *t' perkaasvet*, qi rridhshin prejë ânasvet t' vjeter t' Romës t'shtruem e t' pushtuem. Patrici, sikuer projtaar i tyne, u thirrte *patron*, e klienti, saado qi u njehte i zoti i vetveedit, asgjâamangut nder zyre t' perjashtme t' jetës varej krejt prejë patronit, qi deeri n' ngjyygj do t' a tfaqte.

Anki smadhoj zotnimin e Romës, tuej shtîmun n' rreth t'sajë krejt krahinat deeri n'breg t' deedit, kû mii grykë t'lumit Tiber ngrehi *Ostien*, qi e shestoj per sqele e limâa t' Romës.

8. Tre mretent e mramë Romakë.

5. TARKUINIUS PRISKU. — N'kohë t'mretnimit t'Ankus Marcit kishte ardhë prejë Etrurjet e ngulun buunin e vet n'Romë nji nieri i pasun e zotnii, êmnit *Lukumo*. Kishte pasë kênë aj i biri i *Demaratit*, i nji Korinthjanit t' permenduun, t' cillit, per shkajk luftash t' permrendshme e nder veedi, ju kishte pasë dashtë me dalun prejë atdheut t' vet, prejë Greqijet e me kerkue vênd nder dheena t' huej, tuej vojtun n' Etrurje, kû kishte pasë ngulun buunin e vet. Mas deket t' Demaratit, i biri, Lukumi, me t' shoqen e vet *Tanakuilen*, grue Etrusknesh e stolisun me vetiina burrnijet, erdh n'Romë, kû fitoj t' drejtat gjytetnore, don me thanë u njoft per gjytetas romak, e prejë aso heret ndrroj êmen per m' u thirrun *Tarkuinus*. Neper pasunii e urtii t' tii dijti me joshë zêmrat e t' gjithvet, tuej fitue dashtnien e popullit e t' mretit, i cilli aq fort e çmote saa shum herë e thirrte afer veedit per

kshiill, madje, perpara se me dekë, e zgodh per kujdestaar t' dy t' birvet t' vet. Mas deket t' Ankit, kuer populli duel n' mlêdhnii popullore per me zgiedhun mretin e rii, Tarkuini dy fmijtë prejë tii t' kujdestuem i largoj prejë Romet, tuej i çue per gjoje, e vetë aj vojt n' mledhii, kû aq bukur dijti me kuvendue per veedi saa per nji herë kje êmnue e njoftun per mret. Tarkuinit, mretit t' rii, i kje mâa voon shtue miêmni *Priskus*, qi don me thanun *i lashtë*, per me e dymtue prejë t' mramit mret romak qi pat kênë quejtun edhe aj Tarkuinus.

Mretnat e perparshem kishin pasë kênun mâa teper perkujdesue per smadhim e sigurim t' pushtedes s' ree romake, por Tarkuini, qi sikuer Grek kishte t' ndieme t' bukura hartijet, u mundue mâa fort per hijeshim t' Romës. Me plaçka t' ngadhnjyeme, tuej luftue kundra Latinsh e kundra Etruskejsh, qi i pat thye, n' vend t' stomevet theut me t' cillat pat kênë rrethue qyshë n' fillim t' vet Roma, goditi lethe gursh, qi vetum nen trasheguesa t' tii mujten me kênë krye. Olokun nhermjet t' kodravet t' Palatinit e t' Kapitolinit, qi u quete *Forum* (treg) e kû u majshin mledhiinat popullore e zbukuroj me godiina rruginash e strehnajësh t' shtyllta. Gatoj trollin e nji olokut t' madh, qi pat kênë thirrun *Cirkus maximus* (kndo: Cirkus maksimus), per me ngâa vrap kual e qerre e per me bâa tjera lojna. Aj filloj godiin e gjytetzes *Kapitolium*, qi pat kênë nji shat me nji tempull t' shuguruem hyut Jupiter permii koder t' Kapitolinit. Por nder godiina mâa t' permênduna qi muer me bâa kjeen *Kloaket*, shtona nen tokë, nen udha t' gjytetit, neper t' cillat kullojshin rrodhat e ujnat per me vojtë m'u derdhë n'lum Tiber. Kloaket, kto shtona t' nentokshëme kjeen nji godijet aq t'shndoshtë e t'foort saa me bartë

godiina gjith farëshsi pellaza, tempuj e parûj, qi u trajtuen mâa voon n'Romë, madje disaa nder ato kan qindrue nder dit t'sotshme. Kloaket paten nji t'vjeftun t'madh per pastrii t'Romës, pse e pshtuen prejë plehnash, e fllikshtinash, qi n' kohë t'shiinavet uji i brrakavet bite e u mlidhte nder rudina ndermjet t'kodravet.

Nen mretnim t' Tarkuinit u shtue numri i pjestarvet t'Pleqsies, qi mrrijti deeri n' 309; edhe n' kohë t' tii nji shumicë e madhe gjindiish t' ortës s' vogjlies, kapercej n' ortë t' Patricejvet, t' bujaries.

Me gjith vepra t' mira e t' bukura qi Tarkuin Prisku i bâni Romës, asgjâamangut nuk pshtoj paa anmiq. T' birt e Ankut s' mujshin me harrue qi neper dredhii t' tii kishin hupun trashegimin e mretnies, e s' prâjshin tuej u mundue se si me ja hanger kryet. Me t' shtieme t' tyne u çuen dy barii, qi, tuej u mtrue si t' ishin keq nder veedi, me kmesa n' dorë, hien n' pellaz t' mretit, tuej lypë prejë tii gjygj per me i ndrequn. Mreti, qi s' mujt me shqortue djerrimet e tyne, ju hîni ndermjet e ndersaa po ndigjote ankimet e njanit, tjetri barii ju suell me kmesë, tuej e qitun dekun per tokë; mandej t' dy bashkë mueren iken.

6. SERVIUS TULLI. — Me nji herë mas aso vraset e shoqja e Tarkuinit, Tanakuila, mydhi dyert e shatit mretnuer, T' birt e Ankut kuer ndien se Tarkuini ishte gjaall e qi kishte xgjedhë nji mkamës e prejë droes mos t' i trathtojshin bariit, mueren malin e iken. Servi muer n' dorë sundimin e mretnies n' kamë t' vjehrrit e muer edhe, kuer dilte perjashta, t' tana shêjet e nderimit, qi i perkitshin mretit. Kuer mandej e siguroj veedin per nji herë si mkamës mretnuer, tuej fitue dashtnien e ndigjesen e popullit, atëherë botoj deken e Tarkuinit e kje

njoftun per mret prejë Pleqsijet. Êmni i ktii mretit met n' zâa per nji ndertim t'rii qi i dha sundimit t'Romës, qi prejë êmnit t'tii kje thirrun t'*ndertuemt servituer*. Sikuer Soloni n'Athenë âshtu edhe Servi muer per themel me rregullue e me veçue t' drejtat e detyrët e gjytetasve pasen e kamen e tyne e sidomos n' bashtina. Kush trashigote shum gjâa ishte maa fort i ngarkuem me t' laame traminash e i detyruem me i sherbye mâa shum pushtedes, por do t' kishte edhe mâa teper t' drejta se aj, qi si mâa i paagjâashem, ishte mâa i lexuem nder paga e tjera sherbime ndaj suundin. Servi mas traktimit t' gjâas e dau popullin n' pesë ortë; n' t' paren kjeen permledhun gjytetasit, t'cillët pak s'pakit trashigojshin vjeften e 100.000 *Asve* (nji farë t'hollet rêmit t'Romakvet t'vjeter) e paten kênë quejtun latinisht *klassici*, qi dote me thanun t'*shquem*, t'*permêndun*, prejë t' cilles fjalë mandej kan ardhë tjerat: *klasë*, *klasik*, me t'cillat perfshîhet ç'do veper e bukur e e hollë e trillueme prejë mêndjet e hartijet. Ortat tjera mandej trashigojshin mâa pak, sikuer orta e dytë 75.000 *as*, e treta 50.000 e e mramja 12.000 *as* gjâa.

Se e cilla ortë mandej perdahej n' shum *Centurie* (*qindtarii*), por t'ndryshme kahë numri i vetvet; n' krye se t'cilles qindtarii u gjindte nji *qindatuer*. Orta e parë, qi permliqhte maa t' pasunit e mâa zotniit gjytetas, u perdaate n' 80 qindtarii kamsorësh e 18 tjera kalorësh, krejt vetum orta e parë 98 qindtarii, ndersaa kater ortat tjera z' bashkut s'kishin mâa teper se 90 qindtarii, per posë 5 tjeravet, qi maheshin n'veedi, jashta ortavet. N'ket mndyrë krejt numri i qindtariivet mrrijte n' 193. Sikuer se orta n' t' cillen u gjindte se i cilli gjytetas, mas sajë ju preete tramina qi do t' laate, ju daashin t' drejtat

qi i perkitshin nder mledhiina popullore e ju caktojshin detyrët, qi do t' kryete n' sherbim t' ushtries. Ushtarët kamsorë e kalorë, qi epte orta ç parë, pse t' detyruem me u armatisun me t' randa e pse do t' u majshin vetë n' kohë t'luftes, do t' gjymtojshin edhe mâa teper gjâa se ortat tjera, t'cillat pse mâa t' paapasuna dilshin n'lufte t'armatisuna mâa leet. Ata qi ishin krejt t' vobët e t' asgjashem, t' thirrun *Proletarë*, ishin t' liruem prejë sherbimit ushterak e vetem m' nevojë t' madhe u armatisshin saa per roje t' vêndit.

Zyret e rangjet, qi i perkitshin sundimit, u dajshin nder mledhiina popullore qindtariish, t' cillat per ket arsye paten kênë quejtun *Komitja centuriata*, qi don me thanun *mledhii qindtariish*. Se t' cilles qindtarii i perkitte vetum nji zâa e kahë do t' randote shumica e zanevet andej u daate puna. Massi orta e parë praa, vetum ajo permlidhte 98 qindtarii, mâa teper se t' gjitha tjerat orta, shifet prejë ktej se saa randsii t' madhe kishte orta e parë, e cilla, sikuer se ajo qi trashigote pasunii e begatii, ishte edhe mâa teper e interesueme per qindresë t' pushtedes.

Patricejt, qi sajojshin *popullin* n' veshtrim t' mirfillët, e qi jetojshin perpara krejt daamas prejë Plebet, e cilla nuk gzote kurrnji t' drejtë, pse e majtun, sikuer êmni i thotë, *grumullii*, kjeen me ktê, neper t'ndertuem t' Servius Tullit, permledhun m'nji popull t'daam, po, nder orta e kto n'qindtarii, por prejë ktyne rridhshin detyrët e sherbimit ushterak e t'drejtat ndaj sundin, pse mledhiinat e qindtariivet zgidhshin mretin e daashin t' çilunit e luftës. Mas ktii t'ndertuemit, qi prûni bashkimin e t'dyy lagjevet m'nji popull, i kje vûe themel *gjytetnies e pushtednies*, don me thanë qi se i cilli kishte t'drejta

nder zyre t' gjytetit e t' drejta ndâj sundimin e pushtedes a me fjalë tjera kishte *t' drejta gjytetnore e t' drejta t' politikshme.*

Por massi gjâja e pasunija me t' kaluem t' kohës mund t' shtohen, por edhe t' pakohen, u bâte nder Romakë nji t' çmuem e t' traktuem gjâjet (*censum*) krye pêsë vjetsh, tuej fillue perpara per ndjesë e t' pastruem t' fajesh me t' trueme flijash, e cilla punë u thirrte *lustrum*; edhe sod nji *luster* shênjon nji kohë t' gjatë pêsë vjetsh. N' t' pariu traktim qi u bâa, duelen 80,000 gjytetas t' zott e armëvet, qi Servi i dau, per mas vêndit se kû banojshin, n' 30 lagje, prejë t' cillash vetum kater banojshin n' Romë, e tjerat, qi permlidhshin mâa t' pasunit e t' begatshmit, jetojshin nder rrêthina, nder troje t' parvet t' vet. Madje mâa voon u njehte si poshtnim e ndershkim prejë nji lagjet t' rrethînash m' u bartë m' nji permrênda gjytetit.

Nen mretnim t' Servius Tullit edhe kodrat e *Viminalit* e t' *Eskuilinit* xûen m' u mlue me godiina ndertesash. E prejë se mas aso heret Roma ngrihej mii shtatë kodra, thirrej edhe *gjyteti shtatë kodrash.*

Edhe me popuj fqij, me Sabinej e me Latin, Servi lidhi besë, t' cillen e kremtojshin per vjetë permii koder t' Aventinit n' tempull t' hyneshës *Djana.*

Me gjith miratim qi fitoj Servjus Tulli neper vepra t'mdhaja qi punoj, asgjâamangut marimi i jetes s' tii kje i mnershem. T' birt e Tarkuinit, *Aruns e Lucius Tarkuini*, u mundojshin paa prâa se si me shtîmun n' dorë shkamin e mretnies si trashigim î t' et-t' tyne. Servi, tuej i marrun me t' mirë, u mundue me pajtue me ta, tuej ju dhanun per graa t'dyy t'bijat e veta. E bija mâa e ree, *Tullia*, ishte zemerfoort e krejnare,

sikuer se Lucius Tarkuini; mâa e motshmja, edhe ajo êmnit *Tullia*, e butë e zemermirë, si Aruns Tarkuini. N' uzdajë se rrobet e egra kishte me i zbutun me t' butat, tuej i perzie, t' bien e vogel e martoj me Arunsin e t' madhen me Lucin, por uzdaja i duel huq, pse Tullia e vogel myti t' shoqin, sikuer se Luci t' shoqen per m' u martue nder veedi, sikuer se pelqejshin nder rrebe. Me dhuntiina e zotnime makluen Pleqsien e Popullin per me i fituemun per veedi e me i ftofun mretit prejë t' motnuem. M' nji ditë Luci, tuej e shtyemun e Shoqja, grabiti shêjet e nderimit t' mretnies e me ato duel n' mledhii t' Pleqsies, kû, tuej ndeshun n' Servin plak, e rrxoj poshtë neper shkalla, tuej i urdhnue puthadorvet qi i kishte thye prejë veedit, me shkue me e mytun. Shi m' at udhë, kû shtrîmun u gjindte dekun plaku i mjerë, duel Tullia, e bija, m' u falë me t' shoqin porsi mret e i punoj zêmra bishës s' terbueme me raa me qerr, kû ishte hypun, mii trup t' et; rrotat e ajo vetë u sterpiken me gjak!

7. – TARKUINI MADHSHTUER. — Tarkuini, qi me at mëndyrë aq mizore shtîni n' dorë sundimin e mretnies, dijti me e majtë paa ligshtii, por me egercim t' madh. S' i njehi per asgjâa t' drejtat e Pleqsies e disaa nder pjestaar t' sajë, qi s' i pelqejshin, i shporri ksajë jete paa kursye edhe saa prejë gjindies s' vet. Per shkjak t' ktyne mizoriinash i kje njitë miêmni *Madhshtuer*. Per mos me lanun qi kush t' guxote me ju perziemun nder zyre t' sundimit, qi i kishte permledhun krejt nder duer t' veta, u rrethue per rojë e forcade t' vet me puthadorë t' huej. Vogjlien e popullit e randoj me t' laame traminash e me angarii, tuej e shterngue me punue nder godiina qi ndertoj, pse jo vetum me mizoriina desht t' a

rrethotë shkamin e mretnies s'vet, por edhe me shkelxim e madhnii. Hijeshoj *Olokun e Mädh* (*Circus Maximus*); kreu godien e shtonavet t'nentokshme, t'kloakevet; ndreqi shporë u-jit, tuej e marrë prejë s'largut e maroj ndertesen e tempullit mii koder t' Kapitolinit. M' nji quer t' atii tempullit u ruejshin librat e *Sibyllës. Sibylla* paten kênë queitun nder kohna fort t' vjetra do graa, qi prejë frymet t' Hyut t' shndrituna, paraflitshin mii ndolla t' kohnavet mâa t' voonshme. Sibyllat paten kênë rrethue me shum mshehsiina e historija fort pak din me na diftue mii to. Mii libra, qi u ruejshin n' quer t' tempullit t'hyut Jupiter, qe se çka tregojnë thanat e vjetra. Nji herë duel para mretit Tarkuinus nji grue e motnueme e e huej, qi dote me i shitun ndand libra, por per nji çmim s' teprijet t' randë, saa mreti tuej e shpotitë e perxûu. Vojt plaka, dogj tre nder ata libra e prap ktheu tu mreti me i shitun gjashtë librat, qi i kishin metun, tuej lypun t' quhetin çmim si per t' ndandtë. Ksajë herë me idhnim e boj Tarkuini, e ajo shkoj e dogj edhe tre tjerë me i dalun mretit per t'treten herë perpara, tuej lypun gjithnji t'quhetin çmim edhe per ato tre libra. U çudit mreti, thirri gjind t' kndueshem qi ata libra t' i shtjerrtojshin e prejë tyne muer vesht se ishin visarë t' paaçmueshem parahetimesh (profetiinash). Atëherë mretit ju mush mêndja e i bleu ata tre libra per njat çmim qi kishte lypun plaka e, si visarë t' shtrejtë, u ruejshin n' tempull t' hyut Jupiter; prejë Romakvet kjeen majtun m' nderim t' madh e prejë tyne lypshin kshiill saa herë nji nevojë e rrezik i madh e ngushtojshin Romen.

Edhe nder lufta i punoj fati Tarkuinit, tuej ruejtun fuqien e pushtetin e Romës. Latint kjeen shterngue me njoftun e me ju bindun paries s' Romës. Volskejt e Rutulejt kjeen thye e mujten; por tuej luftue me kta t' mramt ndolli nji punë e zezë qi i dha fund fuqies s' Tarkuinit e dermoj Deren e tii.

Ndersaa Tarkuini po ngujote gjytetin Ardea n' dhee t' Rutulejvet, i biri i tii, *Sekstus*, i nxemun prejë pijet, duel m' nji mramje prejë lamet t' ushtries per me vojtun m' nji gjytet t' vogel afer Romet, êmnit *Kollatia*. Atje i turbulluem prejë pijet dhunoj nji zojë buiare, *Lukretien*, i shoqi i t'cilles *Kollatini*, u gjinte n' ushtrii per rreth Ardeet. Grueja bujare s' mujt me durue at dhunë t' rand e desht me i dhanë marim jetës s' vet, por perpara çoj me t' shpejt me i bâa zâa t' et n' Romë e t' shoqit, i cilli ja mrrijti me disaa miq t' vet. Ajo fisnike e burrneshë, tuej derdhun lot disprimit, ju tregoj dhunen qi kishte psue prejë t' birit t' Tarkuinit e, tuej nxierrun si vetima nji thikë t' prehtë, nder syy t' tyne e rrasi n' zêmer t' vet tuej raa dekun per tokë. Kuer, me habii t' gjithvet, u çue nji nip i Tarkuinit, *Junius Brutus*, qi deeri m' atëherë kishte pasë kênë mtrue si i mâarr e i trêntë per me i pshtue mnies mizore t' tiranit. Ndersaa i ati e i shoqi kishin metun shtang prejë dhimet e prejë idhnimit, aj nxuer prejë varret thiken e pergjakun e mejtin e sajë e qiti m'nji lok, kû populli t'a shifte e shkote tuej bertitë se ajo dhunë do t' u laate me gjak t'dhunuesit e t' Deres s' tii. Me t' shpejetë ngau n' Romë, tuej çue peesh populliin e tuej ja mushun mênden m' u shporrun per gjithmonë mretnash e t' sundimit t' tyne. Kuer kto lajme i vojten n'vesh Tarkuinit, u nis me nji herë me ushtrii kahë Roma

me e shue n'fillim krvengritjen e popullit, por kuer mrrijti para Romet i gjet portat e mshilnna. Atëherë s'i met tjeter, por me t'birt muer dheen e huej. N'Romë mandej aq kje gzimi qi pshtoj prejë tiranijet saa u bâa nji e kreme e madhe, madje ajo ditë u kremtote per vjetë, tuej u thirrun *dita e t'ikunit t'mretit.*

T' buemit e Tarkuinit ndolli n' vjetë 510, shi m' at kohë pat pshtue edhe Athena prejë tiranit Hippiait. Gaadi dy shekuj e gjysë ngiati mretnija e Romës, nji kohë n' t' cillen kjeen krye vepra t'mdhaja e kje shtîmun themeli i madhnies t'sajë, i asajë madhnii qi permlodh dikuer n' veedi krejt urdhnimin e sundimin e botës marë. Por mâa e shumta e ndolliinavet t' para t' Romes janë thana e thaça t' sandergjueme e t'trillueme per me i dhanun hijeshii e bukurii fillimit t' sajë.

Dihet fort mirë qi se e cilla historii xên fiill me thana e thaça e kshtû praa kaa kênë edhe historija e parë e Rómes e kjo punë shifet çiltas n' t' njehun t' motit a sikuer thon' kronologjii, n' diftim t' numravet, sikuer se shtatë mreten e n' saa punë tjera.

Sod qe se çka mund t' besohet mii historii t' ktii gjytetit t' madh. Shtatë kodrat nder fushore t' Tibirit do t' keen joshë banorë prejë gjith kahë per me ngulun koloniina. Nji kolonii latine u ngreh mii koder t' Palatinit, nji tjeter Sabinejsh mii t' Kuirinalit. Massi kto dyy koloniina u bashkuen, goditen mii koder t' Kapitolinit shatin. Me t' rritun t'gjytetit vêndasit e parë kundra atyne, qi erdhen mâa voon, sajuen nji ortë n' veedi mâa t' shqueme e qi kishte n' dorë domosdo mâa shum fuqii: kta kjeen Patricejt, qi pernjimênd ne e parë sajuen popullin e vertetë, tuej u njehun banorët e rii per ardhacakë e t' huej, t' cillët kishin nevojë per rojë e projë

t' anasvet e domosdo vareshin prejë tyne e kjeen thirrë *klienta*. Kuer mâa voon tjerë banorë prejë gjytetesh latine, qi kjeen thye e shtrue, me shumicë, *grumull*, erdhen me xânë vênd n' Romë sajuen ortë n' veedi: *pleben*, qi nuk pat pjesë nder t'drejta gjytetnore. Nder ato kohna t' para nuk permênden aspak shkardha, pse do t' keen kênë fort pak, saa numri i tyne mos m' u marrë aspak n' kujdes.

Forma e parë e sundimit t' Romes pat kênë mretnija, nder kohna t' para e zbutun prejë fuqijet qi kishin Patricejt. T' ndertuemit sundimtaar, qi thanat ja mathin Servius Tullit e qi njoft t' drejtat e vogjlies, do t' keet ndollë vetum mas t' rrxuemit t' mretnies. Mretnat e Romës, kaa nji kaa nji, sikuer na i kan lanun thanat, historisht nuk mund t' qindrojnë e vetum do t' besohet se mretnija pat n' fillim nji fuqii fort t' pakët, mandej erdh tuej u forcue per me kthye n' tiranii, qi, sikuer dishmon historija e t' gjith komevet, dermoj e hangri veedin, sikuer i ndolli n't'quheten kohë tiranit Hippia, n' Athenë.

b). Kohë e dytë. Roma Republikë, prejë 510 - 31 para Krishtit.

Kjo kohë, qi perfshien pjesen mâa t'madhe t'historics romake, mnnd t' dahet n' *tre* kreena: *1.* prejë *510 - 266,* don me thanë deeri n't' shtruem t' Italjes, *2. 266 - 133,* deeri n' t' shtruem t' dheenavet mâa t' parë rreth deedit Mjesdhee *3. 133 - 31,* koha e luftavet gjytetnore.

KREU I PARË PREJË 510 – 266.

9. T' ndrruemt e ndertuemit.

Me t' buem t' Tarkuinit Madhshtuer Roma per kahë forma e sundimit u ngreh n' *Rrepublikë.* Prejë bujarvet (patricejvet) zgidheshin dy vetë, qi, sikuer kreen t' Pleqsies, sundojshin popullin e n'kohe t'luftës do t'i prîshin ushtriinavet: kta kjeen thirrë *Konsuj.* Sikuer se perpara mretnat permlidhshin n' veedi trii rrangjet mâa t'nalta t'pushtedes, ashtû edhe konsujt u njehshin *kryegjygjtarë* e *kryeprîsa* ushterakë; por rrangu i tretë i kryepriftnies i kje pshtetun nji zyrtarit t' posaçem t' zgidhtun prejë bujaries, qi u thirrte *rex sacrorum, rex sacrificulus* (kndo: reks sakrorum et.), qi don me thanë, mret shugurimesh, mret flijash.

Per me mujtë me pritë qi fuqija e pushteti i Konsujvet mos t' ngushtote lirien e popullit, zyrja e tyne ngiatte vetum nji vjetë. Si t' parë Konsuj kjeen zgiedhe, per me jau dijtun per ndeer, pshtuesat e liries s'popullit, don me thanun *Junius Bruti* e *Tarkuinus Kollatini.*

Pleqsija, qi n' kohë t' Tarkuinit kishte pasë hupë shum pjestarë kje plotnue e fuqija e sajë kje smadhue mâa teper

se perpara. Nder punë t' permrendshme zyrja e sajë ishte me pasë n' kujdes punët e besimit, t'marrshtruemit e t'marrunavet t' pushtedes e t' gatuemit e ligjvet. T' daamit e populit n'mledhiina qindtariesh (komitia centuriata) qindroj si perpara. Kto mledhiina kishin nder saa tjera trii t' drejta plot me randsii: *t' zgiedhunit e zyrtarvet per rrangje mâa t'nalta t' pushtedes, t' poltisunit e ligjvet t'gatueme e t'shtrueme prejë pleqsijet e t' daamit mii luftë e pagjë.* Edhe pse nder kto mledhiina mirshin pjesë Plebejët, vogjlija, me gjith kaq randsien mâa t' madhe, per mos me thanun t'vetmen, e paten bujarët, pse kahë t' randojshin zanet e tyne andej u daate puna. Per shum mot, edhe pse Roma u ngreh n' rrepublikë, t' drejtat e vogjlies meten permrenda nji rrethit fort t' ngushtë. Kurrnji zyre, shpirtnore a botnore, s' ishte e çilun per tê; aq kthellët ishte t' moknuemit ndermjet bujarijet e voglijet saa nuk guxote nji bujaar me u martue me nji grue t' vogjlies, pse ligja at kunore s' e njifte.

Per me kuptuemun frigen e madhe, qi pat Roma n' fillim t' vet si rrepublikë, mos t' hupte lirien e fitueme; shterngoj Konsullin Tarkuinius Kollatinin me hjekë dorë prejë zyrjet, vetum pse ishte t' nji barkut a gjindijet me Tarkuinin e buem, madje ju desht me dalun edhe prejë Romet e vojt e xûu vênd n' *Lavinium*. Mandej me foorc t' sundimit kje daa qi t' gjith pjestarët e barkut t' Tarkuinejvet t' ishin t' buem prejë Romet. Nji tjeter ndollë mandej dishmon droen e madhe t' Romës per t'hupun t'liries. Disaa djelmoça dyersh bujare, t' cillët dijten me ngrehë n' rreth t' tyne edhe t' birt e Konsullit Brutit, u perbetuen me prishë sundimin rrepublikaar e me pertrîmun mretnien. Por kjeen zblue e paditë

prejë nji shkardhit e me nji herë xânë e gjikue t' gjith per dekë. Sikuer se lypte ligja, perpara Konsullit do t' a laajshin fajtorët perlimin e gjygjit; edhe Bruti, tuej krye detyren e vet, me zêmer t' paaligshtueme aspak, urdhnoj qi t' parët me laa at perlim t' mnershem t' ishin t' birt e vet per me i dhanun tjervet nji shemell e pasqyrë drejtnijet e gjygjit t' paathyeshem, per me pritë qi mâa voon tjerë mos t' guxojshin me djerrue per rrênim t' rrepublikës.

10. Lufta t' para t' Rrepublikës.

1. LUFTË KUNDRA PORSENNET. — Edhe prejë s' perjashtmit i raa me psue Rrepublikës s'ree, tuej u kapë n' lufta me anmiq, qi, mas thanash, mâa t' shumhët i kjeen ngallnue prejë Tarkuinit t' buem, qi s' prâate tuej u mundue me shtîmun prap n' dorë sundimin e Romës. Nder anmiq mâa t' fuqishem e mâa t' rrebët qi Tarkuini gergau kundra Romet kjeen Etruskejt, mii t' cillët mretnote *Porsenna* n' gjytet *Klusium*. N' krye t' nji ushtries s' foort msyni aj Romen; Tibri me ujna t' veta e nalte per paa ju rrasun permrênda; vetum neper nji urë t' drûjtë mund t' i kapercete ushtrija. Nji cetë e vogel Romakësh u gjindte me i mydhë shtetet e urës, por ajo kje me nji herë vûe n' t' ikun e anmiqt ishin tuej e kalue, mos t' ishte gjetë nji kreshnik romak, êmnit *Horatius Rokles*, qi me i bâmnn ballë e me i nalë hovin krejt ushtries t' anmikut. Tuej ju bertitë t' vetvet, qi kishjn marrë iken ju tha: " Ç' farë pshtimit pritni prejë t'ikunit, massi anmiku t' kapercejnë uren? Me zjarm e hekur kaa me na farue kû do qi t' vetena! Un per çka mund t' bajnë nji nieri i vetem kam

me ju pritun turrin!» Kto fjalë vepruen me ju dhanë zêmer; dy vetë erdhen e u bashkuen me tê n'krye t'urës, tuej e pritun anmikun me shyta e patershana, ndersaa shokët tjerë pritshin uren, e kuer kjo kje gaadi m' u rrxue, ju bâan zâa tre shokvet, qi mii urë luftojshin m' u prapue saa mâa shpejt. Dy ja vrapuen e mrrijten n' breg, por paa ju turbullue aspak mêndja ashtu i njeshun e i armatisun sikuer ishte, kcej nd' ujë e, tuej bâamun m' not nen nji breshen zgjetash, qi i vringllojshin nder t' tana anët paa e gandue, kapi bregun, kû e pritshin gjytetasit, qi, tuej brohorue, e thirshin shelbues.

MUCIUS SCEVOLA. — Neper trimnii t' Horatiut pshtoj per nji herë Roma, pse mandej Porsenna e ngujoj nder t' tana ânët, tuej i xanë gjith kahë shtigjet per me e shterngue qi prejë ûjet t' ju epte n' dorë. Por kuer rreziku kje mâa i madh edhe ndima, qi vetë fati i dha, kje mâa e shpejtë. Nji djalosh romak, êmnit *Kajus Mucjus*, e troj veedin per pshtim t' atdheut t' ngushtuem prejë ûjet.

I shndrruem pektash per mos m' u njoftun, u fuur n' lamë t' anmikut, tuej marrun me veedi mshehtas vetum nji thikë; u perzie me tjerë ushtarë paa i raa askuej n' syy e me ata vojt n' shatorre t' mretit, qi po i daate ushtries pagen. Per brîi t' mretit ishte edhe shkrimtari i tii i veshun e i mathun n' t' quheten madhnii, e pse t'gjith ushtarët prejë ktii u siellshin Muci e emtoj per mret; me t' pvetuna m' u shtye s' mujt prejë droes qi mos t' a hetojshin e n' at besim e myti. Me nji herê kje kapë e vetum atbotë muer vesht se nuk kishte mytë mretin; e kuer ky e pveti se kush ishte e se kush e kishte shtye n' at gjaksii, paa ju trêmë syni aspak ju pergjegj: «Jam gjytetas romak! M' thonë Mucius. Si anmik deshta me mytë an-

mikun e prejë deket nuk tutem, pse âsht dokë romakut trimnisht me punue e trimnisht me psue. E t' a diish, jo un vetum, por nji numer i madh djelmoçash janë perbetue me t' mytë; n' ç' farë do oret e hovit mund t' keesh per brîi nji gjaksuer!» Mreti gerclloj dhamët e desht me e trêmë se kishte per t' a djegë gjaall mos t' i diftote t' perbetuemt. «Shikjo e xên,» i briti Muci, «se saa pak e çmojnë jeten ata qi donë me fitue zâa t' madh.»! Kshtu tuej thanë futi doren e djathtë m' zjarm qi aty afer ndolli. T' gjithvet ju terqêth shtati prejë krahnenësh trêmet. Mreti i çmeritun kceu prejë shkamit t' vet, e largoj prejë zjarmit e i fali jetë e lirii. Atëherë Muci, sikuer t'dote me ju falun nderes, i tha: «E mirë praa, dije, o mret, se treqind janë t'perbetuemt; mâa t'parit m'raa mue shorti e tjervet kaa me ju raa nji mas nji deeri saa mos t'keen mytë.» Porsenna raa n' kuitim e mêndoj mos m' u kapë me ksi farë anmiqsh. Pajtoj me Romë e u largue. Muci, t'cillit i kje çalue krahi i diathtë, kje thirrun *Scevola*, qi don me thânë *i rrmakët*.

Me kaq muer fund lufta, mas thanash kaq bukur e hieshem trillue, por me se çka mund t' nxieret prejë historijet, Roma luftoj me njimend, por jo vetum buer shum krahina, por ne e mram ju desht me pajtue me goode fort t' kqija. Per me mlue korien, qi ju pat raa, Romakët paten trillue edhe nji tjeter thânë t' bukur, kû perzien edhe graa.

KLOELIA. — Nder pêngje qi Romakët kishin pasë dhanun kuer pajtuen me Etruskej, pat kênë edhe Kloelia, nji vash bujare me saa shoqe tjera. Porsaa mrrijti n' lamë ushterake t' Etruskeivet, me dredhii t' veta dijti me i hutue rojtarët e m' nji natë me shoqe t'veta iku e m'not kapercej Tibrin, tuej mrijtun n'Romë tu prindt e vet. Por Romakët per me i ndêjun

n' besë goodevet, i kapen ato vasha e ja kthyen Porsennes, i cilli me kaloresii, tuej dashtë me nderue e me çmue trimnien e tyne, i fali Kloelies jo vetum lirien, por e la me marrë me veedi edhe disaa tjera vasha, nder t' cillat ajo zgodh mâa t' rejat e me ato ktheu n' Romë.

2. LUFTË ME LATIN (496). — Edhe pse me Porsennen Tarkuinit nuk i duel n' faqe me shtîmun n' dorë sundimin e mretnies mii Romë, me gjithkaq nuk e la uzdaja, por gjithnji tuej u mundue, mas thanash, me çue peesh kundra sajë herë, njanin popull herë tjetrin. Ksajë herë u ngrehën Latint. Per brii liqênit Regillus, n'vjetë 496, u ndeshen Latin e Romakë, kta t' mramët nen prîsii t' Aulus Postumit. Thanat na thonë se luftimi kje i pergjakshem; t' dy lagjet diftuen trimnii e burrnii, sikuer se dikuer para lethevet t' Trojes. Punë t' çmerueshme u vepruen n' at luftë, krypriisi i njanës ânë u mat me krypriis t' tjetres ânë, deeri binjokët e hynueshem, *Kastori e Poluksi* mueren pjesë n' at luftim, por ne e mram fitimi met prejë Romakësh. Mas ksajë luftë Tarkuini buer shpresen e mretnies mii Romë e perkulun prejë vjetsh, qi mii shpinë t' tii randojshin iku andej per me vojt m' nji gjytet t' Kampanies *n' Kumea*; kû sosi at jetë plot turbullime t' vshtira e t' zeza.

3. LUFTË ME VEJANË. — *Veji*, nji gjytet bukur i madh e larg vetum 15 *km.* prejë Romet, u gjindte m' nji vênd t' foort maje do currash e kepash, prejë kahë Vejanët, t' shtyman prejë nezet e smiret, bishin pree nder bashtina t' Romakvet e, pse t' bêgatë e t' fuqiishem, per herë t' rrezikshem e t' droeshem per Romë. Shum herë kishin kênë kapë e kacafitë nder veedi t' dy popujt shêmra, kuer nji Derë bujare romake e *Fabiejvet* me gjind shkardha t' vet e muer mii veedi me

luftue kundra Vejanvet per me u dhanë fund nji herë e per gjithmonë preenavet e plackiinavet t' tyne. N' breg t' lumit *Kremera* kishte ngulun lamen e vet çeta kreshnike e bujare, prejë kahë msyete anmiqt tuej u damtue e shkretnue vêndet e tyne. Por kuer nji herë Fabiejt t' paa armë ishin tuej vojt n' Romë per me true nji flii hyjniivet, raan m' nji pusii t' Vejanvet e krejt 306 vetë kieen mytë. Vetum nji fmii gjindies s' tyne, qi pat ndollun n' Romë, pshtoj e prejë tii u pertrii Dera e Fabiejvet, qi erdhen mâa voon. Mas ktyne t' xanunash t' pergjakuna nder t' cillat sharroj ajo Derë bujare, krisi ne es mram lufta ndermjet dy gjytetesh shêmra e ngiati prejë vjetit 405-396 para K. N' vjetë 405 Romakët e rrethuen gjytetin anmik, por i vshtirë e i mundshem saa s' thohet, pse maje kepit, ishte t' ngujuemit e t' msyemit. Shkrimtarët romakë t' vjeter na tregojnë çudiina t' mdhaja mii ket luftë, krejt sikuer Grekt mii t' raam t' Trojës. Per t' paren herë, pse t' ngujuemt shkote gjatë, çuen Romakët rreth Vejit stome e ngrehen strehnajë per me mujtun me e majtë ngujuem edhe dimnit. N' ket rasë, pik s' parit, ushtarët romakë kjeen pague prejë Suundit qi t' mujshin me ndêjë nen armë veer e dimen. Vetum mas dhetë vjetsh raa gjyteti n' dorë t' tyne, kuer *Kamili* ishte *Diktator*.

Diktatori ishte mâa i madhi zyrtaar, qi u êmnote vetum nder kohna t' fshtira e t' rrezjkshme per rrepublikë; aj permlidhte nder duer t' veta krejt pushtetin e sundimit paa kênë i detyruem me i pergjegjë kuej; u zgidhte jo prejë popullit, por prejë Konsujsh e do t' ishte *konsullaar*, dote me thanë se do t' kishte kênë ndonji herë konsull. Zyrja e tii ngiatte vetum gjashtë muej.

Kamili shtîni me cilë nen dhee nji shtonë, qi, tuej raa per nen lethe t' gjytetit, mrrijte deeri përmrenda. Massi me shum muund kje krye, atëherë e msyni gjytetin per me i kcye permrenda, ndersaa nji çetë ushtarësh neper at shtonë, paandeshë n' kurrnji kundershtim, u fuur n'gjytet, tuej vrapue me ja çilë portat, prejë kahë krejt ushtrija u rras n' Veji, qi raa me çka pat n'dorë t' Romakvet. T'panjehuna kjeen plaçkat, qi bâan Romakët n' Veji. Kamili si fitues e ngadhnjyes ktheu n' Romë me shkelxim t' madh i hypun mii nji qerr i ngrehun me kater kual t' bardhë e zdrypi n' Kapitol. Por ajo madhnii e tijë ju ndye popullit, pse i sherbete teper mëndyrës e dokevet t' oborrtarve t' mretnavet, per posë qi mandej gandoj besimin e tii, pse kualt e bardhë u njehshin t' shuguruem hyut Jupiter e hyut t' Diellit, faj i randë mas besimit t' popullit e, qi domosdo kishte per t' prûe ndershkime t' mdhaja.

Mas pak kohet Kamili ngadhnjeu prejë Etruskejsh edhe gjytetin *Falerii*, por me gjith kaq aj vîte tuej bierun dashtnien e popullit, deeri saa kje paditun sikuer t' kishte mshehun per veedi shum plaçka t' fitueme n' Veji e madje kje thirrun me pergjegjë mii at padii n' mledhii popullore. Por aj per me pshtue veedin nuk u duk e muer udhen e mergimit, tuej dalun prejë atdheut t' vet per me vojtë n' dhee t'huej, n'gjytet *Ardea*. Thohet se udhës i perbetoj hyjnat, qi per ndershkim t' dhunës qi ju bâa, t' ngushtojshin Romakët aq saa t' kuptojshin se ç' atdhetaar kishin hupun. E per nji mênd perbetimi i tii z' vanoj m' u vertetue.

4. LUFTË ME GALEJ (390). — N' kohë t' luftës t' dhetvjeme t' Romakvet kundra Vejit, nji popull i huej, êmnit *Galej* t' nji trunkut me nji tjeter lort t' lashtë t'*Keltejvet*, tuej

kapercye bjeshkët e Alpevet u dynd n' Italje t' eper. Nji pjesë e madhe e ktii koomit, tuej u hapun nder tjerë dheena t' Europës, kishte pushtue shum mot perpara, Francen e sotshme e mretnien ishullore t' Bretanjes, por popull i eger e i shtyemun prejë kuprrijet t' plaçkes e t'luftës nuk xête vend askund, tuej u êndun prejë nji visit m' tjeter e kshtu raa edhe n' Itale, tuej pushne rrafshînat per brîi lumit Po e bregun e deedit Adriatik. Rreth vjetit 390 prejë krahînavet t' epera t' Italjes Galejt u shtyen te poshtë, tuej u rrasë nder dheena t' Etruskejvet per me ja mrrijtun deeri n' Klusium, kû lypen me ju dhanun tokë. Klusjanët, t'trêmun prejë egercijet t' tyne ju suellen per ndimë Romës, qi çoj me nji kumtarii tre vetësh bujarësh t' rii qi t' u mirshin vesht me ata. Kumtarët e pveten Brennin, sikuer u thirrte kryeprîsi i tyne, se me ç' farë t'drejtash kishte hîmun nder dheena njerssh t' liir. - «T' drejten jau ktheu Gali madhshtuer, e kam me veedi n' maje t' shpatës; dheu âsht i t' foorti.» U testiren per kto fjalë krejnare kumtarët e, tuej u bashkue me Klusjanë, ju raan befas Galejvet e njani nder ata myti nji nder prîisa t' ktyne.

Por shtrêjt i raa Romës besa e thyeme prejë kumtarvet t' sajë, pse nder t' tanë popujt e botës kumtari âsht i shuguruem, don me thanë gjindet n' besë t' gjithkuej, nen hije t' drejtës t' popujvet. Brenni i terbuemun prejë trathtijet t'kumtarvet romakë, me nji pjesë t' madhe t' ushtries s' vet, msyni Romen. Afer lumit *Allia*, nja 30 *Km* larg Romet, me 18 Korrik 390, Romakët duelen me i bâa ballë anmikut, por kjeen shqymë e farue, aq saa ajo ditë mas aso kohet kje thirrë *dita e zezë*, qi mos t' u harrote brez mas brezit. Roma ishte n' t' hupun; ata pak ushtarë, qi ende u gjindshin n' gjytet,

t' mramen uzdajë e vuen n' shat', kû, tuej marrë me veedi çka paten mâa per çmim, u rrethuen permrenda tii, tuej lanun shkret shpijat e veta. Nuk vanuen me ja mrrijtun Galejt paa paamun me syy rob nierit, aq saa ne e parë kujtuen mos t'ju kishin vûe ndonji pusii e per kadalë, tuej u matun, hien n'gjyqet e kuer e paan se s' kishte, metun nieri i gjaall, atëherë ju dhaan plaçkës. Kuer mrrijten n' olok t' tregut, tuej shikjue perpjetë kahë shati, vetum atbotë i diktuen Romakët atje nalt t' mshilun e t' ndryem. Saa kje habija e tyne mandej kuer m' njanë ânë t' tregut paan t' rreshtuem nder selija disaa pleq e priften t'nderueshem e plot madhnii, t'veshun e t'stolisun me pekta mâa t' bukura t' zyres s' tyne, t' ngrîmun shtang saa prejë s' largut u êmtojshin si t' ishin shteten gurit e jo njers. Kishin pasë ndêjë aty per me pritë deken e mos me paa me syy rrênimin e atdheut. Nji Gal ju afrue nji priftit e per m' u vertetue a ishte i gjaall e kapi per mjeker. Prifti per me ndershkue at dhunë, paa luejtun vêndit aspak, çoj shkopin e zyres s' tii e i mshoj krees. Me nji herë kje mytë aj e t' gjith tjerët, qi e priten deken paa u trazue e nuk dihet m' u thanë a me burrnii a madhnii.

Massi Brenni dogj gjytetin, ngujoj shatin e per pak gjâa kje tuej e shtîmun n' dorë neper nji dredhii, pse pat diktue nji shteg t' mshehtë, neper t' cillin bâni me hupë, n' pikë t' mjesnatës, kaa nji kaa nji ushtarët; i pari i rreshtit kishte mrrijtë atje nalt mii lethe e ishte gaadi me i kcye permrênda shatit paa farë kundershtimit, pse Romakët, qi prejë asajë ânë s' kishin kurrnji droe per anmik, s' kishin vûe rojë e vetë kishin raa m' nji gjumë t' randë. Kuer paa pritë e paa u kujtue patat, qi aty u majshin n'ndeer t' hyneshes *Juno* (t' zojës

Herë) filluen me kuakë aq me zâa t' naltë, saa ja nxuerne gjumin plakut *Manlius*, qi, tuej paamun rrezikun, me t'shpejtë me shyt t'vet i dha t'shtymen Galit, qi kishte vûe kamë mii lethe e, tuej u rrxue, ngrehi me veedi edhè shokët tjerë, qi varg vîshin mas tii. N' ket mëndyrë shati i Kapitolit pshtoj e shelbuesi n'kujtim t' ksajë punë kje quejtun *Manlius Kapitolini*.

Shtatë muej ngiati t' ngujuemt e Romakvet, qi, t' shternguem prejë ûjet, lypen me raa n'good me Brennin, qi me mzi ç' priti, pse edhe atii i ishte ligshtue ushtrija prejë lingatësh e dergjësh e pse mâa teper edhe e thirrte nevoja me kthye saa mâa parë nder vênde t' veta, kû kishin pasë raa, sikuer i kishte ardhë lajmi, çeta popujsh t' huej. Per good lidhen qi Romakët me laa 500 *Kg.* aar e atëherë aj mas t' laamit t'asajë gjobë m'u largue andej. Per shum mot e vjet s'mujten Romakët me e harrue korien, qi ju raa neper at t'thyeme t' rrebët, qi hangne prejë Galejvet; mâa voon u munduen me e mlue e me e hijeshue, tuej trillue thana e thaça t' bukura, sikuer ktê qi po tregojmë. Tuej peshue arin Galejt u mundojshin me perdorue pesha t' rrejshme e kuer Romakët guxuen m' u ankue, Brenni qiti n' kupë t'peshavet edhe shpaten e vet, tuej bertitë: «T' mjerët t' fituemt!» Shi m' at hov ja mrrijti Kamili, qi kishte pasë mledhë per rreth veedi Romakët e ikun e t' shkaperdaam e me ta ishte nisë kahë Roma, tuej mytun disaa tuba Galejsh t' hutuem mas plaçket. N' at ngushtim kje zgiedhë prejë atdhetarvet t' vet per Diktator e, terbue prejë dhunet e poshtnimit, qi barbart dojshin me ju bâa, me furii bertiti: «Shpornie ktej ket aar, pse me hekur

Romaku e pshton atdheen e vet! » E kuer Brenni ju permêndi Romakvet goodin qi kishin lidhë, Kamili ju pergjegj: « S'kem kurr farë goodit, pse une jam Diktator e paa mue kurrnji Romak z' guxon me lidhë goode. » U rroken armët e Galejt kjeen mujtun e thye e Roma, saado nji grumull hîi, fitoj lirien e vet. Kshtu tregon nji thanë e voonshme.

Por kjo luftë sikuer pernjimênd ndolli e si u diftue e vorfnoj popullin e Romës e e ngushtoj aq fort saa per nji herë n' at ngushtim t' parë e dau me e lanë per gjithmonë gjytetin e vet t'pluhnuem e t' shkrumuem e me shkue me xânë vênd n' Veji. Por Kamili e nali popullin e dispruem nder troje t' parvet t' vet, tuej i permendë se aty kishin fitue lumnii e madhnii. Me nji herë u vûen me trajtue godiina t' reja e nji Romë e ree u ngreh mii ato rrênime. Kamili kje thirrun Romuli i dytë, Shelbuesi i atdheut. Manli Kapitolini s' mujt me gzue fitimin e trimnies, qi punoj, tuej pshtue Kapitolin, pse kje paditë per trathtii ndaj sundimin e rrepublikës, sikuer se aj qi lakmote m' u ngrehun mret mii Romë. Per ndershkim i kje thye qafa prejë kepit *Tarpeja*, vêndi i ndershkimit t' trathtorvet t' atdheut. Kujtimi i patavet, qi mueren pjesë n' shelbim t' kapitolit, qindroj deeri voon nder Romakë. Per gjith vjetë nji tubë asi shpendijsh me lulzim u siellshin rrotull Kapitolit.

11. T' degaam ndermjet t' bujarvet e t' vogjlies.

Me t' rrxuem t' mretnies e me t' ndertuem t' Rrepublikës, qi nder t' gjitha format e sundimit mâa teper i afrohet pushtedes s' liir, populli i Romës s' mujt me u qetue e me jetue n' pagjë nder veedi, por t' çaam e t' degaam ndollshin paa prâa, pse n' vênd qi me sundue nji mret, sikuer perpara, tash vogjlija do t' u sherbete bujarvet e konsujvet t' zgiedun prejë sîsh, qi paa dhimë e perdlim e shtypshin e e ndrydhshin. Krejt zyret e pushtedes i majshin vetum bujarët, jo per me sundue per t' marë t' vendit, por tuej punue si t' u bite mâa per shtat interesavet t' veta; vetum bujarët gjerbshin e hurpshin tokët e shumta, qi i perkitshin rrepublikës e per t'cillat s' lajshin, sikuer ligja i detyrote, kurrnji pashtrak qeveries. N' kohë t' luftës bujarit tokët ja punojshin klientat, ndersaa t' voglit ju dote me i lanun djerr, por madje shum herë edhe me i pêngue a me i shitë per me ju gatue luftës, pse nder kohna t' para se i cilli Romak do t' dilte n' ushtrii e do t' u mate me t' holla t' veta, e kuer mas luftet kthete tu shpija, gjêete grue e fmii paa eer sêndit e atëherë ju dote domosdo me lypë ndimen e t' pasunvet, qi s' pritshin kohë mâa t'mirë per me ja pîmun gjakun me kamata, e kuer s' mujte me i laa i mirshin tokë e çka t' i gjêjshin. Kuer i mjeri i vobegë s'kishte se çka per t' shitë a per t' pêngue per me laa detyrët e veta, atbotë mrrijte me shitë deeri pjellen e vet, e kuur pjellë s' kishte, pêngote veedin! Misht e t' vobegut t' shkretë u tregtote si i bagties e kundra ksajë tregtije t'habinueme s'u gjindte

kurrnji ligjë, pse ligjët i bajshin bujarët vetë per m shtrydhë vogjlien e me rritë veedin e me i lishue frêe kuprries s' tyne t' paamasë, qi mrrijte deeri me e burgosun detyrarin e shkretë, tuej e bâa me punue per dhuun deeri saa me punë t' laate detyren e tii. Kaq ngullm i zii e i mjeruem e gjeete shum herë Romakun e vobegë, njatë qi nder lama luftet kishte derdhun gjakun per lirii e lumnii t' atdheut e ndoshta per trimnii t' posaçme kishte fitue çmime ndeeret prejë prîisavet t' vet.

DIKTATURË (501). — Ngushtimi i randë i mjerimit, n' t' cillin u gjindte, e shtyni vogjlien m' u lidhë n' bashknii nder veedi. Kuer Latint paten msye Romen per me vndue n' shkam t' mretnies Tarquinin, sikuer perpara kemi tregue, vogjlija, prejë t' zezash qi hiqte z' desht me ndigjue me dalë n'luftë, pse ju dukte punë krejt e paa-arsyeshme me bue nji tiran, per me majtun mandej me qinda asish. Atbotë bujarët e paan veedin ngusht fort, por gjeten mëndyren se si me pshtue atii rrezikut. Konsujt e t' gjith zyrtarët tjerë laan punen, tuej zgjedhë nji sundues t' pergjithshem, qi t' permlidhte n' vetveedi, paa farë kufinit, krejt zyret e fuqiit e pushtedes e kje thirrë *Diktator.* Njizet e kater puthadorë *(liktora)* me thadra e me pruteka i prîjshin per me diftue perjashta fuqien e tii t' paakufii; per me çue n' vênd urdhnet, qi epte, êmnote nji *Kryetaar t' kalories* (*magister equitum,* kndo: ekuitumt.) Urdhenvet t' Diktatorit kurrkush s' mund t' i kundershtote e per ato aj s' ishte i detyruem me i pergjegjë kuej: s' mund t' u thirrte perpara mledhjes popullore, sikuer tjerë zyrtarë. Rrangu i fuqiishem i Diktatorit a se *Diktatura* u ngreh per t'paren herë n' vjetë 501. *Titus Lartius,* thohet, pat kênë i pari diktator, mas tii kje *Aulus Postumi,* njaj qi thej Latint afer liqênit

Regullus. Maa voon shum herë kje pertrîi e mâa teper sidomos nder kohna t' vshtira e t' rrezikshme per rrepublikë, kuer e lypte nevoja qi punët t'u daashin e t'u kryeshin me t'shpejtë paa qitë ndermjet vonesë. Rrangu i diktatorit, sikuer edhe nji herë kemi diftue, ngiatte vetum gjashtë muej e jo mâa teper qi mos t' kapercete n' tiranii.

Me t' êmnuem t' Diktatorit vogjlies s' shkretë i hîete trêma e do t' rrokte armët per me dalun n' ushtrii kundra anmikut, e n' vênd qi me ju perligjë mundi e gjaku i derdhun u neperkamte mandej edhe mâa zii. Kto paaudhnii mizore ngallmuen turbullime e parradiina t' permrêndshme, tuej ju dhanë shkajk Volskejvet, qi s' pritshin kohë mâa mirë, per m' u çue kundra zgjedhës s' randë t' Romës. T' livruemit e Volskejvet gazmoj vogjlien n' uzdajë qi me fitue ndo 'i t' drejtë, e me njimênd kuer bujarët deshten me e thirrë nen armë, ajo me qestii ju pergjegji se mujshin ata vetum me luftue, massi fitimet e luftës vetum ata i gzojshin. Kta t' pergjegjun e rreziku i kryengritjes t' Volskejvet i tremi bujarët, qi me t' lutuna e me zotnime t' bukura, tuej i dhanë besen se kishin me jau shlye detyrët, ja mushen mênden vogjlies m' u çue n' armë e me i thye anmiqt. Por saa kapercej rreziku, u harruen zotimet e vogjlija e shkretë u kthye si perpara me gjimue neper paaudhnii t' bujarvet, qi vjanuen nder shprehiina t' motshme.

T' zezat e mjerimet e vogjlies m' njanë ânë e t' drejtat dhunuese t' bujaries m' tjetren sajuen nji gjendje ndermjet njanës e tjetres plot t' degame e kundershtime, qi ngiaten gaadi per dy qind vjet; t' degame e kundershtime, qi shum herë shperthyen n' luftime t' pergjakuna, t' ngallmueme jo per me rrxue ndertimin sundimtaar t' pushtedës, por vetum per me

fitue vogjlija t' drejtat e veta e m' u njehë m' nji kamë t' njinjishme me bujarii nder t'drejta gjytetnore t'politikshme. Shum t' fshtira e kaa nji herë edhe gjak ju desht vogjlies me hjekë e me derdhë per shum mot, tuej fitue kaa nji kaa nji t'drejtat e veta, tuej fillue pik s' parit me lexue barren e rande t' detyrëvet, mandej tuej gjerbë bashkarisht tokët e pushtedes, mâa voon tuej vndue ligjë t' caktueme kundra t' paaudhniivet qi mund t' ju bajshin, ani tuej marrë pjesë edhe ajo nder zyre t' nalta luftare e gjytetnore t' sûndit e ne e mram tuej fitue edhe mâa t' mdhajat zyre t' priftnies. T' ndollunat mâa t' permênduna per t' fituem t' drejtavet t' vogjlies kjeen nji kto: n' vjetë 494 t' dyndunit e vogjlies jashta Romet, prejë kahë u fitue t' ngrehunit e tribunatit populluer; n' vjetë 451 e 450 t' pelqyemit e ligjvet t' dymdhetë rrasavet; n' 444 ligjët e Kanulejit e t' shokvet t' tii; n' 366 t'poltisunit e ligjvet t'Licinit e t' Sekstit; n' 300 ligja e Ogulnit, n' t' cillen vjetë vogjlija u njinjisue nder t' drejta me bujarii.

12. T' dyndunit e vogjlies jashta Romet (494).

I mjeruem prejë skamit e i zhytun deeri n'fyt nder detyrë, populli i shkretë gjimote e kuer e kapi disprimi me armë n' dorë e me shêje ushterake perpara u çue, duel prejë Romet e shkoj m' u ngulun mii nji koder, êmnit *Mali Shêjt,* jo fort larg per me themelue nji gjytet t' rii, *gjytetin e vogjlies.* Pleqsija e me tê bashkë bujarija u trêmen, pse turbullimet e rreziqet e perjashtme do t' bishin domosdo rrênimin e Romës; kjo frigë e ky ngushtim i bâni m' u zbutë e me lishue. Çuen tu vogjlija nji dergesë, n' krye t' cillës u gjindte *Menenius*

Agrippa, qi me urtii e me fjalë t' amla ju suell, tuej i thanë: «Ndigjo, o vogjlii, nji historii! Nji herë ngrehen krye gjymtyrët e shtatit kundra mullxet lukthit, tuej thanun, qi s' mund t' durojshin mâa qi ajo, tuej (ndêjun) kot n' mjedis t' tyne, t' hate e t' u ushqete vetum me muund t'tyne. Lidhen besë mos me i sherbye mâa. Duert u lidhen qi s'kishin per t' kapë e per t' shtîmun n' gojë kurrnji ushqim, qi dhamet u perbertuen mos me e pertypë. Ket besë e majten per disaa dit, por ne e mram u kujtuen se mullxa krejt langun e undyren e hanavet e shperdaate neper t' gjitha gjymtyrët per me ju dhanun t' knellun e jetë.' Atëherë e prishen besen e pajtuen nder veedi.» — Populli kuptoj veshtrimin e atyne fjalvet, muer vesht se kû rrihshin e ju mush mêndja se me t' vertetë kryengritja e tii vetum ligshtii e t' prishun kishte per t' ngallmue e u bâa gaadi me kthye, por tuej raa n' good me t' derguem qi kishin per t' ju lexue detyrët e randa e mandej t' mujte edhe aj me pasë mkamsa t' vet, *Tribuna* qi t'u perkujdesshin per t' mirë e t' marë t' vogjlies e t'a pruejshin prejë randimesh t' paaudhta e t'paaligjta t'Konsujvet. Maa voon Tribunat mueren mâa teper fuqii, deeri saa mujshin, kuer e lypte e mira e voglies, me nji fjalë t' vetme, tuej thanë «Veto» (naloj) ç' do t' daame e t' preeme t' pleqsies me nalue e me prishë. Me kaq ju çil shtegu vogjlies per me nxierë t' drejtat e veta, e per shum mot e me plot kundershtime, tuej i prîmun per herë tribunat, nuk u lodh, tuej luftue per t' drejta t' veta, deeri saa mrrijti, ne e mram, me rrafshue edhe mâa t' voglin ndryshim ndermjet, dyp lagjevet, tue u njinjisue nder t' tana t' drejtat me bujarii. Tribunavet ju kjeen dhanë mandej edhe dy ndimtarë, *Edilejt*, qi do t' kishin n' kujdes oloqet, godiinat e udhat

e gjytetit, do t' i vêshin frêe kamatës e do t' nalojshin shtrêjtien e teperme t' gjâanavet mâa t' nevojshme per gjallnii t' popullit. Edilejt sajuen si nji policii gjytetnore.

13. Koriolanus (488).

Nder bujarë, t' cillit mâa parë i raa me sprovue pushtetin e zyrtarve t' rii t' vogjlies, t' tribunavet, kje *Koriolani.* Permii jetë t' ktii nierit me ndolla gjith farësh, êmni i t' cillit âsht rrethue me thana e trillime, qe se çka tregohet mâa teper. — Per shkajk t' dalunit t' vogjlies mii Mal Shêjt e per lufta t' shpeshta kishin pasë metun tokët djerr e zija kishte raa n' Romë. Pleqsija kishte çue nder rrethîna me blee drithë, por, pse teper nevoja e madhe, nuk duel. Kuer ja mrrijten prejë Siciljet anija ngarkue me drithë, qi mreti i Syrakusës ja dergote per dhuntii gjytetit t' ngushtuem prejë zijet. Mii t' daam t' ktii drithit u fol n' Pleqsii, mâa e shumta e pleqvet kje nji mêndimit, qi nji pjesë me ja falë popullit a se me ja shitë per nji çmim fort t' ultë. Kuer u çue Koriolani, nder pleq mâa i riu, tuej thanë se do t' ju epte popullit me good qi t' i hiqte tribunat, qi kishin fillue ditë per ditë m' u bâa mâa t' randë e t' fshtirshem nder zyre t' tyne, tuej marrë paa prâa pushtet mâa t' madh. «Le t' dalin,» bertiti me zâa qestijet, «edhe nji herë vogjlija mii Mal Shêjt a mii ç' do kodret tjeter e kemi me paa se kush kaa me e thirre mâa!» Per kto fjalë t' vrashme populli u testiir e lypi ndershkimin e fjalkeqit, qi dote me pertrîmun t' çaamet e hershme e me çartë qetien. E aq i madh kje idhnimi i popullit saa u drote qi mos t' a kapte aj vetë per me bâa gjygj mii tê. Per me e nalue

ket rrexik, por edhe per me ja prûe n' vênd nderen popullit kje thirrë me dalë n' gjykatë. U munduen shokët e tii qi t'pshtote paa ndershkim, por Koriolanit ju duk teper poshtnim me dalë m' nji gjykatë t' vogjlies e nuk u duk aspak. Atëherë n' mledhii popullore kje damnue per me kênë i buem.

Plot mnii gercllim duel jasha Romet, tuej u perbetue se rrebtas ket dhunë do t' a laate. Vojt nder mâa t'mdhajt anmiq t' Romës, nder Volskej, tuej i ngacmuë qi t' u çojshin edhè nji herë kundra Romet e aj vetë kje êmnue kryeprîis i ushtries s' tyne. Tuej djegun e tuej pjekun ju afrue Romës per me e ngujue. Roma ndolli ngusht e ishte n' rrezik me i raa n' dorë; me t' shpejt i çoj nji dergesë prejë bujarësh mâa t' zgjedhun per me ja pajtue idhnimin e zêmres e me ja mushë mênden me e largue ushtrien anmike prejë atdheut t' vet; por kot se dergimtarët kthyen paa farë uzdajet t' mirë. Mâs bujarvet i derguen priftent, por edhè ktyne s' ju duel n' faqe me ja ndrrue mênden; me njimênd se i priti me t' mirë e me ndjerzii t' madhe, por i perbuzi t' lutunat e tyne. Disprim i madh e kapi Romen; gjith burnija rroken armët per me ngâa mii lethe t' gjytetit, ndersaa granija u lishue nder tempui per me gjetë hiir para hyjnijvet. Edhè nji herë u munduen Romakët me e lodhun Koriolanin, tuej i çue zojat mâa t' randa e me ato bashkë *Veturien* t' amen e *Volumnien* t' shoqen me fmii. Kuer Koriolanit i diftuen se nji tubë graa, po i vîshin, i erdh keq e z' desht me i pritë; por kuer i thaan se nder ato ishte e âma e e shoqja me fmii, i priti. N' fillim ju kundershtoj t' lutunavet t' tyne e madje ju tha qi do t' punojshin shum mâa mirë me e lanë edhe ato Romen e rrêjshme. Por kuer e ama me lot per faqe i raa nder gjûj, atëherë zâni i

natyrës ja zbuti idhnimin e lott e sajë ja theken zêmrën e, tuej e çue, i tha: «O amë, o amë, ti Romen e pshtove, por hupe t' and biir!» - I percuell graat e me nji herë mandej e largoj ushtrien. Thohet se kje mytun prejë Volskejsh t'rrêjtun e t' trathtuem. Por mas nji thanet tjeter besohet se pat jetue deeri n' pleqsii t' lashtë i buem prejë Romet. Romakët n' kujtim t'pshtimit qi paten prejë graash, ngrehen nji permêndtore, nji tempull zojës *Fatë,* shi n' at vênd kû, tuej kuvendue me Koriolanin, ja paten zbutë zêmren.

14. Ligjët e dymdhetë rrasavet.

N' Romë s' u gjindte kurr nji ligjë e shkrueme, por vetun nji farë kanunit mas gojdhanet, qi shkote si per trashigim nder bujarë, qi e zvillojshin, sikuer atyne t' u pelqete mâa mirë. Ishte nji kanuun, me ja pergjaa, si kanuni i *Lek Dugagjinit,* mas t' cillit edhè sod nder nee, bahen gjyygj e pleqnii nder malciina t' Mishkodres e t' Dugagjinit. T'daamit e t' preemit e ç' do çastjet varej prejë t' zgjdhunit qi epshjn Konsujt, qi, sikuer t' êmnuem prejë bujarijet, domosdo i majshin pajë ksajë, tuej neperkamun shum herë t' drejtat e vogjlies, massi kanuni s' kishte qander e themel. Ktii gjygjit t' paathemel desht me i dhanun fund tribuni *Gajus Terentilius Harsa* tuej lypun qi t' u zgjdhte nji komision pêsë vetësh per t' merenduem e t' shestuem t' kanunit (462). Por bujarët i kundershtuen mâa teper se dhetë vjet ktii mêndimit, pse e shifshin mirë se mâa s' kishin me mujtë me vogjlien e kishin per t'hupun gjith at fuqii, qi deeri m' atëherë kishin pasë. Nder ato kundershtime ndolli nji luftë tjeter kundra Volskejsh, qi t' bash-

kuem me *Ekuei,* me nji tieter popull anmik Romakësh, xuen ngusht e ngujuen m'nji luginë mii mal Algidus nji ushtrii romake. N'at rrezik Roma êmnoj per Diktator *Lucius Kuintilius Cincinatin,* qi t'pshtote ushtrii e atdhee prejë atii ngullmit t' zii. Thohet se kuer i vojt lajmi i t'êmnuemit e gjeten me parmende n' dorë tuej livrue n' arë. Uzdajët qi populli kishte vndue n'tê nuk duelen huq, pse pshtoj ushtrien e ngujueme, tuej i thye anmiqt. Massi u shuen turbullimet e perjashtme tribunat edhè mâa me cenë çuen per me lypun ligjë t'shkrueme, t' caktueme e t'njinjishme per t' gjith, e bujarët s' mujten mâa me kundershtue. U zgodhen disaa vetë nder mâa t' urtit e t' dishmit, qi kjen dergue n' Greqii e mâa teper n' Athenë, qi aso kohet shkelxete nen Periklin, per me njoftë ndertimet e pushtedevet greke. Massi kthyen t' derguemt u êmnue, nder bujarë, nji pleqnii dhetë vetësh, n' gjuhë latine t' quejtun *Decemvira,* qi do t' mendojshin per t' hartuem e t' shestuem t' ligjvet (451). Ksajë pleqnii dhetë vetësh i kje dhanë krejt pushtedi konsulluer e per saa t' ngiatte zyria e tyne edhe pushteti tribunuer do t' mête, e popullit i kje hjekun e drejta e t'thirunit n' mledhii popullore. N' krye t' motmotit Decemvirt hartuen mâa t' shumten pjesë t' ligjvet, qi prejë popullit u poltisen e u dhênen mii dhetë rrasa t' metalta. N' vjetë tjeter u êmnuen prap dhetë vetë tjerë e ksajë herë mueren pjesë edhe tre vetë t' vogjlies, qi hartuen tjera ligjë tuej i merêndue n' dyy rrasa.

Kto dymdhetë rrasa qi kjeen vndue n' olok t' tregût (forum) sajuen kanunin e shkruem mâa t' vjetrin t' Romës e caktojshin t'drejtat botnore, vetnore e besimtare t' popullit romak. Aj kanuun jo vetun permlidhte ligjtë e vjetra mas gojdhanet, por edhe ligjë t' reja t' hartueme per nevojë qi kishin prûe

kohët e reja. Mii ket themel t' parë kje, me t' kaluem t' motit, ndërtue kanuni romak, qi erdh gjith nji tuej u permiresue e tuj u krye.

Decemvirat massi paten mush motmotin e zyrës s' tyne deshten me vjanue edhe per nji vjetë tjeter paa u perkujdes aspak per vogjlii, pse bujaria; per mas shtiertimevet t' histories, ju mate krah. Jo vetum per nji vjetë, por, sikuer se u dukte, lakmojshin me themelue nji farë oligarkijet, don me thanë sundim disaa vetësh, tuej grabitë t' gjith t' drejtat, qi me aq muund vogjlija kishte fitue.

Shpirti i ksajë grabii ishte nji bujaar, êmnit *Appius Klaudins*, qi kishte pasë kênë pjestaar nder t'parë Decemvira e qi me ngatrrime e per dhuun kishte mrrijtë me marrë pjesë edhe per t' dyten herë. Tuej shtypë e tuej ndrydhë mujten me qindrue, por t' testirunit e popullit n' kulm t' valës, kuer nji ditë u gjet dekun mâa trimi i vogjlies, *Lucius Sictus Dentati*, pse kishte guxue me gojë mii tiranii t'decemviravet. Kuer mandej, pak gjâa mâa voon, *Appius Klaudi*, tuej shkelë neper kamë t' dreitat mâa shêjte, i dha per shkardhe nji klientit t' vet *Virginien*, t' bijnë e qindtarit Lucius Virginit, t' dashtun e t' nderuem prejë gjithkuej, i cilli per mos me lânë qi e bija e vet t' ju dhunote, i rrasi nji thikë n' loçkë t' zêmres, atbotë t' testirunit e popullit shperthej. Lucius Virgini bashkë me *Icilin*, t' fejuemin e t' bijës, tuej permledhun rreth veedi ushtarët e vogjlies, qi m' atëherë po kthejshin prejë nji luftet, duel mii Mal Shêjt. Bujarija, qi i mate krah tiranies, u trêm, hîni ndermjetës per me pajtue, tuej i shterngue Decemvirat me lânë zyret e tyne e me pertrîi ndertimin e perparshem. Konsujt e tribunat kapen prap zyret e veta.

15. Ligjët e Kanulejit e t' shokvet t' tii (444)

Me gjith qi u hartuen e xuen vênd ligjët e dymdhetë rrasavet, gjithnji nuk hîni njisija e lakmueme ndermjet dyy lagjesh, ndermjet bujarijet e vogjlijet, qi paa prâa shkojshin keq e u shikjojshin nder veedi si dy popuj anmiq, njani nen prîsii t' konsujvet e tjetri t' tribunit. Edhe u shifte se çartsija do t' ngjatte e per shum mot do t' shkojshin keq t' dyy lagjet deeri saa mos t' u mushte e t' u rrafshote mâa i mrami plaskûe, qi i daate, don me thanë deeri saa pjestarët e vogjlies mos t'gzojshin t'quhetat t'drejta e t'qyhetin çmim si pjestarët e bujaries. Neper ndryshin t' madh qi dikuer pat kênë ndermjet bujarijet e vogjliet, t'krushkuemit ndermjet bujarijet dyy lagjesh, don me thânë martesat nuk guxojshin m'u bâa e madje ky nalim i kohnavet t'vjetra kje njoftë e forcue prejë ligjësh t'dymdhetë rrasavet; kundra ktii nalimit u çue tribuni populluer *Kanuleji,* t'cillit i duel n'faqe me e shlye at ligjë dhunuese per vogjjlii, pse bujaries ju desht me lishue, e per rregullim t' atyne martesavet t' perzieme u vndue ligja qi fmija do t' u majshin prejë ânet t' et (445). I quheti tribun u mundue mandej me i çilun vogjlies edhe udhen per nder mâa t' nalta rrangje t' pushtedës don me thanun t' mujte me kênë zgjellun per konsuj. Por kundra ksajë punë u çue peesh bujarija, tuej bâmun mâa t' madhin kundershtim, kundershtime qi ngjaten per 80 vjet rresht. Me njimend se edhe qindresa e vogjlies kje e madhe e fitoj disaa t' drejta, pse bujaries per me pshtue kryet e punës, ju desht me shlirue nder punë tjera, tuej ndertue nji zyre t' ree, *tribunat e luftës* me pushtet konsulluer, nder

t' cillët mund t' mirte pjesë edhe vogjlija. N' ânë tjeter mandej bujarija per forcim t' vetin e me shperblye çka buer me tribuna luftet, ngrehi per veedi rrangun e *Censoravet* (444), don me thanun *t' Çmimtarvet* t' cillët ne e parë kjeen dy. Zyrja e *Çmimtarvet*, qi ngjatte nji luster, pêsë vjet, por mandej tuej u shkurtue u bâa tetmdhetë muejsh, ishte n' fillim t' lustrit, me shtjertue e me çmue gjâan e pasen e se t' cillit gjytetas, per t' cillin çmim mandej epshin nji dorë a dishmii. Per kadalë mandej çmimtarët mueren mii veedi edhe rojen e shprehinavet e t' dokevet t' popullit, tuej nalue e tuej qortue gjith çka mund t' ishte per dam t' tii me ndershkime sidomos kahë âna e nderës, sikuer tuej hjekë t' drejtat gjytetnore e t' politikshme tuej hjekë zyrtarët prejë punet: shkurt me nji fjalë u bâan gjygjtarë dokesh, e prejë ktej êmni i tyne *censora* buer veshtrimin e parë per *çmimtarë* tuej marrë nji t' rii, qi i kaa metun deeri m' sod e qi n'gjuhë t' onë kaa veshtrimin e êmnit *karitarë* a *qortimtarë*, sikuerse atà qi u mundojshin me karitë t'miren prejë t'keqet e me qortue doket e mrapshta. Mâa voon censorat a se mas veshtrimit t'tektejshem karitarët a qortimtarët fituen t'drejten me kênë t'êmnuem pjestarë t'Pleqsies kuer jitte ndonji vend shprazët.

16. Fitime t' vogjlies per t' drejta t' veta.

Mas luftet kundra Galejvet e massi Roma u pertrîi, tribunat *Licinius* e *Sekstius* kjeen ata qi bâan mâa t' madhin urysh kundra pushtedit e fuqies, qi kishin bujarët nder zyre t' sundimit. Per me permiresue gjendjen e vogjlies ata shestuen qi 1. interesat deeri n' kohë t' tyne t'pagueme prejë dety-

rárvet t' u rrxojshin prejë krvegjâjet e teprimi i ksajë. do t' u laate mas trii vjetsh trii heresh; 2. kurrnji gjytetas s' mund trashigote mâa teper se pêsë qind dit arë (125 *ha*) prejë tokve t' pushtedes. Kush kishte mâa teper do t' a daate nder mâa nevojtarët; 3. zyrja e tribunavet t' luftes do t' u hiqte per t' u majtë ajo e konsujvet, por n' mëndyrë qi per herë njani nder ta do t' u zgidhte nder pjestarë t'vogjlies. Kto shestime, sikuer se kuptohet prejë vetveedit, çuen peesh kundershtime t'mdhaja prejë ânet t' bujarvet, qi me saa mujten u munduen me i prishë qi mos t' xêshin vênd. Fituen per veedi tjerët tribuna, t'cillët, mas pushtetit qi kishin, naluen neper *veto* t'tyne ata shestime. Por n' ânë tjeter Licini e Seksti, qi kjeen zgjedhë per vjetë per tribuna prejë vogjlies, naluen t' êmnuemit e zyrtarvet mâa t' mdhaj t' sundit e per disaa vjet Roma met paa konsuj e paa tribuna luftet. Ne e mram mas saa e saa kundershtimesh t'rrebta, massi edhe tribunat tjerë s'i majten krah bujaries, ju desht ksajë me shlirue, e vogjlija pat ngullmin e bardhë me paa t' paalodhshmin tribun t' vetin, Sekstin, sikuer konsull t' parë t' dalun prejë sajë (366). Edhe ligja mii tokë buket kje poltisë, diktator Kamili pat kênë aj qi mâa teper u mundue me shtîmun pagjë e njisii ndermjet t' dyy ortave t' Romës. T' vetmin pushtet qi bujarët mujten me pshtue, tuej e majtun per veedi, kje rrangu i gjygjtarit, qi ju hoq konsujvet per me ja pshtetun nji zyrtarit t'posaçem, *Pretorit*, qi do t'ishte i zgjedhun gjithmonë nder bujarë.

Per me kremtue t' pajtuemt ndermjet dyy lagjesh kje bâa nji gazmend i madh n' Romë, qi ngiati kater dit. Mas shprehinave t' vjetra kjeen pertrîi lojna popullore, per t' cillat do t' u perkujdesshin, sikuer se perlim qi e kishin Edilejt t'cillët

tuej paamun se do t' shkojshin e do t' u gjymtojshin shum t' holla, qi do t' u laashin prejë pushtedjet, kundershtuen e prejë ktej ndolli nji farë pshtjellimit, qi u shue, tuej zgjedhun tjerë Edilej prejë bujarijet, qi per me i dymtue prejë tjervet t' thirrun t' vogjlies, kjeen quejtun *Edilej kurula,* pse edhe ata sikuer konsujt, Censorat e Pretorat u njehshin pêrmii nji selii t' posaçme, qi u quejte *sella kurulis.*

Massi bujarët kjeen zdeshë prejë t' drejtash t' mposta e u hoqen ndryshimet ndermjet t' tyne e t' vogjlies, njinjisija e plotë ndermjet dyy lagjesh ishte vetum çashtje kohet. E pernjimênd mas dyy vjetsh (364) prejë ortet t' vogjlies kje zgjedhun nji *Edilkurulis*; mas ndandë vjetsh tjera (355) nji *Diktator;* pêsë vjet mâa voon (350) nji *Censor;* ani mas katermdhetë vjetsh (336) nji *Pretor.* Kuer mandej n'vjetë 300, mas ligjvet *t' Ogulnit,* edhe rrangu i priftnies, deeri m' atëherë i majtun vetum prejë bujarësh, u hap per vogjlii, s' met mâa kurrnji farë ndryshimit. Kshtu mas dyqind vjet kundershtimesh t' ashpra e t' rrebta mujt populli me gzue t'drejtat e veta gjytetnore e t' politikshme. Saa msim i madh, sidomos per nee Shqyptarë, per me marrë vesht se çka mundet me fitue nji koom kuer t' qinkrojnë!

17. Lufta t' Romës per trashigim t' Italjes.

Massi hîni njisija ndermjet t' dyy ortavet t' popullit romak, muejt ky me fuqii mâa t' madhe me i msye anmiqt e perjashtem, me i thye e me i shtrue. Pêsë lufta janë mâa teper per t' u permêndun, qi e çuem Romen deeri saa me shtîmun n' dorë e n' sundim t' vet gaadi krejt siujdhazen e

Italjes. 1. Lufta e parë kundra Samnitejvet prejë 342 - 340; 2. Lufta e mrame kundra Latinvet prejë 339 - 337; 3. lufta e dytë kundra Samnitejvet prejë 325-304; 4. lufta e tretë kundra Samnitejvet prejë 298-290; 5. lufta kundra Tarentit e kundra Burrit, mretit t' Epirit prejë 282 - 272 para K.

18. E para luftë kundra Samnitejvet (342 - 340).

Nder t' gjitha luftat qi deeri n' at kohë pat Roma mâa e fshtira kje ajo kundra *Samnitejvet,* nji popullit malcuer trim e me vetiina luftarake; luftë qi i shtyni Romakët m' u ndeshun nji mas nji me t'gjith popujt tjerë t'Italjes jugore. Shkajk per ket luftë e dhaan *Sidicinejt,* nji fis i vogel kahë veeri i Kampanjes, t' cillët, t' ndjekun e t' salvuem prejë Samnitejsh, iken nder Romakë per me gjetun ndimë prejë ksîsh; por kta per arsyena t' nji fisit t' huej pritojshin m' u shtye teper nder ngatrrime, qi n' fund mund t' marojshin m' nji luftë. Sidicinejt atëherë t' ngushtuem ju shtruen Romës me çka paten; me kaq ndrroj çashtja, pse Romakët tash do t' u mundojshin me i dalun zot gjâas e trashigimit t' vet e ju çilen luftë Samnitejvet. Dyy herë u ndeshen, n' t' paren afer malit *Gaurus* e n't'dyten afer *Suessulet* e nder t' dyja duelen fituesa Romakët. Mas dyy vjetsh qi ngiati ajo luftë, vuen pagjë nder veedi, e cilla ju siguroj Romakvet pjesen mâa t' pleeshme e t'bukur t'Kampanjes me kryegjytet *Kapuen.*

19. E mramja luftë kundra Latinve (339 - 337)

Sikuer t' nji fisit e t' nji gjakut me Romakë lypshin Latint me pasë pjesë nji per nji edhe ata vetë nder t'gjitha rrangjet e sundit si n' Pleqsii e n' Konsullade, por t' lypunat e tyne kjeen perbuzun e prejë ktej krisi lufta, luftë per Romakë shum e rrezikshme, pse kishin punë me nji anmik si veedin, e vetum trimnija e madhe e kryeprîsavet e t' ushtries mujt me i pshtue e me ju dhanë fitim t' plotë. E per nji mênd Romakët si mos kurr diftuen n' ket luftë nji burrnii kreshnike, sikuer e dishmuen dashtnija e tyne e paamasë ndaj atdheen, e paashoqe, t' truemit e tyne paa kursye aspak vetveedin e ndigjesa e paashêmer ndaj ligjët e t' parët e tyne. Per fund malit *Vesuv* ndolli nji luftim i pergjakshem; Romakët ishin n' te poshtë, kuer konsulli *Decius Mus*, tuej e paa rrezikun e ushtries s' vet, ja falë vetveedin hyjniivet t' botës s' poshter e urysh u lishue, kû anmiku ishte mâa i foort, tuej lanë jeten e vet, por deka e tii ndezi zemrat e ligshtueme t' ushtarvet, qi si t' terbuem u ferflluen kundra anmikut, tuej e shperdaa e tuej e thye. Nji shemell ndigjeset e t' bindunit mâa t'shtengueshem ndaj ligjët e dha n' ket luftë konsulli *Manlius Torkuati*. Mas urdhnit t' tii kurrnji ushtaar romak z' do t'guxote me luftue vetum per vetum me nji anmik, pse per ndryshej i shkote kryet. Shi t' birit t' tii, tuej u êndun me nji çetë t'vogel ushtarësh per rojë t' ushtries i raa m' u ndeshun m' nji tubë anmiqsh, prîisi i t' cillvet e thirri n' dyluftim djalin e rii romak, qi per mos m' u koritë, tuej qitë mas shpinet urdhnin

e Konsullit, t' et, duel m' u matun nji per nji me anmik, tuej e shtrue dekun per tokë. Me plaçka t' anmikut t' mujtun i duel para t' et, qi e levdoj per trimnii, qi kishte kalxue, e per ndeer, qi i kishte qitë ushtries romake, por n' anë tjeter per urdhen, qi kishte prishë, kje gjikue prejë t' et me lanë kryet nen shpatë! Lufta maroj me t' thyem kryekput t' Latinvet, qi duelen lirijet e gjajet, tuej raa nen sundim kû mâa pak, kû mâa shum t' shterngueshem t' Romës.

20. E dyta luftë kundra Samnitejvet (325–304).

Kjo luftë muer t' hapun t' madh, pse edhe Etruskejt, Umbrejt, Marsejt e tjera fise u besatuen me Samnitej per me i nalun hovin Romës n' t' rritun, pse per ndryshej do t' ishin prejë sajë domosdo t'perpîmun. Kryepriisa n' zâa per trimnii ishin n' krye t' ushtriinavet anmike. Romakvet ju prîshin konsujt *Papirius Kursori* e *Fabius Maksimi* e Samnitejvet kreshniku i permendun i tyne, êmnit *Pontius*. Ky n'vjetë 321 ngujoj, m' nji qafë malit afer *Kaudium*, nji ushtrii romake t'foort 40,000 vetësh, qi kishte kênë nisë me i vojtë per ndimë gjytetit *Luceria*. Ponti pveti t' aan e vet, burrë t' urtë e t'rysun, se çka e msote me bâa me ushtrii anmike, qi e kishte n'dorë. I ati i pergjegji qi Romakët a me i sodomë krejt deeri n'mâa t' mramin nieri, a me i lishue paa ju bâa farë rrengut e poshtnimit. Por Ponti s' majti as njanin as tjetrin kshiill. Ju fali jeten, po, t' xanunvet, por i dhunoj, tuej i shterngue, ndermjet qestinash e shpotinash t' Samnitejvet, me kapercye nen zgjedhë, tuej prîmun konsujt e permrapa krejt ushtrija. Kjo dhunë kaq, e randë e quejtun me êmen *furka kaudine*, i testiri Romakët

me furii se si me e shperblye uhaan. Konsujt, goodet, qi me kryeprîis anmik lidhen, s' i majten, por me ushtriina t' reja u furen nder krahîna t' anmikut, me t' cillin u ndeshen afer *Kapuet,* mâa voon afer liqenit t' *Badimonit* e n' vjetë 305 nen lethe t' kryegjytetit t' Samnitejvet, t' *Bovianit.* Gjithkahë Romakët fituen, tuej e shterngue anmikun me lypun pagjë, t' cillit, per mos me hupun lirien e vet, ju desht me hjekun dorë prejë gjith trashigimesh, qi kishte jashta vêndit t' vet, t' cillat kapercyen n' trashigim t' Romakvet.

21. E treta luftë kundra Samnitejvet (298 - 290).

Populli malcuer i Samnitejvet edhe pse i thyen shum heraesh e i ligshtuem gjithnji n' mndii t' vet kundra Romet tjeter s' perbluete veç se me gjetë rasen me ja perligjë dhunen e koren. Per me kênë mâa i foort lidhi besë me nji koom tjeter kahë veeri i Italjes, me Galej. Prejë veerit e prejë jugut nji shtergat e zezë luftet msyni kundra Romet, por me gjith kaq fitimi met prejë sajë. Afer *Sentinit* m' nji luftim t' mnershem, qi do t' daate e do t' kputte fatin e luftës, e kû gjaku u dikote rrkajë, u ndeshen Romaket, n' vjetë 295, me anmik. Per nji copë herë s' u shifte mirë kahë do t' mjênote fitimi, kuer konsulli *Decius Mus,* i biri i atii kreshnikut, qi n' luftë kundra Latinvet kishte pasë true veedin, tuej marrë per shemell burrnien e t' et, u turr mii anmik, tuej gjetun deken, por tuej i lanun edhe fitimin ushtries s' vet.

Kjo luftë e pergjakshme e e gjatë muer fund prejë kryeprîsit romak *Kurius Dentatit,* nji nierit saa trim aq i per-

kurmë e i mitun nder shprehina t' tija. Kalxohet se kuer nji herë t' derguemt e Samnitejvet erdhen tu aj per me lypun pagjë, e gjeten m' nji shpii t' vogel e t' vobegë me trysë perpara, tuej hanger buk mâa teper thaat se njomë. Tuej paamun gjith at vobsii kujtuen t' derguemt se fort leetas kishin me e thye me dhuntiina, por u rrêjten, pse Kurius Dentati, tuej perbuzun ato dhuntiina trathtore, ja u bâni plot me madhnii: «Mâa teper m' kaa ânda me zotnue mii t' begatë se vetë me kênë i begatë!» N' vjetë 290 i thej kryekput Samnitejt per t' mramen herë, tuej bâa plaçka t' paanjehuna nder ta e aj vetë nuk muer per veedi veç se nji copë tokë t'vogel si t' ishte mâa i mrami gjytetas, nji tokë qi aj vetë me duer t' veta e punote.

22. Luftë kundra Tarentasvet (282 - 272). - Burri.

Massi Romaket i thyen e i shtruen Samnitejt e dheenat e tyne tuej i shtînun n' rreth t' sundimit t' vet, i lishuen syyt plot me lakmii mâa pertej, nder dheena t'plleeshem e t'njethshem t' Italjes jugore, kû prejë qinda vjetsh kishin ardhë e ngulun bûnin e vet Grekt, e prejë tyne pat kenë thirrun *Grecii e Madhe.* Nder ato âna Grekt kishin pasë shkrîi gjith cenen e punës s' tyne, tuej i bâa me lulzue e tuej i mushun me gjytete t' bukura, nder t' cillat shkelxete per bukurii e begatii Tarenti, sqele mii gjii t' quhetit êmen. Tarentavet, per posë tregties, ju vîte per doret edhe kusarija per deed e shum herë kishin plaçkitë e grabitë anija romake. Kuer Roma çoj t' derguem per me ankue mii rrenje t' kusarvet e me lypun gjyygj, kjeen prejë Tarentasvet, kundra t' drejtavet t'njerzimit,

perbuzun e dhunue. Roma per me laa ket' dhunë me mzi ç' priti me i çilun luftë Tarentit. Por banorët e ktii gjytetit, t' dhanun teper mas t' ngulshuemit e fligshties, ishin t' ligj per me bâmun luftë e çuen me lypë ndimen e *Burrit,* mretit t' *Epirit*.

Burri, qi dote me marrë per shemell burrniet e trimniet e t'Madhit Maqedonas, t' Lekës, me t' cillin kishte lidhnii gjindijet, e qi lakmote me veprue kahë prendimi çka aj kishte krye kahë t' leemit, e priti me gzim t'thirrunit e Tarentasvet, n' uzdajë qi, tuej bue Romakët prejë Italjet jugore e Karthagajt prejë Siciljet, me ngrehun nji pushtede t' madhe e, paa qitun vanesë ndermjet, kapercej deedin me nji ushtrii 25 mii ushtarësh t' zgjedhun e t' rysun e me 20 elefanta t' vaditun e t' ushtruem per luftë.

Deeri m' atëherë Romakët kishin luftue me popuj trima e t' egjer ndoshta, por t' paavaditun e t' paaushtruem nder lufta, e ksajë herë ju duel punë me nji anmik i kthelluem nder t'tana hartet e luftës; e mueren vesht rrezikun e bâan hapat e nevojshem per me ju gatue, tuej mushun arkat me t' holla, tuej shtue ushtrien, tuej lanë rojë gjith kund e sidomos nder gjytete, t' cillavet s' ja u kishin besen e m' nji gjytet êmnit *Preneste* damnuen per dekë dy kreen vetum per nderdym qi kishin n' ta. Me kto masa t' shterngueme e msyen anmikun e rii e t' drashtun e me nji herë nder dyy luftimet e para e sprovueme se pernjimend kishin pasë arsye me e drashtë, pse per dyy herë nji mas nji u thyen, por te e mramja duelen fituesa, pse anmiku i tyne s' kishte mëndyrë se si me pertrîi fuqiina t'reja, sikuer larg vendit t'vet qi ishte, ndersaa Romakët nji mas nji ju turrshin me forca ushtrake t' reja.

LUFTIM I HERAKLEES (280). — Paa droe e msyen Burrin Romakët, tuej e ndeshun afer Herakleet, n' Lukanje. Trimnisht luftojshin Romakët paa e rejtë veedin aspak, ndersaa Burri u mundote me e thye furien e tyne me kursye ushtrien e vet, tuej e dijtun se s' mund t' a përtrîeite mâa. Kahë herë ishin kapë nder veedi e s' u shifte se kahë do t'mjênote fitimit; atëherë Burri shtîni n' luftë dy elefanta, mii t' cillët ishin shillue dy purâj t' drûejt, si dy shata t' vogjel me disaa ushtarë permrenda e u rrasen nder rreshta t' anmikut. Romakët para aso shtasësh vigane, qi kurr s'kishin paa, mueren trêmë e u pshtjelluen, tuej u thye keqas fort, pse mâa teper se 7,000 vetë meten dekun n' lamë t' luftës. Por edhe Burrit i raa shtrejt aj fitim, pse 4,000 vetë nder mâa t' vjefshmit t' ushtries i meten. I çmeritun prejë trimnijet t' Romakvet, thohet se mas luftet bertiti: «Me ksi farë ushtarësh krejt bota do t' ishte e êmja!»

Mas ktii fitimit edhe Grekt tjerë t' Italjes jugore, kshtu edhe do fise ânasish, sikuer *Lukanajt*, *Brutejt* e *Samnitejt* u bashkuen me Burrin tuej lidhun besë me tê e n'ket mëndyrë tuej i dhanë uzdajë se do t' ja mrrijte atii qellimit, qi e kishte shtye me dalë atdheut t' vet e m'u hjellë pertej deedit. Desht me pajtue me Romakë, tuej lypun prejë tyne qi t'njifshin lirien e popujvet t'besatuem me tê e t' ju kthejshin dheenat, qi prejë asish kishin ngadhnjye. Per me lidhun ket pagjë me kto goode çoj n'Romë *Cineun*, nji nder mâa t' mdhaj njers politiket, plot urtii e kuvendtaar aq t' foort saa per tê Burri shprehte me thanë se Cineu me giûhë t' vet i kishte fitue mâa shum gjy-

tete se aj vetë me shpate. E ngarkoj Burri t'derguemin e vet me dhuntiina per me ja daa Pleqve romakë, por i kjeen perbuzë, pse n' Romakun dashtnija ndaj atdheun ishte permii ç' farë do tjeter t' miret. Por kû s' mujt me dhuntii Epirasi dinak, punoj me gjûhë pse aq mirë dijti me folë saa kthej per veedi mâa t' shumten e Pleqsies, tuej ja mushun mênden me poltisë goodet e Burrit, e pagja kje tuej u lidhun, mos t'ishte çue i motnuemi Plak *Appius Klaudi,* i cilli pse teper i shtyemun n' mot e i metun syysh nuk dilte nder mledhii t'Pleqsies, por ksajë herë kishte vojtë, tuej e bartë m' selii laskare, e me zâa t' naltë bertiti: «Deeri tash kam ankue driten e syyve, qi kam hupë, por me sod kishe dashtë me kênë edhe shurdhë per mos me ndie kshillet t' ueja gjith ligshtii. Paskemi kênë kot krejme mii madhnii t' êmnit romak, ju, qi sod jeni tuej drashtë per nji grusht njers, qi kan kênë gjithmonë plaçka e Maqedonasvet! » Kto fjalë vepruen, tuej ja ndrrue mênden Pleqsies, qi i perbuzi goodet e Cineut, tuej i pergjegjë se Roma s' kishte per t' pajtue deeri saa Burri mos t'dilte Italjet. Kuer Cineu i duel para Burrit, mretit t' vet, per me e kumtue mii shkuesii qi i kishte pasë dhanë, i tha plot me habii: «Pleqsija romake m' âsht dukun si nji t' mledhun mretnash e populli mâa i shumët per numer e mâa me t'ndieme luftarake se perpara! »

Me nji herë Burrit i qilloj rasa me e vertetue edhe aj vetë habien e Cineut. Romakët per me shperblye robt e xanun n' luftë i çuen Burrit nji dergesë, n' krye t' cillës u gjindte plaku *Fabricius* i permêndun per trimnii e perkurmnii saa i pat metë m' u thirrun *Aristidi i Romakvet.* Saado qi aj kishte pasë tkumë rrangjet mâa t' nalta t' Sundit, me gjith

aq jetote i kanditun m' nji vobsii t' madhe, aq saa Pleqsies ju kishte pasë dashtë me ja pajisë t' bijat prejë visarit pushtetnuer. Burri e priti t' derguemin bujaar me nderim t' madh, tuej dashtë me i falë dhûntii t' çmueshme, por i kjeen prapue. N' e nesre desht Burri mê sprovue edhe trimnien e tii; n'shatorre kû do t' rrîshin per me kuvêndue shtini tinzisht nji nder mâa t' mdhaj elefanta, qi e mshehî, tuej e mlue me nji pelhurë, me shpinë prejë t' cillës, paa dijtun gjâa, u ungj Fabrici. M' nji farë shêjit, qi Burri bâni, pelhura raa e duel ajo shtasë e mnershme, qi, tuej buluritë, shtrini fleçken e vet mii krye t' Fabricit, i cilli, paa u tundun aspak, çoj kryet me e shikjue e, tuej ju sjellë Burrit, me buzë n'gaz ja bâni: «M'saa dje m' kan joshun dhuntiit t' ua, aq sod po m' turritë me elefant t' and!» U çmerit Burri e desht me pajtue me nji popull, qi per prîisa kishte ksi farë burrash. Nuk e pelqej shperblimin e robve me t' holla, por i lishoj t' gjith, qi bashkë me t' derguem, t' u kthejshin n' Romë, kû do t'u mundojshin per pagjë, per ndryshej do t' i epshin besen se do t' kthejshin n' robnii. E me njimend vojten n' Romë, por n' vênd qi m' u mundue per pajtim, si e lypte interesa e tyne, folen krejt kundra e, mas beset qi kishin dhanun, kthyen n' robnii t' Burrit.

LUFTIM N' ASKULUM (279). — Per me mujtë me e shterngue Romen me poltisë goodet e pajtimit, u çue Burri e u shtye deeri n' Apulje, kû afer gjytetit *Askulum,* u ndesh rrebtas me Romakë, n' vjetë 279. Edhe ksajë herë me ndimë t' elefantavet t'vet duel fitues Burri, por fort i gjymtuem, saa me disprim bertiti: «Edhe nji fitim kso dore e jam i hupun!» N' vj ë tjeter Roma çoj nji ushtrij t' ree kundra Burrit nen

kryeprîsii t' vetë Fabricit, qi nji ditë muer nji leter prejë mjekut t' burrit, kû i shkruete se per aq t' holla ishte gaadi me i shporrun Romakët prejë anmikut t' tyne t' drashtun, tuej e helmatisun. Fabrici plot idhnim kundra trathtorit letren e tii ja çoj Burrit. I thekun prejë burrnijet t' anmikut bertiti: «Do t' jeet vetë Fabrici, qi mund t' shmanget prejë udhet t' drejtnies m' saa dielli prejë udhet t'vet!» Mjekun faqezii e damnoj per dekë e Romakvet ju kthej paa t' holla krejt robt, qi kishte xânë; e edhè nji herë lypi pagjë, por sikuer perpara i kje pergjegjë qi do t' dilte mâa parë prejë Italjet. Per rob mandej qi lishoj i kjeen kthye aq tjerë, qi Romakët i kishin pasë marrë.

Mjaft u testiir Burri kahë Romakët s' u lakojshin kurr se si dishireve t' tija per me pajtue, por me i msye edhe nji herë z' guxoj, pse ushtrija i ishte pergjysue; me kthye n' Epir, tuej ju pervûe goodevet t' anmikut, nuk ju bâte, pse e njehte ligshtii e korii; kuer per me e pshtue prejë ktii ngatrrimit ja mrrijti nji lajm prejë Siciljet, kû lypshin ndimen e tii kundra Karthagajvet. Paa qitun farë voneset kapercej n'Sicilje, kû ishte perhapë zâni i trimniive t'tija e paa muund permlodh nen prîsii t' vet fuqiit e gjytetevet greke t'atii ishullit, i msyni anmiqt e tyne e i vûni n'te poshtë. Por Grekt, qi s'ishin t'vaditun nder lufta, s' mujten me bartë shterngimin e sherbesës ushterake, sikuer e mate Burri e filluen me ju largue. Mas dyy vjetsh t' ndêjunit duel prejë Siciljet per me kapercye prap n' Italje, kû Tarentasit paa prâa e lutshin me vojtë n' ndimë t' tyne. Tuej dalun prejë Siciljet, thohet se pat thanë: «Ky ishull kaa per t' kênë, molla e t' degaamit ndermjet Romet e Karthaget!»

Me nji herë Roma çoj kundra anmikut t'kthyem nji ushtrii t' foort nen prîsii t' dy konsujvet, njani nder t' cillët ishte i permenduni *Kurius Dentati.* Nder ato dyy vjet qi Burri kishte kalue n' Sicilje, tuej luftue, Romakët s' kishin ndêjun kot; por kishin shtrue fiset e gjytetet, qi kishin pasë çue krye kishin forcue vêndet e pushtueme e kishin pertrîmun ushtriit me luftarë t' rii, n' mëndyrë qi kuer ktheu Burri per z' dytit, i gjet punët krejt ndryshej prejë se i kishte lanun e t'ndrruene per dam t' tii. E pau rrezikun, por m'u prapue s'mujt e e rrezigoj veedin m' u ndeshë edhe nji herë me Romakë saa do qi me fuqii krejt t' pakta kundra atyne t' rrebta t' anmikut.

LUFTIM N' BENEVENTUM (275). – N'dhee t'Samnitejvet afer gjytetit Beneventum, n' vjetë 275, u ndesh Burri me Romakë per t' mramen herë e, tuej e njoftë ligshtien e ushtries s' vet, krejt shpresen e vndoj nder elefanta, por kot, pse Romakët kishin pasë diktue mëndyren m' u pruejtun prejë tyne, tuej ju ferfllue kundra flega halash t' njyeme n'peshkve t'ndezuna, qi, tuej ju shtîi trêmen, i vuen n't' ikun, tuej pshtjellue ushtrien e pakët t' Burrit, qi u thye kryekput, tuej lishue n' dorë t' anmikut lamen ushtarake, qi vojt plaçkë. Burrit vetë me nji çetë t' vogel kalorijet ju desht me marrë iken per me dalë Italjet e me kalue n' atdhee t' vet, kû dihet se si e maroj at jetë plot me punë trimnijet, por per ngullm t' zii t' komit t' vet. Kurius Dentati me rob t' xanun, me plaçka e me kater elefanta, qi i kishin raa n' dorë gjaall ktheu n' Romë, ku kje pritun me lumnii e n' triumf.

Tarenti i shternguemun per deed prejë Karthagajvet e per tokë prejë Romakvet raa n' dorë t'ktyne t'mramve n'vjetë 272. Me Tarent edhe krejt Italja jugore u kthye m' nji kra-

hinë nen sundim t' Romës e rreth vjetit 266 para K. Italja gaadi krejt, tuej fillue, kahë veeri, prejë lumesh *Makra* e *Rubiko* e tuej shkue deeri poshtë, kahë jugu, tu majet *Regium* e *Leuka,* raa nen pushtet t' Romakvet.

Lufta me Burrin kjeen per Romakë nji shkollë e madhe, kû xuen hartat e luftës, sikuer i pat hartue Filipi i Maqedonjes e mandej hollue mâa teper i biri i tii, Leka i Madh, pêsdhetë vjet perpara Burrit. Me t' pushtuem t' Italjes jugore, banorët e t' cillës ishin gaadi krejt Grek, u fuur nder Romakë aratimi e gjytetnija e tyne. Rraqe t' çmueshme, perlariina e shtylla t' latueme, qi me shumicë gjeten nder gjytete t' pustueme e mâa teper sidomos n' Tarent, kjeen çue e bartë n' Romë, kû u mueren si shemlla hartash prejë Romakvet, tuej ju zhdrivillue shijimin e hijeshies e t'bukuries. Shkardha grek kjeen marrë per msimtarë t' kores s' ree t' Romakvet. N' ket mëndyrë xûu Romaku per kadalë me rrahë udhen e araties e gjytetnies, tuej fitue zâa t' madh, jo vetum per trimnii t' pergjakshme, por edhe per vepra t' hieshme e t' nalta nder harta e ditunii.

23. T' forcuem t' Romakvet nder trashigime t' reja

Massi Romakët neper lufta, qi u treguen, pushtuen Italjen e mjesme e t' poshter, atëherë mênduen me marrë masat e nevojshme qi sundimi i tyne t' xête qander nder ata dheena e t' u sigurojhin n' trashigim t' tyne. Per me ja mrrijtun ktii qellimit perdoruen trîi mjete. I pari mjet, qi xûen me shtîi

n' punë, kje tuej ju dhanë popujve t' ndrykshem, qi u gjindshin nen sundim t' tyne, t' drejta m' nji masë t' paanjinjishme, don me thanun disaave ju njoften t'drejta krejt sikuer i kishin ata vetë, tuej i njehun per gjytetas t' plotë romakë; popuj tjerë kjeen majtun per t' nenurdhnuet, por jo t'gjith njinji, pse disaa nder kta u njehshin si t' besatuem, tuej gzue shum t' drejta; ndersaa do tjerë ishin t' detyruem me bartë gjith farë randimesh, si pagesa traminash, sherbim ushtrijet, por paa pasë t' drejtat qi ju perkitshin. Ket udhë ndoqen Romakët me popuj t' pushtuem per me ju ngacmue resen e smiren ndaj njanin me tjetrin e kshtu t' ju hîjte e keqja nder veedi, per mos me kênun t' zott m' u bashkue me shoqi shoqin per me çue krye mandej kundra Romet, tuej u themelue mii at parim a fiell t' ndyet e mizuer qi thotë *daaj e urdhno,* a sikuer thohet latinisht *divide et impera.* I dyti mjet per me u forcue nder dheena t'ngadhnjyem kje tuej ngulun gjith kakë kolonii; koloniit romake ndrojshin kryekput prejë atyne t' Grekvet, pse ndersaa kto t' mramvet kishin per qellim me i sherbye tregties e me lexue t' marrët e t'dhanët ndermjet popujsh, ato t' Romakvet vijshin vetum per me forcue sundimin e pushtedës s' tyne e sidomos nder rasa luftash ndermjet popujvet t' pushtuem, pse koloniit romake ishin t' unjisuna me gjytetas romakë t' vobsuem, qi sundimi i Romës i çote nder vênde t' ngadhnjyeme, tuej ju falun tokë per t' punue e tuej sajue katunde Romakësh, qi me hije t' tyne t' majshin nen ndigjesë e n' besnii popujt e pushtuem. I treti mjet per m' u sigurue n' trashegim t'dheenavet t' pushtuem kje t' çilun udhash nder t' tana ânët, udha, qi per posë qi i nimojshin tregties, i epshin lexim ushtriivet me ngâa me nji herë kû nevoja e lypte. Nder

kto farë udhash e permêndun kaa kênun ajo qi u quete *Udha Appia* (Via Appia) a sikuer se Romakët shprehshin me e thirrë mretneshë e udhave tjera, e goditun n' vjetë 312 para K. prejë Censorit *Appius Klaudit,* prejë njatii qi, mâa voon, kje shkajk qi t' u perbuzshin goodet e pajtimit t' *Cineut.* Kjo udhë tuej xânë fiell n' Romë shkote deeri n' *Kapua,* mandej u shtye mâa pertej deeri n' *Brundisium;* edhe sod shifen kund kund teprimet e saja. Per kadalë kjeen goditë udha tjera qi pershkojshin nder t' tana drejtimet Italjen, tuej perpjekun nder veedi gjytetet mâa t' para. Mâa voon, n' kohë t' Perendories, kso farë udhash kjeen ndreqë edhe nder krahina jashta Italjet, e n' zâa kaa pasë kênun nder dheena t' siujdhazes ballkane *udha Ignatia,* qi tuej xânë fiell n' Jader, n' Dalmatii, shkote per t' gjatë t' ksajë, tuej raa kahë jugu, per m' u futun n' Mal t' Zii e me dalë n' breg t' liqenit t' Shkodres gaadi, njatje kû sod gjindet *Rjeka;* prejë ktej, tuej ju sjellë liqênit kahë veeri - t' leemit, bite n' *Shkoder,* tuej u shtye mandej kahë jugu, n' *Lesh* e n'Durrës; prejë ktii gjyteti u zgjatte per n' *Elbasan,* n' *Oher,* n' *Pellë* t' vjeter n' *Thesalonika (Salonik)* e per t' gjatë t' bregut t' deedit Egjee shkote deeri n' *Bysanc* (*Konstantinopull*).

KREU I DYTË

prejë 266 – 133 para K.

Prejë t' shtruemit t' Italjes deeri n' ngadhnjim t' dheenavet mâa t' parë per rreth t' deedit Mjesdhee.

Ky krye permledh trii luftat punore e n' t' quheten kohë luftat n' Syrii, n' siujllaze ballkane kundra Ilirvet, Maqedonasvet e t' Gretvet e n'Spâjë.

24. E para luftë punore, prejë 264–241 para K.

Massi Romakët, tuej luftue e thye herë njanin fis herë tjetrin, mujten me pushtue krejt Italjen, u ngatrruen e u xuen mandej edhe me tjerë popuj t' perjashtem. Kahë jugu pushtuen nji pjesë t' dheenavet, qi gjinden kahë veeri i Afrikës, per t' gjatë t' deedit Mjesdhee; kahë prêndimi thyen e shtruen fiset e siujdhazes t' *Pyrenejvet;* kahë t' leemit u ndeshen me Ilir e mandej me Grek, tuej shtriemun edhe mii dheena t'tynë sundimin e vet. Per nji shekull e gjysë gaadi mrrijten me zotnue mii dheena mâa t' parë rreth deedit Mjesdhee. Nder kto lufta, qi Romakët bâan me hapun Zotnimin e tyne janë per t' u permêndun per mâa n' zâa trii lufta *punore* kundra *Karthaget*, qi kaa kênë nder gjytete mâa t' fuqiishme t' botës.

Qyshë nder kohna mâa t' vjetra kishin pasë Fenikt ngulun kolonii nder disaa vise t' ishullit t' kandshem e t' pasun t' Siciljes, e prejë aso koloniish u pertrien prejë Greksh, qi erdhen mâa voon, gjytete t' mdhaja e t' lulzueme, nder t' cillat mâa n' zâa pat kênë *Syrakusa,* e cilla n' kohë mâa t' bukur t' sajë pat kapercye n' lulzim e n' madhsii deeri Romen. Banorët e sajë dijten me fitue parien mii fise tjera t' ishullit kahë âna e t' leemit, ndersaa m' ânë t' prêndimit u furen, tuej e bâa per veedi, *Karthagajt,* ardhanakë Feniksh.

Karthagëja u gjindte kahe veeri i Afrikës, afer bregut t' Mjesdheut, jo fort larg prejë vêndit kû gjindet sot Tanuzi (Tunizi). Pat kênë themelue m'ndandtin shekull para K. prejë mretneshet fenike *Didonet*, njatëherë kuei kje shterngue me ikun prejë Fenikijet prejë salvimesh t' vllaut t' vet, t' *Pygmalionit*, qi i pat mytyn t'shoqin. Kuer mretnesha, tuej ikun, mrrijti nder ato brigje t' Afrikës, kû u gjindshin kolonii Feniksh, kje prejë banorësh pritun fort mirë e pat prejë sîsh me nji herë nji copë dhee aq t' madh, sikuer e lypi, saa me mujtë me e thuur me nji likurë gjedhi. U habiten Afrikâjt, por s' mujten me e hanger fjalen, kuer paan Didonen tuej hjekun prejë aso likure nji dredhë t' hollë e t' gjatë per me mujtë me perfshîi mâa shum tokë, kû ndertoj thohet, nji shat, qi kje quejtun *Byrsa*, don me thanun *likurë gjedhi*. Me godiina tjera, qi erdhen rrokull shatit, u perftue nji gjytet, qi mandej kje thirrun *Karthagë*, don me thanun *gjyteti i rii*, qi me tregtii per deed e per tokë mrrijti m' u rritë aq fort saa n' kohë mâa t' miren pat deeri 700.000 banorë. Nji kaq tregojnë thanat mii ndertesë t' sajë, por historisht diftohet se prejë *Tyrit*, prejë mâa t' madhit gjytet t' Fenikies, per ngatrrime e t' degame t' permrendshme, shum prejë dyyrsh mâa t' pasuna e mâa bujare, tuej ju prîmun e bija e mretit, *Elissa*, duelen e vojten n' Afrikë m' nji gjytet êmnit *Byrsa*, qi mas aso kohe u quejt *Karthaqë*, don me thanë *gjyteti i rii*. Nuk vonoj gjyteti i rii m' u stolisë me pellaza t' mdhaj e t' bukur, m' u terthuer me rruga t' gjana, ânash t' cillavet u ngrehshin shpija t' nalta deeri n' gjashtë pat; n' mjedis t' gjytetit m' nji olok t' naltë u gjindte shati. Sikuer se t' dalun prejë Fenikijet edhe Karthagajt u quejshin Fenik, i cilli êmen u shkruete n'gjuhë

greqishte phoinike, tuej u shqyptue germat *ph* sikuer *f*, por kaa 'i herë edhe si *p*. Prejë ktii farë shqyptimit dyy mëndyrësh *Fenikt* kjeen thirrë per shkurt edhe *poenej* a *punej*, prejë ktej mandej kan metun m' u thirrun luftat, qi Romakët bâan kundra Karthagajsh, *lufta punore*.

Karthagajt, tuej shkue mas gjurmavet t'parvet t'vet, t'Fenikvet, u dhaan mas tregtijet e lundrijet e z' vonuen me u bâa t' zott e deedit e gjyteti i tyne m' u njehun nder mâa t' mdhajat t' botës. T' marrunat, qi kishte Karthagëja prejë tregtijet t' perhapun nder t' tana viset rrokull Mjesdheut; fitimet, qi nxierte prejë fabrikash e prejë xehesh; traminat, qi laashin gjytetet e shtrueme e t' dhetat e randa qi paguejshin bulqit, ishin t'paanjehuna e i dhaan Karthagës pasunii e begatii saa kurrnji tjeter gjytet i kohës s' vjeter s' kaa mujtë as per s' largut me ju perkrahun. Per posë trashigimesh qi kishin n' Afrikë Karthagajt paten ngadhnjye Sardinen, nji pjesë t' Spâjës e t' Siciljes e mandej themelue gjithkahë neper sqele t' deedit Mjesdhee kolonii e magaze tregtijet. Kjeen tuej shtîmun nen sundim t' tyne edhe Tarentit kuer, massi u nis Burri, vojten me nji lundrii me e rrethue per deed, por ja kishin mrrijtë perpara, Romakët per tokë, tuej e pushtue per veedi. Prejë aso kohe hîni ndermjet atyne dy popujsh t' fuqiishem smira; lakmija me pushtue Siciljen, at ishull t'kandshem e t' begatë, qi u gjindte ndermjet trashigimesh t' tyne ju shtîni zjarmin nder veedi, tuej u vertetue fjala e Burrit. Tuej u perzîmun Romakë e Karthagaj nder t' degame t' banorvet t' atii ishullit, mrrijten m' u keqasue nder veedi, e keqe qi nuk prani deeri saa Karthagajt nuk kjeen zhgjymtue e sodomë prejë Romakësh.

25. Arsyena t' thyemit t' Karthagës.

Romakët mrrijten me thye e me shtrue Galajt e Samnitejt, popuj shum trima e t' foort, vetum pse i gjeten paa sundim e rregullim t' mirë e t' marë; kshtu edhe fitimi i Romakvet mii Karthagaj vetum mund t' kuptohet, kuer t' miret n' kujtes ndryshimi, qi kta dy popuj kan pasë per kahë t' ndertuemt e sundimit. Ndertimi i pushtedës romake ishte ngrehun mii nji themel t' shëndoshtë e t' foort, pse saado qi ndermjet t' popullit e t' bujaries u gjindte nji ndryshim kahë pasunija e begatija, me gjith kaq edhe vogjlija krejt e paagjâshme s' ishte e mandej per t' drejta t' fitueme, sikuerse kemi diftue, mirte pjesë edhe nder zyre t' sundimit e kshtû praa kishte interesë per qindresë e forcade t' pushtedës. Per kundra n' Karthagë tokët ishin t' daame fort mrapshtë, n'mêndyrë qi pak vetë trashigojshin s' teprijet, ndersaa gaadi krejt vogjlija s' kishte kurgjâa, s' trashigote nji pllamë dhee e do t' ju pervûete gjithkund e gjithkuer t' pasunvet, t' begatvet, qi nder duer t' veta permlidhshin krejt sundimin e pushtedes. Por n' Romë ishin punët krejt ndryshej, pse popull e pleqsii s' u shikjojshin si anmiq neder veedi, por rreziqet e fitimet e perjashtme i perkitshin t' dyy lagjevet; e jo si n' Karthagë kû vogjlija fshaate e gjimote nen zgjedhë t' randë t' pak bujarvet, qi sundojshin e qeverisshin pushteden mas interesavet t' veta. Edhe nder trashigime t' perjashtme, qi me shumicë kishin Karthagajt, huqte themeli e qandrra e forcades, pse popujt e

shtruem, per posë qi nuk gzojshin kurrnji t' drejtë mii sundim t' vendevet t' veta, ishin zdeshë e repë, e tjeter s' pritshin veç se nji rasë per me gufue e me shperthye kundra tiranies t' Karthagës. Por ndryshej punojshin Romakët, pse tuej hapun sundimin e vet mii popuj tjerë, kû mâa teper, kû mâa pak ju epshin pjesë nder t' drejta gjytetnore. Financsisht, don me thanë per me t' holla Karthagajt ishin mâa t' foort se Romakët, por ato t' holla vîshin prejë t' dhetash e traminash qi lajshin popujt e shtruem e mii ato fort uzdajë e madhe nuk mund t' u mate, pse mundeshin me mêjtë nder trazime luftash, mu njatëherë kuer per ato ishte mâa teper nevoja. Me njimênd se Karthagajt me gjâa t' tyne t' paanjehun ishin t' zott me çue n' kamë e me armatisë nji ushtrii shum mâa t' madhe se t' Romakvet, por gjithmonë nji ushtrii t' pajtueme me t' holla, qi vetum luftote per rrogë e per lakmii plaçket, ndersaa ushtrija romake luftote per mâa shêjtin qellim, don me thanë per koom e atdhee t' vet, per t' cillët nuk dhimet as gjaku, as jeta. Nder kto ndryshime gjindet arsyeja e fitimit t' plotë, qi Romakët bâan mii shêmra e anmiq t' vet.

26. Shkajku i luftës s' parë punore, luftime e pagjë.

Ushtarë prejë Kampanjet, n' Italje, t' cillët prejë trimnijet t' tyne u quejshin *Mamertinaj,* don me thanë t' bijt e Martit, t' hyut t' luftës, kishin pasë kênë pajtue me t' holla prejë tiranit t' Syrakusës; massi paten kênë lishue, shkuen tuej u êndun

paa t' parë e paa krye, çeta çeta, neper ishull t' Siciljes, tuej kusrue e tuej plaçkitë, e mrrijten me i raa gjytetit *Messana*, kû punuen mizoriina t' paaêmen. Kyepriisi e mâa voon edhe mret n' Syrakusë ngau me nji ushtrii per ndershkim t' tyne e i ngujoj permrênda gjytetit Messana, qi e kishin pasë pushtue; ata ushtarë t' breshtë, e sikuer se t' paakrye qi ishin, ju suellen per ndimë n' at ngushtim disaa Karthagajvet e do tjerë Romakvet. Pleqsija e Romës ne e parë u vonue per me vojtë m' ndimë t' tyne, tuej mêndue se ishin kusarë, por n' e mram shpresa e fitimit duel mâa e foort se t' ndiemet e drejtnies; por nder aq Karthagajt, tuej marrun n' dujdes vetum fitimin qi mund t' ju dilte, kishin pasë mrrijtun perpara e shtîmun n' dorë gjytetin, neper t' cillin mujshin me zotnue mii at grykë deedi per gjysë me Romakë, t' cillët n' breg t' Italjes trashigojshin gjytetin Rhegium, limâa mii at grykë. Romakët, tuej paamun fort mirë se ç' farë rrengjesh mund t' ju vîshin prejë Karthagajsh deeri saa kta t' kishin n' dorë Messanen, nuk u kursyen me asgjâa per me i shporrun andej; me armë n' dorë, tuej kaparçye at grykë me lundra t' kqija e t' ligshta, duelen n' breg t' Siciljes, kû me dredhii e me trathii shtien n' dorë gjytetin, tuej i bue Karthagajt, n' vjetë 264. Prejë ktej xûe fiill lufta e parë punore, qi ngiati mâa se 23 vjet.

Edhe pse Romakët, qi per tokë kishin fuqii t' madhe, e dijshin fort mirë se per m' u kapun me Karthagaj e me i msye nder trashigime e vênde t' tyne do t' rrihshin deedin, mii t' cillin s' ishin aspak t' vaditun, ndersaa anmiku kishte nji lundrii t' rrebët per numer ânijash e per njers t' ushtuem per deed, asgjânmangut s' ja prituen e s' u tuten m' u kapë me nji ksi farë anmikut. Prejë nji ânijet karthagane, qi prejë

fortunet kishte pasë raa n' tokë, tuej e marrë per shemell msuen me i goditë e per dy muej, tuej punue paa u lodhë, kjeen t' zott me qitë n' deed t' paren lundrii t' foort nji qind e njizet ânijash luftarake.

FITIM PER DEED I KUILIT (260). — Per me mujtun me luftue per deed mâa leetas kryeprîisi i lundries romake, *Kuili*, ju vndoj fajkavet t' anijavet t' veta krraba per me i rrokë e me i majtë anijat e anmikut njitë per t' vetat, e kshtû, si neper nji urë, me luftue me anmiq, si t' ishin per tokë; e pse majet e ktyne krrabavet kishin sajimin e trajten e skjepit t' njaj korbi, kjeen quejtun *corvi* (kndo: korvi), me t' cillin êmen thirret n' gjuhë latine aj shpênd. N'ket mëndyrë me ndimë t'atyne krrabavet, a se *corvi*, lufta per deed u ndrrote gaadi si t' ishte per tokë, kû Romakët ishin shum mâa t' ushtuem e mâa t' foort. Kjo sprovë i duel n'faqe Kuilit, pse n' vjetë 260, kuer n' *Myle*, afer Messanet, u ndesh per t'paren herë me lundrii karthagane, tuej ja njitun me ato krraba kû fajkavet, kû pajollit t' ânijavet t' anmikut Romakët u rroken me anmiq, jo sikuer se ishin mii deed, por si t' u gjindshin mii tokë, tuej i thye shqimit. Per ket fitim t' paapritun gazmendi i Romës kje saa z' diftohet e Kuili pat nderime t' mdhaja; per kujtim t' ktii fitimit i kje ngrehun nji shtyllë mermerit t' stolisun me krraba anijash e t' mlueme me shkrime, nder t' cillat permêndeshin trimniit e tija. Saa herë Kuili n' mrame kthete tu shpija e vet, nji nieri i prîite, tuej i bâa dritë e nji tjeter, tuej i raa fellit, e perciellte.

LUFTË N' AFRIKË E ROBNIJA E REGULIT 255 — Massi luftimi i parë per deed aq mirë ju duel n' faqe mueren Romakët zêmer e guxuen me kalue pertej deedin Mje-

sdhee e me raa n' breg t' Afrikës per me i msye Karthagajt mu n' strofull t' tyne. N' e parë fati ju eci mirë, pse tuej lundrue per kahë Afrika u ndeshen, n' vjetë 256, kahë jugu i Siciljes, m' nji lundrii t'foort Karthagane, qi kryekput e prishen; mandej paa hasë m' kurrnji nalim duelen n' Afrikë, kû tuej pushtue njanin gjytet mas tjetrit, mrrijten para portavet t' Karthages, qi e ngujuen nder t' tana ânët. Aq Romakët ishin sigurë t' fitimit saa njani nder Konsuj me mâa t' madhen pjesë t' lundries e me gjysen e ushtries ktheu n' Italje e tjetri konsull, *Atilius Reguli*, met n' Afrikë per t' pushtue Karthagen, e cilla ligshtue prejë saa t' bjerrunash lypi pagjë, por goodet qi i vûe Reguli kjeen aq t' randa, saa s' mujt me i poltisë e lufta vjanoj. Nder kaq Karthagajt u munduen m' u forcue e gjeten nji ndimë t' madhe, tuej pajtue me t' holla ushtarë Spartâj nen urdhen t' Ksanthipit, t' nji kryeprîsit ushtrijet t' permêndun, t' cillit i kje dhanë urdhni i krejt ushtries karthagane e qi afer *Tunes*, n' vjetë 255, i thej Romakët aq keqas saa vetum 2000 vetë mujten me pshtue e deeri Reguli met i xanun rob. Romakët me shperblye ket t' bjerrun nisen per Afrikë nji lundrii t' foort 350 velash, qi thej lundrien karthagane, por ngushtue per nozull gojet ju desht me kthye n' Italje e afer brigjevet t' Siciljes e xûni nji shtergatë e rrebët, qi e bâoi copë e grimë, tuej e perplasë per tokë.

LUFTIME N' SICILJE E PAGJË (241) — Edhe nji herë lufta u bartë n' Siclje, e madje Karthagajt mueren zêmer per me i msye Romakët; êmnuen *Hasdrubalin* per kryeprîes t' ushtries s' tyne, qi kishte me veedi 140 elefanta e zdrypi n' *Lilybeum*. Romakvet per deed s' ju punoj fati, pse bueren disaa herë, atbotë e daan me lufine vetum per tokë e nen

kryeprîsii t' Konsullit *Lucius Cecilius Metellit*, n' vjetë 250, para Panormit paten nji fitim t' shkelxyeshem, kû 100 elefanta raan n' dorë t' tyne. Prap Karthagajt kjeen shterngue me lypë pagjë; por pse goodet qi Romakët vndojshin ishin teper t' fshtira, lufta vjanoj.

Historjakët romakë, qi mâa voon shkruen mii kto luftime e mii kto t' ndolluna, per me poshtnue anmiqt e tyne e me rritë nderen e t' vetvet na kan lanë nji thanë t' bukur, sikuer se Karthagajt bashkë me dergesë, qi çuen n' Romë per me lypë pagjë, shternguen edhe Romolin, qi u gjindte rob nder ta, me vojtë n' Romë, kû do t' u mundote me ja mushun mênden Pleqsies e Popullit per pagjë, per zdryshej do t' u betote me kthye n' robnii, kû kishte per t' a pritë nji dekë e mnershme. Por Reguli kuer vojt n' Romë n' vênd qi m' u mundue per pagjë mâa teper nxeu Pleqnien e Popullin per luftë, tuej diftue se Karthageja prejë se teper e ligshtueme lypte pagjë e praa per Romakë rasë mâa e mirë s' mund t' u gjindte per me e poshtnue krejt. E mas kshillit t' tii pagja s' u vûe e aj, paa mujtë me e lodhun t' lutunat e lott e t' shoqes e t' fmiivet, qi u mundofshin me e naiun, tuej i ndêjun bees t' bâame, ktheu n' Karthagë, kû pernjimênd, thohet, kje mytë nder mundime t' mdhaja.

Romakët, per me i dhanun marim zotnimit t' Karthagajvet n' Sicilje, u munduen me ju marrun edhe dyy gjytetet e forcueme, Lilybeun e Dredanju, qi ju kishin metë mii at ishull, por kot, madje ata nen prîsii t' Konsullit *Publius Klaudius Pulker*, afer Drepanit, kjeen thye keq fort, n'vjetë 249; edhe nji lundrii, qi udhtote per me i çue ndimë e nozull

ushtries s' tyne, qi ngujote Lilybeun, per shkajk t' nji shtergatës m' njanë ânë e e msyeme prejë Karthagajvet m' tjetren, kje fundue. T' bjerrunat e Romakvet financsisht kjeen aq t' mdhaja saa s' mujten mâa me kênë t' zott me trajtue nji tjeter lundrii. Mirë per ta madje qi Karthagajt edhe ata t' lodhun e t' kputun s' mujten me i ndjekun e me i msyemun deeri n' Italje. Mâa voon Karthageja çoj n' Sicilje nji urdhentaar t' rii, *Hamilkan Barken*, mii ushtrii t' sajë t' shkaperderdhun e t' shkafnyeme, t' cillës aj i dha fuqii t' ree e e knelli e mujt me pushtue, kahë prêndimi i Siciljes, nji gjytet t' foort, êmnit *Eryks*, prejë kahë, tuej çue anija kusare damtoj e rrênoj brigjet e Italjes. Atëherë disaa Romakë t' pasun t'shyemun prejë dashtnijet t' atdheut me t' holla t' veta goditen nji lundrii 200 anijash, me t' cillen Konsulli *Latatius Ratuli* muer Silybeun e Drepanin e shqymi fuqiit e anmikut afer ishujvet *Aegates*, kahë prêndimi i Siciljes, n' vjetë 241. Mâs ktii luftimi Karthagajt s' mujten mâa me qindrue, por lypen pagjë me goode qi deshten Romakët, don me thanë tuej hjekë dorë krejt prejë Siciljet e prejë ujdhazevet qi i perkitshin e tuej pague per shperblim damesh luftet 3200 Talenta (afer 20 miluj frank). Sicilja, per posë Syrakuset nen mret t' vet, raa n'sundim t' Romakvet e kje e para *provincë* e tyne, me t' cillin êmen Romakët quejten t' gjith dheenat per jashta Italjet, qi pushtuen. Mii se t' cillen provincë Pleqsija romake êmnote per vjetë per t' tkumun t' sajë nji *Pretor*, don me thanë nji sundimtaar e nji *Questor*, (kndo: kuestor), nji nxjerrtaar, qi do nxierte t' dhetat e traminat per me i çue n' Romë, n' arkë t' pushtedës, pse provinca ishte si nji bashtinë e popullit romak.

27. T' ndolluna ndermjet t' parës e s' dytës luftë punore.

Qyshë prejë fillimit t' parës luftë punore xûe fiill nder Romakë lakmija me i hapun ngadhnjimet e tyne per herë e mâa teper.

T' MARRUNIT E SARDINJES E T' KORSIKËS. — Mas luftet t' parë, qi me Romakë paten Karthagajt, ju ndolli nji e perzieme e rrebët, por e shkurtë me ushtarë t' vet. Sikuer kemi diftue mâa e shumta pjesë e ushtries karthagane ishte e unjisun me ushtarë t' huej t' pajtuem me t' holla, t' cillët, si kuptohet prejë veedit, s' mund t' i shtyete dashtnii atdheut me luftue, por vetum lakmii rroget e plaçket, e per ç' farë do shkajkut s' pritojshin me çue krye. Kjo punë ju ndolli Karthagajvet. Ndersaa kta ishin t' xanun per me fashitë kryengritjen e ushtarvet t' pajtuem, n' vjetë 238, Romekët, paa farë burrnijet, i raan pree ishullit t' Sardinjes, kû kryengritja ushtare kishte kênë perhapë. Mandej me Korsikë qi pushtuen mâa voon i permlodhen t' dyy ujdhazet m' nji provincë romake. Kuer Karthagajt u ankuen me Romë per ket paaudhsii, kjo ju turrit me luftë, madje, tuej shkue mas atii fillit a parimit, *n' jee i foort mos bân mâa, n' jee i lig mos bân zâa,* i shterngoj Karthagajt me i laa edhe t' hollat, qi kishte prishë per t' pushtuem t' Sardinjes; e Punejt me zêmer t' plastë prejë poshtnimit e dhunet ju pervûen domosdo t' fortit. Mas ksajë punë Roma, saado qi per pak kohë s' pat me kurrnji popull luftë e per t' paren herë mas mretnimit t' Numa Pompilit, t' dytit mret romak, kjeen mylle dyert e tempullit t' Janit.

LUFTË ME ILIR (229). — Ilirt, qi jetojshin per t' gjatë t' bregut t' deedit Adriatik, ishin detarë t' foort, por shum herë edhe me anija t' tyne punojshin kusarien neper deed Adriatik e neper deed Jon e mrrijshin deeri nder brigje t' Italjes, tuej plaçkitë e tuej kusrue. N' ket kohë ishte mretneshë mii Ilir *Teuta*, qi selien e kishte n' Shkoder, sikuer kemi diftue, tuej pershkue historien e t' Parvet t'onë. Roma çoj nji dergesë tu mretnesha ilire m' u ankue, por kot, pse ankimevet t' tyne s'ju vûe veshi aspak. Atëherë Romakët me nji lundrii 200 anijash msyen Ilirt e i shternguen me hjekë dorë prejë kusarijet jo vetum, por mujten mas ktii fitimit edhe me pushtue disaa vênde bregut t' deedit e kshtû per t' paren herë Romakët ngulen kamë nder vênde t' ona. Grekt kuer mueren vesht se Ilirt kjeen mujtun, u gzuen, pse edhe atëherë, nder ato kohna, e kishin thimthin kundra nesh, e per me ja u dijtun per ndeer Romakvet i bâan pjestarë nder lojna komtare t' tyne; nuk mêndojshin se po ju afrote nji fqii, qi dikuer kishte per t' shkelun mii dheena t' tyne si pushtues e si fitues.

LUFTË ME GALAJ (225) — Galaj qyshë prejë kohet t'Brennit s' i kishin lanë preet, qi paa pâa bâjshin, tuej u dyndër prejë fushoresh t' Pohit kahë jugu, deeri n' Klusium. Romakët per me i kputë nji herë e per gjithmonë preet e tyne i msyen me nji ushtrii t' foort, tuej i thye per trii herë, e tuej pushtue Italjen e Eper me *Milan*, e tjera gjytete. Luginat e pleeshme ktej e andej Pohit kjeen permledhun m' nji *provincë* romake, qi kje quejtun *Galja cisalpina*, don me thanë Galja e ktej-Alpevet.

28. E dyta luftë punore
prejë 218 – 201 para K.

Massi Karthagajt paten shtrue kryengritjen e ushtavet t' pajtuem, çuen Hamilkarin, kryeurdhentarin e ushtriinavet t' tyne n' Spâjë per me pushtue at dhee t' begatë, kû dikuer stergjyshat e tyne, Fenikt, mija vetsh perpara, kishin pasë grumullue visarë begatiish t' paanjehuna; me kaq dojshin me shperblye damet, qi paten me Romakë, tuej hupun ujdhazet e Italjes. Per shtatë vjet aj kryeprîis i urtë e trim luftoj, tuej u mundue per t' mirë e fitim t' atdheut t' vet, t' Karthagës, deeri saa diq burrnisht n' lamë luftarake. N' kamë t' tii per me marrë urdhnin mii ushtrii kje êmnue i dhandrri i vet, *Hasdrubali,* qi vjanoj fitimet e t' vjehrrit, tuej themelue nji mretnii karthagane n' Spâjë. Prejë tii kje ngrehë gjyteti *Karthagëja e Ree, Karthagena* e sotshme. Romakët me syy t' nezët e smirzez shikjojshin ngadhnjimet e anmiqvet t' perparshem e per me i vûe pritë t' hapunit t' tyne u besatuen me kolonii greke, qi u gjindshin n' breg kahë t' leemit e Spâjës, nder t' cillat mâa n' zâa ishte *Zakynthos (Sagunt)* e ju vnduen Karthagajvet per kufii t' shtrîmunit t' tyne, kahë veeri, lumin *Ebro,* t' cillin s' mund t' guxojshin me e kapercye, pse ndrysh ej ju çilshin luftë. Karthagajt, qi kishin nevojë per pagjë per me mujtë m' u forcue, s' ju kundershtuen.

HANNIBALI. — Fitimet e Hasdrubalit n' Spâjë s' ngiaten shum, pse nji dorë mizore e gjaksore ja shkurtoj jeten n' 221. Deka e tii i lishoj vêndin njanit nder mâa t' mdhaj kryeprîsa

luftarë, qi permêndë historija e botës, t' birit t' Hamilkarit, Hannibalit, qi, edhe pse i rii 25 vjetsh, per nji zâa kje zgjedhë prejë ushtrijet si kryeprîis i sajë. Qyshë kuer ushtrija prêndote mas tii e qyshë kuer edhe ishte nji anmik i perbetuem i Romakvet. Kuer pik s' parit Hamilkari u bâa gaadi me dalë n' Spajë, Hannibali, edhe pse fmii 9 vjetsh, ju lut t' et me e marrë me veedi, edhe i ati ja ndigjoj luten, por perpara e bâni m' u perbetue mii elterë t' hyjnavet se kishte por t' kenë anmik i perjetshem i Romakvet. Kurrnji bee s' kje majtun mâa me besë, pse luftari i rii, per posë hartesh luftet, kishte trashigue edhe prejë t' et nji mnii t' paamasë kundra Romet. Por saa kje zgjedhë per kryeprîis, Hannibali bâni shestime t' mdhaja per t' rritun e t' madhnuem t' atdheut t' vet, por ishte edhe burrë qi mund t' i kryete. Kurrnji rrezik s' e trêmte, kurrnji punë s' e lodhte. S' mirte vesht as per t' nxeet as per t' ftoftë e kurrnji gzim e ande shisesh s' e terhjekte; per t' fjetun e per t' ndjehun s' kishte kohë t' caktueme. Per posë armvet e kualvet qi i dote mii t' gjith t' daam n' shêj, nder punë tjera shkote e jetote si mâa i vogli ushtaar; shum herë perziemas me tjerë ushtarë flîite, i pshtjellun m' nji gunë, mii tokë t' thaat; n' luftë ishte i pari me e msye e i mrami me prâa. Nure e vetiina t' shkelxyeshme si kahë shtati si kahë shpirti e stolisshin luftarin e madh: shkathnii, perkurmnii, qindresë, trimnii, urtii e gjak i ftoftë deeri nder rreziqe mâa t' mdhaja, qe nuret e tija.

Per nji nieri t' stolisun me kaq nure t' shkelxeshme e qi s' kishte tjeter mêndim veç se si me i laa me gjak dhunat, qi atdheu i vet kishte pasë prejë Romet, ishte punë e leet me gjetë nji shkajk per me ngrehë luftë. E dau mendimin m'u

nisë per Italje t' eper perpara se Romakët t' mrrijshin me e shtrue, kû shpresote se kishte per t' gjetë ndimë edhe prejë Galajsh t' shtruem per gjysë; kishte uzdajë tjeter mandej se edhe mreti i Maqedonies, qi aso kohet s' i kishte mirë pipat me Romë, m' u besatue me tê e me i çue per ndimë nji ushtrii. Msyeni Saguntin qi mas nji ngujimit tetë muejsh e pushtoj, n' vjetë 219. Kuer qe ja mrrijti prejë Rome nli dergesë me i permêndun se aj gjytet kishte lidhë besë me Romakë; Hannibali s' i priti aspak t' derguemt e Romës, por neper mkamsa t' vet ju çoj fjalë qi saa mâa parë t' u kthejshin kahë kishin ardhë, pse luftarët Karthagaj kishin marrë aq idhnim saa s' mund t' ju sigurote jeten; mandej me krejnii ju bâni me dijtë qi kishte punë mâa t' nevojshme me shikjue se me pritë dergesa. Me zêmer t' testirun prejë poshtnimit u nisen t' derguemt romakë per Karthagë, kû bâan mâa t' mdhajat ankime kundra Hannibalit, tuej lypun per ndershkim t' tii qi t' ju epte Romës n' dorë, por Karthagëja i percuell t' derguemt tuej i perbuzun lypat e tyne. Me nji herë ja mrrijten tjerë t' derguem, tuej lypun prejë sundimtarvet t' Karthagës qi t' majshin goodet e lidhuna, e pse kta u mundojshin me fitue kohë tuej bishtnue, atëherë njani nder t' derguem romakë, *Fabius*, qi mâa voon fitoj zâa t' madh e kje miêmnue *Kunktator (cunctalor*, latinisht), u çue e, tuej palue gunen e vet, ja u bâni Karthagajvet: «Ktu n' ket palë po ju bii pagjen e luften, zgidhni,» — «Na nuk zgidhim» ja priten Karthagajt, «epna çka t' duesh,» — «E mirë,» ju pergjegj Fabi me zymtii, «qe tek kini luften.» Me kaq u çil lufta e dytë punore.

Ndersaa kto punë ndollshin n' Karthagë Hannibali n'Spâjë s' kishte ndêjë kot. Me gjith urysh i raa Saguntit e e pushtoj,

tuej e rrênue gaadi krejt. Mandej massi la t' vllaan e vet per rojë t' trashigimevet, qi kishte bâa n' Spajë, aj vetë u nis kahë veeri, tuej kapercye Ebron me nji ushtrii t' foort 50.000 vetësh kamsorë, 9000 kalorë e 37 elefanta. Shum mâa mirë e mâa leet i kiste raa Hannibalit m' u pasë bartë n' Italje, tuej kalue deedin, por dikû mungesë lundrijet e ngushtoj me kapercye Pyrenejt e Alpet, don me thanë me rrahë nji udhë, sidomos nder ato kohna e m' nji stinë t' motmotit bukur t' shtyeme, pse ishte vjeshtë, aq t' fshtirë saa t' kqijat e t' zezat, qi hoq, nuk mund t' pershkruhen e vetum mund t'kuptohen tuej marrë n' kujdes qi buer mâa teper se gipsen e ushtries, pse kuer raa nder fushore t' Italjes pat vetum 20.000 kamsorë, 6000 kalorë e pak elefanta.

29. Fitime t' Hannibalit n' Italje
prejë 218 — 215

LUFTIM AFER FICINUS (218) — Jo vetum habii, por edhe trêmë e kapi Rome kuer muer vesht se Hannibali kishte raa n' Italje t' eper, tuej kapercye Alpet; per ngut mlodh nji ushtrii, qi nen prîsii t' Konsullit *Kornelius Scipionit* u nis per kahë veeri per me i nalun hovin anmikut. Pertej Pohit, afer nji lumit tjeter, êmnit *Ticinus,* u ndeshen Romakët me Karthagaj; i rrebët kje luftimi, kû mâa teper muer pjesë kalorija e n'fund fitimi met prejë Hannibalit. Vetë Konsulli, Scipioni, met keqas plague e mujt me pshtue jeten neper ndimë t' birit t' vet, t'nji djalit t' rii shtatmdhetë vjetsh, i cilli mâa voon do t' lêre êmen t' madh n' historii.

LUFTIM AFER TREBIET (218) — Romakët edhe pse t'thyem n' t' parin t' ndeshun, nuk u ligshtuen, pse kishin nji tjeter ushtrii nen urdhen t' konsullit tjeter, t' *Sempronit,* n' t' cillin majshin uzdajë se kishte per t' i ferfllue anmiqt pertej Alpevet, Por u mashtruen teper! Afer lumit *Trebia,* qi dikohet n' Po, Hannibali i urtë kishte pasë xânë nji vênd t' foort, ko ushtrija romake e msyni, por per fat t' mirë t' tii u çue nji eer e ftoftë perziemun me boor qi i rrihte Romakët shi n' ftyrë, tuej ju dhanë merzii t' madhe. Me gjith kaq Romakët luftuen me trimnii t' madhe, por kjeen thye e mâa e shumta e ushtries s' tyne kje sodomë. Mas ktii luftimit krejt Italja e eper u bashkue me Hannibalin.

LUFTIM AFER LIQÊNIT TRASIMÊNUS (317). — N' fillim t' prêndverës t' vjetit 217 Hannibali u dynd kahë Italja e mjesme e mrrijti nder lugina t' lumit *Arnus,* qi per shiina t'foorta kishte pasë gufue, e ujnat, tuej u dnue, kishin pasë lanë baltë e brrakë gjithkahë, e neper kto, per trii dit e trii net rresht, u ênd ushtrija punore, tuej hjekun zii t' madh, deeri saa kualt u zbathen. Edhe Hannibalit ju smue nji syy, qi i verboj. Por saa duel n' t' teerun, qe ja behi nji ushtrii romake nen urdhen t'Konsullit Flaminius, t' cillen Hannibali dijti me e joshë m' nji luginë t' germuet afer liqênit *Trasimenus* (liqêni i *Perugjës),* kû ngutija e Konsullit romak, qi e mate veedin teper nalt, i dha nji fitim t' madh t' paakujtuem, pse meten dekun, per posë Konsullit, 15,000 Romakë e 10,000 rob. Aq luftimi ndermjet dyy lagjesh pat kênë i rrebtë, saa nji termet i foort, qi pat raa shi n' at kohë, s' kje hetue prejë luftarësh. Mas ktii fitimit Hannibali e pat udhen e shliruet kahë Roma, por duel pertej, mâa kahë jugu n' uzdajë se fiset e atjeshem

do t' u bashkojshin me tê, tuej u çue kundra Romet. Por u mashtrue, pse si ato fise, si Grekt nuk u livriten.

Roma kishte raa ngusht, u gjindte keq, e n' at ngushtim ju suell nji nierit t' urtë e t' rysun, Fabit, t' cillit i lishoj n' dorë krejt zyret e sundimit t' pushtedes, don me thanë e êmnoj Diktator. Fabi, tuej njoftun ligshtien e ushtries s' vet e fuqien e nji anmikut t'rrahun e t'vaditun nder t'tana hartet e luftës, muer vesht me nji herë s' mund t' a msyete, por shestoj me ndêjë n' rojë, tuej u êndë me ushtrii t' vet neper maje t' malevet, prejë kahë mund t' vête oroe kahë do qi anmiku t' shkote, tuej i dalun n' e djathtë e n' e rrmakët, perpara e permrapa, por si nji hije rëjet, qi prejë s' naltit lishon mii tokë. Hannibali me dredhiina t' veta mjaft u mundue me e joshë poshtë, por kishte ndeshë m' nji nieri teper t' urtë per m' u mashtrue. Kjo mêndyrë luftet, paa u ndeshun askund me anmik, por tuej u êndun kep n' kep, curr n' curr, filloj me ju merzitun ushtries romake, qi xûe me vûe gojë n' kryeprîis t' vet, tuej e majtun per t' lig e tutës, e n' qestii kje miêmnue *kunktator,* qi don me thanë i *ngarritshem.* Mâa teper per me e qestisë e me e shpotitë kjeen zyrtarët e rii, por Fabin s' e lodh gjâa per me e hjekë prejë mêndimit, qi kishte shestue, pse e rrêete uzdaja qi Hannibali do t' u merzitte e prejë ngutijet qi m' u rrokë me tê do t' bite m' ndonji pusii; e pernjimênd njashtu duel, pse Puni i rii, me gjith urtii e roje t' vet, raa per paa u kujtue m' nji luginë t' cillës Fabi me nji herë ja xue shtigjet. Por s' u muer mêndsh Puni i shkathtë; mlodh dyy mii kjee, t' cillve nder burjena ju lidhi dujë kashtet; priti saa u err nata, ju dha zjarm dujvet e kjeet i shtyne kahë maja e malit. Kta, tuej paamun zjarmin, qi mii kreena t' tyne u

digjte, prejë trêmet u terbuen. Romakët besuen se ishte anmiku e prejë droes qi mos t' i ngujote nder qafa t' malit, qi kishin xânë, mueren iken. Kuer mandej, tuej marrë malin u ndeshen me kjee, atëherë u trêmen edhe mâa teper, pse kujtuen qi mos t' ishte nji dredhii e trillueme prejë anmikut per t' zezë t' tyne. Nder kaq Hannibali, neper terr, tuej raa neper shtigje t' shlirueme, pshtoj prejë asajë ngushtii. Vetun n't'zgalluem t' dritës u kujtue Fabi per dredhii t' bukur e plot me mjeshtrii, qi i kishte luejtun anmiku. Atbotë edhe mâa teper e mueren neper gojë Romakët, deeri saa mrrijten me thanë se Diktatori ishte i marrun vesht tinzisht me Hannibalin per me i shitun. Hannibali n' anë tjeter per me shtîmun n' t' keq ushtrien e anmikut me krɣeprîis t' vet dogj e poq çka gjet per rrath Romet, tuej lanë vetum shndosh bashtinat e Fabit. Sikuer se ushtrija ashtû djerrote keq per Fabin edhe nenprîisi i tii, *Minutius*, nieri fjalmadh, qi ju levdote ushtries se kishte per t' a mujtë Hannibalin t' a kishte aj krɣeprîsien e ushtries. Fjalët e mdhaja t' atii vedruen mii Romakë, pse n' mledhii popullore kje daa qi krɣeprîsija t' u mate per gjɣsë, herë prejë Fabit, herë prejë Minutit. Fabi, qi kishte n' kujdes vetum t' miren e atdheut t' vet, nuk u testirë per ket dhunë qi ju bâa, por n' vênd qi me daa krɣeprîsien, dau ushtrien per gjɣsë, tuej mendue qi mas t' gjith t' kqijash mos me hapun krejt ushtrien. Plot krejnii u gatue Minuti me e msɣe anmikun; Hannibali, qi tjeter s' pritte, u gzue e u prapue, sikuer t'drote m' u ndesh me Romakë; Minuti s' e kuptoj dredhien e anmikut e, tuej e ndjekë, met, paa u kujtue, i rrethuem nder t' tana ânët. Atëherë i raa n' mênd per urtii t' Fabit e do t' kishte hupë krejt mos t' i kishte ardhë n' ndimë aj qi ishte

kujtue per rrezik, qi e kishte gjetë, e qi e shterngoj Hannibalin m' u largue e me i lishue rrugë ushtries romake t' nguejueme. Minuti, tuej njoftun gabimin e vet, u pêndue e krejt ushtries i diftoj se do t' i lutte fat Fabit, qi kishte mujtë me pshtue. Krejt ushtrija ngau me ju falun nderes e me i raa nder kamë e aj, sikuer burrë i urtë qi ishte, e prite me t'mirë, tuej e marrë prap nen kryeprîsii t'vet. Meatëherë Fabi miêmnin *Kunktator,* qi per shpotii ja paten njitë, e majti per lavd e ndeer,

LUFTIM AFER KANEET (216) — N' vjetë tjeter, n' 216, Romakët zgodhen per Konsuj *Emilius Paulin* e *Terentius Varronin;* kû i mrami ishte nieri i ngutshem e fjalë-madh, qi n' mênde t' vet u rrêete se me nji t' ndeshun t' foort me i dhanë marim luftës e m' u shporrë nji anmikut t' merzitshem e rrengqaar e n' krejnii t' vet t' mâarr u bâa gaadi me e msye Hannibalin, qi me mzi ç' priti me i dalë para, e afer nji katundit n' Opulje, êmnit Kanea, u ndeshen t' dyy palët rrebtas si mos kurr. T' rreshtuemit e t' merênduemit e ushtries karthagane ishte i paa kurrnji gjymtim, por edhe Romakët luftojshin me trimnii t' madhe, tuej ju prîi nder rreshta t' parë vet Konsulli Emilius Pauli, por gjith trimnija e tyne duel huq, pse ushtrija e Hannibalit si t' ishte nji çark hekurit i shtîni Romakët n' rreth paa ju lanë askund shteg iket. Paa farë dhimet u ferfllue mii tuba romake t' grumullueme kalorija e Punejvet, tuej farue e tuej sodomë nji morii ushtarësh romakë, tuej metun n' lamë t' luftës jo mâa pak se 70.000 romakë, nder t' cillët 80 prejë pleqsh e lulja e kaloresies. Edhe Konsulli Emilius Pauli met i varruem per dekë e thohet se nji zyrtaar romak kaluer, tuej ikë per me pshtue e gjet kryeprîsin

e vet t' pergjakun e t' kputun pshtetun m' nji guur; i thekun prejë dhimet zdrupi prejë kalit per me hypë Konsulli qi kshtu mund t' pshtote, por s' ndigjoj, tuej i thanë zyrtarit: «Due me dekë me ushtrii t' ême, qi mos t' kthej n' Romë per mos m' u bâa paditsi i shoqit qi kam pasë n' zyre.» Paa i sosë mirë kto fjalë, ja behi nji Karthagas, qi paa e njoftë e myti. Konsulli tjeter, aj fjalë madhi, kishte pasë mêndue me ikë me kohë per me pshtue veedin. Per me kuptue saa hupë t' kobshme paten Romakët don dijtun se Hannibali me unaza t' arta, qi vetum kalorsit romakë barshin nder gishta, mushi trii shekë, qi i çoj n' Karthagë per shêj fitimit.

Diten e luftimit t' Kanees e shênjuen Romakët n'kalendaar t' tyne si ditë t' zezë, sikuer paten majten diten e luftimit afer *Alliet*, kû kjeen thye e zhgjymtue prejë Brennit, t'kryeprîisit t' Galajvet.

Kuer vojt n' Romë lajmi i zii i atii t' thyemit t' mnershem, s' met shpii paa qitë vaaj, pse se e cilla kjaate ndonji t'vetin, qi hiskte metë. T' gjith gjytetasvet ju kishte hîi droja, se anmiku mund t' ja behte n' Romë e me e fundue, e pernji mênd do t' a kishte gjetë aj ngullm i zii, t' kishte ndigiue Hannibali kshillin e prîsit t' kalories karthagane, t'*Maharbalit*, qi prejë disprimit qi s' kje ndigjue, ju suell Hannibalit me zymtim, tuej i thanë: «Jee i zoti, po, me e thye anmikun, por me nxierrë grat prejë fitimit nuk din!» — Hannibali e kujtote ende Romen t' foort per me e msye me ushtrii t' vet t' lodhun e t' shkafnyeme prejë mundit, e e buer kohen, tuej u mundue me çue peshë fiset e Italjes kundra asajë. Me njimen shum nder ato u lidhen me besë me Hannibalin, edhe *Kapua* mas Romet mâa i madhi gjytet, ja çili dyert e veta

e aty kapercej dimnin per me pushue e m' u knellë per me vjanue mandej n' Prêndveer fitimet e veta. Saado qi fiset e Italjes u besatuen me Hannibalin, me gjith aq ndimat e tyne nuk i delshin, por çoj e lypi n' atdhee t' vet, n' Karthagë, por priti kot, pse atje nji nder mâa t' pasun Karthagaj, êmnit *Hanno,* ishte çue peshë me i kundershtue shestimevet t'mdhaja t' trimit luftaar, e me partii t' vet, qi ishte e foort, i qiti huq t' lypunat e tija. Prejë mêndjet t' shkurtë e zêmret smirzezë t' vetvet ju desht Hannibalit me ju siellë t' huejvet per ndimë, tuej lidhë besë me ata e mâa teper me Syrakusë e me mret t' Maqedonies.

30. T' ligshtuemit e orës t' Hannibalit prejë 215 — 207.

Me t' dimnuem t' Hannibalit me ushtrii t' vet n' Kapua filloj me e lanë fati i luftës, Romakët harruen trêmen qi ju kishte pasë hîmun, mueren zêmer e per m' u forcue armatisen deeri shkardhat e vet; per kryeprîis zgodhen *Marcellin,* nji nieri fort t' rrahun nder harta t' luftës e qi kishte pasë fitue êmen t' madh, tuej luftue dikuer me Galaj. «Fabi kaa kênë shyti i ynë e Marcelli âsht palla e ynë!» thojshin Romakët: me t' vertetë palla e tii e suell marë ngullmin e zii t' Romakvet, tuej fillue n' luftim afer *Nolet* (215), kû Hannibali per t' paren herë u thye.

MARCELLI NGADHNJEN SYRAKUSEN (212.) — Por me gjith at fitim Romakët s' mujten me i perligjë damet e mdhaja, qi kishin pasë, e sidomos t' hupunit e Syrakusës, mâa t'madhit

e mâa t' fortit gjytet t' Siciljes, ishte per ta nji dam i randë. Prandej ju desht Marcellit saa mâa shpejt me kalue n' Sicilje per me mujtë at gjytet me e pushtue e me e shtrue nen sundim t' Romës. Per tokë e per deed e msyni krypeprîsi Romak Syrakusen, tuej perdorue makina gjithfarësh luftet. Me gjith at t' msyem t' furiishem do t' kishte raa me nji herë n' dorë, mos t' ishte gjetë permrênda lethevet t' saja nji nieri, qi per trii vjet rresht e qiti huq uryshin e rrebët t' Romakvet. Aj nieri pat kênë i permênduni mathematiktaar *Arhimedi,* qi deeri m' atëherë kishte pasë jetue n' vetmii, i dhanun mas shtjerrtimevet ditunare, t' cillit edhe sod i falena per saa diktime t' bukura e t' vjefshme, qi na kaa lanun. Permrênda lethevet t' gjytetit t' vet ngrehi do makina, me t' cillat ferfllote gur t' mdhaj e treen me pesha t' randa nder maje kundra anijavet romake, tuej i fundue; me tjera makina mandej t'mathuna me krraba vigane, qi u ulshin e u çojshin, rrokte anijat e anmikut, qi guxojshin me u afrue, tuej i çue pezull perpjetë e tuej i ferfllue per lethe t' gjytetit per me i coptue.

Marcellit ju desht me ju largue gjytetit e me e majtun t' ngujuem prejë s' largut; prejë ksajë ligshtii t' Romakvet Syrakusajt mueren llasë, e kjo kje hupa e tyne, pse m' nji natë massi diten e paten kapercye nder gaze e gzime t' nji kremtes, qi kishin pasë lutë, ndersaa paten raa n' t' parin gjum, Romakët, me ndimë t' nji trathtorit, hypen mii lethe per me raa permrenda gjytetit, tuej çilë mandej dyert, prejë kahë u rras krejt ushtrija e tyne. Mâa e shumta e banorvet kjeen mytë e nder kta edhe Arhimedi. E gjeten, kalxohet, n'kujtime t' kthellta, tuej ravisë mii ranë me nji shtagë do ftyra dheematjet; e kuer nji ushtaar me shpatë n' dorë ju avit per me e

mytë, aj ja bâni: «Mos u afro, pse po m' prishë ftyrat.» Por ushtari, qi s' e njifte, e shtrîni dekun per tokë. Marcelli, qi kishte dashtë me e xânë gjaall per me e marrë me veedi n' Romë, kjau mii dekë t' tii e e vorroj me ndeer t' madhe. Me t' raam t' Syrakuset (212) Romakët siguruen trashigimin e krejt Siciljes, qi sajoj nji provincë t' tyne. Mas pak kohet Marcelli gjet deken e luftarit n' lamë t' ushtries. Massi pat kthye n' Italje, kje zgjedhë edhe nji herë per kryeprîis e, tuej u êndun neper rrethe t' Venusies, u ndesh m' nji çetë kalorii anmiqsh, prejë t' cillvet kje mytë. Hannibali e nderoj shêmrin e vet e hijtë e tii ja dergoj gjindies s' tii n' Romë m' nji kupë t' argjandtë.

31. T' ligunit e orës t' Hannibalit
prejë 207 — 201.

Sikuer se ju punoj fati Romakvet n' Sicilje, ashtû ju suell e mara edhe n' Italje e Hannibalit ju desht njanin gjytet mas tjetrit me jau lishue e t' gjetunit e tii vîte per ditë tuej u keqasue. Njatje voon, te e mramrja, Karthagës ju mush mendja me i çue ndimë, tuej i urdhnue t' vllaat t' tii, Hasdrubalit, qi u gjindte n' Spajë, me vojtë n' Italje per me ju bâmun krah. Edhe Hasdrubali, sikuer se dikuer i vllau, muer udhen kahë veeri i Spajës, tuej kapercye Alpet per me raa n' Italje, kû, porsaa mrrîjti, u nis kahë jugu per m' u bashkue me t'vllaan. Romakët u gjindshin ngusht ndermjet dy anmiqsh. Çuen n' kamë dyy ushtriina nen urdhen t' dy konsujvet, qi t' u mundojshin me pritë t' bashkuemit e tyne. Konsulli *Klaudius*

Neroni, qi u nis kundra Hannibalit, u rrezigue me e daa ushtrien e vet, me tinzii t'madhe fort paa u kujtue Hannibali, dyzash; me njanen gjysë u nis aj vetë kahë veeri per m' u bashkue me tjetren ushtrii romake nen prîsii t'konsullit *Livius Salinator,* qi kishte pasë msye Hasdrubalin, e t'dy bashkë i raan anmikut, n'vjetë 207, afer lumit *Metaurus,* tuej e thye aq keqas saa i meten dekun afer 36,000 vetë, nder t' cillët edhe kryeprîisi, Hasdrubali. Si vetima ja behi fituesi, konsulli Klaudius Neroni, kundra Hannibalit, tuej ferfllue n' lamë t' tii kryet e t' vllaat, t' Hasdrubalit. Hannibali, qi s' kishte kênë kujtue deeri m' atëherë per çka kishte ndollë, tuej paa kryet pergjakun t' vllaat t' vet, muer vesht e bertiti: «Mjerë per Karthagë, pse po shof kobin e zii t' sajë, tuej u afrue!»

E me t' vertetë njashtû do t' ndollte. Romakët zgodhen per kryeprîis t' ushtries s' tyne t' permêndunin *P. Kornelius Scipionin, njatë* qi n' luftë afer Ticinit i pat pshtue t' et jeten e mâa voon pat mujtë saa herë Karthagajt n' Spâjë. Scipioni prejë Siciljet kapercej e duel n' Afrikë per me e msye anmikun shi nder vênde t' veta e kshtû me e shterngue Hannibalin me dalë Italjet. Me njimênd Karthagajt t' friguemun prejë rrezikut t' atdheut t' tyne çuen me t' shpejtë me thirrë kryeprîsin e tyne, Hannibalin, t' cillit ju desht me zêmer t' harmueme me ndigjue. Tuej dalë prejë Italjet krejt zymtii e idhtii, tha: «Jo prejë Romakvet, qi saa herë i kam thye, por Pleqsija e Karthagëe prejë smiret e t' shpifunash âsht tuej mujtë Hannibalin.» Mas 16 vjetsh qi kishte pasë ndêjun n' Italje, tuej luftue, Hannibali u nis per Afrikë. Diten e t' dalunit t' tii prejë Italjet Romakët e kremtuen me gaz e lulzime e t' trueme flijash, aq fort paten drashtë.

LUFTIM AFER ZAMET (202). — Por saa ktheu Hannibali n' atdhee t' vet u mundue saa mâa parë me vûe per fije ushtrien; çoj n' kamë ushtarë t' rii e u besatue me kreen t' fisevet per rreth, tuej u lidhë me ta qi me i dhanë kual e kalorë. Partija luftare n' Karthagë u gzue e n' uzdajë t' fitimit kapercej kufînin e urties e t' njerzies, tuej fye t' derguemt e Romës e tuej kusrue anijat e sajë. Gjith i testirun ja mrrijti Scipioni, tuej djegë e tuej pjek, n' *Adrumetun* kû u gjindte Hannibali. Nder rrethe t' Zamës u ndeshen t' dy shêmrat; Hannibali, tuej paa ligshtien e ushtries s' vet e fuqien e asajë t' anmikut, desht me raa n' good me kryeprîsin romak, me Scipionin, e e grishi n' kuvênd. Shkrimtarët, qi mâa voon erdhen, e kan hijeshue ket copë historije, tuej e stolisë me thana t' bukura, sikuer se kuer t' dy kryeprîsat shêmra, maje nji kodret ndermjet dyy ushtriinash, u poqen, meten paa bâa verb me gojë, tuej saditë njani tjetrin: Scipioni n' kulm t'lumnies e Hannibali randue prejë psimesh. Hannibali lypi pagjë me good qi me hjekë dorë prejë Spâjet e prejë gjith ishujsh t' deedit Mjesdhee, por Romaku dote qi Karthagena t' u shtrote e t' i bite n' dorë paa farë goodit. Hannibali i çarti fjalët, tuej ja lanë shpatës, qi t' a daate oren e atdheut t' vet. Ne e nesre u rroken t'dyy ushtriinat, por me fuqii t'paanjinjishme. Hannibali, per posë pak ushtarësh, qi kishte prûe me veedi, tuej kthye prejë Italjet e qi ishin t' ushtuem nder lufta, krejt gadi ushtrien tjeter e kishte t' unjisun me ushtarë t' pajtuem me t' holla e t' paavaditun e qi vetum nevoja e kishte pasë ngushtue me i marrë. Saa do qi aj vetë me fjalë e me t' bâame u mundote me i dhanë zêmer me gjith aq, por saa u ndeshen me anmik, ajo gerdhajë tutkunë e e ligë ushtrijet muer iken;

vetum qindrojshin burrnisht njata pak ushtarë t' vjeter, t'cillvet vetë Hannibali ju kishte prîi, e per saa uryshe qi bâjshin Romakët s' kjeen t' zott me i prapue, deeri saa dikuer t'lodhun prejë numrit t' madh t' anmikut u thyen. Hannibalit ju desht me nji çetë fort t' pakët, qi i teproj, me ikë kahë Adrumeti.

Me kaq Karthagëja u ligshtue kryekput e ju desht domosdo me ju shtrue t' gjitha goodevet t' randa, qi i pelqej fituesit romak, Scipionit, me i ngarkue (201). Kje shterngue me lishue Spâjen; me hjekë lundrien e vet, 500 anijash, tuej nalun vetum dhetë copë, saa per m'u pruejtun prejë kusaresh; me pague per 50 vjet dhetmii talenta (afer 55 milûj frank), e ne e mram mos me guxue me luftue me askênd paa lêjë t' Romës.

Scipioni, tuej kapercye neper Sicilje, ktheu n' Romë, gjithkahë tuej e pritë n' triumf si shelbues, sikuer se aj kishte thye mâa t' droeshmin anmik t' Romës; kjo per kaq ndeer desht me i ngrehë shtylla permendtore, por aj s' ndigjoj e desht vetum per kujtim t' vendevet, ku kishte fitue, m' u miêmnue *Afrikan*.

---

32. Marimi i Hannibalit.

Hannibali s' mujt me e perbîmun poshtnimin e randë, qi Karthagëja pat prejë s' dytes luftë punore, e paa u pîi e paa u ngarritë nder punë kote, qiti mêndimin se prap ndoshta mund t' a shperblete at dhunë. Kapi n' dorë sundimin e permrêndshem e t' marshtruemit e Karthagës e, sikuer i madh e

i naltë pat kênë diftue n' lamë t' lufiës, aq i hollë e mêndeprehët duel edhe nder zyre e rrangje t' sundimit. Nen tkumë t' tii gjyteti i shpartalluem e i shkafnyem xûe m' u knellë e z' vonoj me lulzue edhe nji herë tjeter. Me syy t' nezët e me gercellim shikjojshin Romakët t' punuemt e tii e gjithnji ja drojshin rrêngun qi mos t' u forcote prap per dam t' tyne, e prigjojshin si t' ju vîte ndo 'i rasë me e hupë at nieri t' madh. E kjo rasë z' vonoj me ju ardhë. N' at kohë zotnote mii Syrii nji mret i fuqiishem, *Antioku* i III, i cilli me t' ngadhnjyeme, qi i kishin pasë ecë marë, kishte pasë rritë pushteden e vet e gjithnji u mundote me e smadhue, tuej u shtrîmun kahë âna e Anadollit, tuej çuemun peshë n' ket mëndyrë smiren e Romakvet, qi kishin pasë fillue edhe ata m' u shtyemun kahë t' leemit. Hannibali, qi tjeter z' djerrote veç se per t' zezë t'anmikut t' mniem, u mundue me i shtîmun Romakët n' luftë me at mret, t' cillit ju zotnue se kishte per t' i vjeftë e per t' i nimue me kskille e msime t' tija. Por partija, qi n' Karthagë i mate krah Romakvet, ja qiti huq mundin, tuej ja zbluc atyne mêndimin e tii. Atëherë Pleqsija e Romës, qi shkajk mâa t' bukur nuk pritte, lypi prejë Karthaget qi t' ju lishote n'dorë Hannibali, t' cillit ju desht me t' shpejtë me ikë prejë gjyteti t' vet e me vojt n' *Tyr* e prejë andej tu mreti Antiok. Ky nder aq kishte pasë ngrehë luftë me Romakë, por me aq plogsii e paa urtii, saa kishte pasë kênë thye keqas fort, e n' pagjë, qi ju desht me lypë prejë Romakësh, i raa me hupë shum e kje shterngue edhe me ju dhanë atyne Hannibalin. Por Puni i mendshem raa n' eer t' atii goodit e iku n' *Bithynii,* kahë veeri i Anadollit tu *Prusias*, mreti i atii dheut. Por edhe atje s' e laan me pasë qetii salvimet mizore t' Ro-

makvet, pse aj mret, prejë drojet t' tyne e trathtoj; per me e xânë gjaall ja rrethoj shpien, kû kishte raa, nder t' tana anët me ushtarë paa i lanun askund shteg iket. Hannibali, tuej e paa rrezikun e vet, per mos me raa i gjaall n' dorë t' nji anmikut t' cillin kishte pasë kênë perbetue qyshë n' fminii me e pasë n' mnii, myti veedin, tuej pii helm, qi gjithmonë e kishte pasë bartë n' rreth t' unazës. Tuej dhanë shpiirt, tha: «Me kaq po i pshtoj Romakët prejë nji drojet, pse ndoshta per ta deka kishte vonue teper me ja kputë jeten nji plakut.»

Kuer diq i madhi luftarë Afrikan, n' vjetë 183 para K. pat kênë 87 vjetësh. Pak kush si aj i pat sprovue ndrimet e lojët e fatit; n' e parë fati i bardhë e pereuell prejë njanit luftim m' tjetrin si fitues mîi anmiq t' vet; mandej, tuej i pasë per nji herë Romakët gaadi t' shtypun e t' ndrydhun nder kamë t' veta, filloj vjetë per vjetë me hupë por paa faj t' vet, gratin e fitimevet, deeri saa mrrijti me e paa atdheun e vet t' mujtun e t' robnuem e ne e mram me e marue jeten e vet keqas prejë nji deket t' perdhunshme. Deeri mas deket mnija e Romakvet nuk e kursej, pse edhe mas qinda vjetsh shkrimtarët e vjershetarët e tyne paten salvue, tuj u mundue me e mlue me thana t'dhunshme êmnin e punit t'madh, t'njatii qi pat dhanë dermen Romakvet si kurr nji tjeter perpara e mas tii. Edhe Scipioni, shêmri i tii, s' mujt me gzue fitimet e veta, pse bashkë me vllaan kje paditë prejë cenzorit Porcius Katonit, sikuer i shkelun me t' holla prejë Antiokut n' pagjë, qi pat lidhë me atê, e diq i harruem m' nji bashtinë t' veten n' t' quheten vjetë me Hannibalin.

33. T' ndolluna ndermjet t' dytes e tretes luftë punore.

N' kohë ndermiet t' dytes e s' tretes luftë punore Romakët nuk i laan armët m' u ndryshkun, por tuej gjakue m' u shtrîmun e me tjera ngadhnjime me e rritë pushteden e tyne, u lishuen mii siujdhaze ilire a badhkane e mii Anadoli.

LUFTË ME ANTIOKUN E III (192–189). — Sikuer perpara kemi diftue; ky mret i Syries, t' cillin lurtarët e tii e paten miêmnue *t' madh*, lakmote me e smadhue pushteden e vet, tuej shtîmun nen sundim t' tii Anadollin e madje edhe nji pjesë t' Europës. Trimnue prejë kshillevet t' Annibalit e forcuemun me Grek, me t' cillët u besatue, i msyni Romakët, por paa kurrnji gatim luftet e me mênde teper t' leet e kshtû kje kthye n' Greqii, kû kishte pasë dalë aq keqas saa ju desht me nji herë me ikun e me kapercye prap n' Azii. Por edhe atje Romakët e ndoqen nen prîsii *t'Lucius Scipioni*, t' njatii qi mâa vonë kje miêmnue *Aziatas* e vllaa me at tjetrin t' miqujtun *Afrikanas*. Jofort larg prejë *Smyrnit*, afer gjy tetit *Magnesia* u ndeshen dyy ushtriintat, tuej u thye prap ajo e Antiokut e n' pagjë qi ktii ju desh domosdo me lidhë kje shterngue me ju lishue Romakvet mâa t' madhen pjesë t' Anadollit, me ju pague nji shumë t' randë per dame luftet e me ju dhanë lundrien e vet tuej nalë per rojë t' vet vetun dhetë copë anija.

LUFTË E PARË ME MAQEDONII (200–197). — Filipi i III, mret mii Maqedonii, i shtyemun prejë Hannibalit mas luftimit t' Kanees, n' vjetë 215, kishte pasë lidh besë me

anë kundra Romet; por aj n' vênd qi me dalë n' Italje e m' u bashkue me t' madhin ushtaar Punas e me e msye Romen bukur t' lodhun, u ngarrit, tuej u kapë me Grek, n' at kohë t' rrfatun n' dyy partii *Etolejt* m' njanë ânë e *Ahajasit* nen projë t' Maqedonies, m' tjetren, qi paa prâa luftojshin nder veedi. Mreti i Maqedonies, qi pat kênë perpara Filipit, *Antigon Dosoni*, shum mot perpara, n' vjetë 222, kishte pasë thye e sodomë fuqien e Spartës, t' cillës mreti i vet, *Kleomeni i III*, kishte pasë kênë mundue, tuej pertrîmun ndertimin e Lykurgit, me i dhanë edhe nji herë madhnien e hershme.

Romakët per me nalë Filipin, qi mos t' i shkote n' ndimë Hannibalit, ju majten krah Etolejvet, por kta kjeen thye prejë Maqedonasvet t' bashkuemun me Ahajas e kjeen shterngue me lypë pagjë n' vjetë 205. Romakët nuk bzaan, pse kishin mii shpinë Hannibalin n' Italje. Filipi kishte mujtë ksajë herë bukur mirë me ju dalë kundra Romakvet, qi ishin xânë n' luftë n' Afrikë, por e hupi kohen kot, tuej u besatue me Antiokun e Syries per me pushtue e me daa mretnien e Egjiptit, n' at kohë nen sundim t' nji mretit pêsë vjetsh, *t' Ptolemeut Epiphanes*. Filipi siguroi per veedi trashegimet e Egjiptit kahë âna e Anadollit, ndersaa Antiokut i lishoj Egjiptin, por qi s' kje i zoti me e shtîmun n' dorë.

Romakët deeri n' ket kohë s' kishin pasë kurrnji interesë kahë âna e t' leemit, por prejë se s' mund t' durojshin qi nji tjeter pushtede t' u rritte teper e t' shtyemun prejë mnies edhe qi kishin kundra Filipit qyshë se kuer ky mret pat kênë besatue me Hannibalin, massi paten thye Karthagen, çuen peshë Grekt, tuej ju dhanë uzdajë se kishin me ju fitue lirien e hershme, kundra Maqedonies. Por Filipi n' fillim t' luftës edhe

pse Ahajasit u shkoqen prejë tii per m' u bashkue me Romakë, mujt me ju qindrue anmiqvet, e si fitues u rras n' Epir prejë kahë ata neper deed mund t' delshin kahë Maqedonija.

Romakët mâa voon nen prîisii t' konsullit *Titus Kuinctius Flaminit,* t' nji nierit t' urtë, por edhe skile, qi tuej ju tmirë Grekvet, dijti me i fitue per veedi, duelen n' Epir e, tuej u fuur kahë t' leemit, mrrijten n' Thesalii, kû, n' vjetë 197, *n'Kynoskefal,* afer *Farsalus,* u ndeshen me mret t' Maqedonies, tuej e thye kryekput. N' pagjë, qi Filipit ju desht me lypë, u lidh me hjekë dorë prejë trashigimevet t' perjashtme, me pague nji shumë t' randë per dame luftet, mos me mujtë me luftue kundra kurnji pushtedjet t' besatueme me Romë e me lishue lundrien luftare.

Grekt, qi deeri m' atëherë kishin pasë kênë nen hije t' Maqedonies, kjeen prejë Pleqsies romake diftue e njoftë n' veedi por shpjet do t' u shifte se ata nuk ishin mâa t' zott me sundue veedin.

Massi Romakët thyen Filipin, sikuer u diftue, Grekt u çuen t' gjith n' kam tuej lypë prejë Konsullit T. Kuinctius Flaminit qi t'a zhgjymtote e t' a sodomte Maqedonien (Grekt e vjeter krejt si t' tashmit kundra komit t' onë), por Romaku i urtë mirte vesht mirë se hupa e Maqedonies ishte rrita e Greqies, punë qi s' ju pelqete e, tuej u levdue se Romaku kaa burrnii e âsht zêmer - gjanë edhe me anmiq, lidhi pagjë me Filipin me goode qi u permênden.

LUFTË E DYTË ME MAQEDONII (171 – 168). — Filipi i III, kuer Romakët ishin tuej luftue kundra Antiokut t' Syries, pat majt ânen e tyne e per ket ndeer ata i falen t' laamit e damevet sikuer se pat kênë lidhë me pagjë, qi kemi permên-

dun. Por kuer lypi me shtîmun nen sundim t' vet, si i kishte pasë perpara Thraqjen e Thesalien, ata nuk e laan; atëherë Filipi muer vesht se pagja me Romakë s' kishte per t' ngiatë per shum mot e filloj me ju gatue luftës, tuej vûe veedit kursime per me mledhë t' holla e tuej forcue ushtrien per ju gjetë gadi per çdo rasë e nevojë. Romakët, qi ja drojshin rrêngun, spjûj shkojshin tuej vûe oroe se t' eillen punë t' tii e saa herë ju bite rasa nuk lêjshin paa i shtîmun n' vesh se ishte i pênguem per ta e nen hije t' tyne. Me t' gjitha kto punë Romakët vîshin tuej ndezë mnien e Filipit kundra atyne e per me kuptue saa e madhe kjo ishte n' zêmer t' tii mjafton me dijtë qi shtini me mytë t' birin e vet, Demetrin, tuej e helmatisë, vetun per nderdym qi mos t' ju mate krahë Romakvet. N' ket t' zezë punë e shtyni mâa teper i biri i madh, *Perseu* qi, tuj paa se populli prendote mas atii, kishte frigë qi mâa voon mos t' i xête kamen e mretnies. Por Filipi dikuer u kujtue e, tuej njoftë gabimin e mndershem e t' habinuem, prejë idhnimit diq n' vjetë 179.

Mas deket t' Filipit t' III hypi n' shkam t' mretnijes i biri, *Perseu*, qi e gjet mretnien t' knellun me arkë t' plota prejë tkumet t' marë t' et e me popullim t' shtuem; gaadi krejt Thraqja, qi ishte olok trimash, u mate me tê. Edhe aj vetë vjanoj si i ati me grumullue visarë e me mledhë nozull gojet e armësh per me mujtë me luftue per shum mot, por e prishte veedin me nji kuprrii t' paamasë, qi kje mandej rrênimi e hupa e tii. Edhe Grekt qi deeri m' atëherë kishin pasë kênë kundra Maqedonijet, tuej paa se lirija qi ju kishin pasë dhanë Romakët ishte mashtrim e rrênë, filluen m' u siellë kundra ktyne e tinzisht m' u lidhë me Perseun. Edhe me Epiras e me mretin

e Ilirvet, me *Genthin*, lidhi besë kundra Romakvet. Gjasët e luftës per Perseun ishin t' mira fort, por s' kje i zoti me ja nisë e porsaa ja mrrijti nji ushtrii romake nen prîsii t' konsullit *Licinius Krassit*, u frigue e lypi pagjë, qi Romakët me mzi ç' priten, pse t' paagatuem, me vndue per me fitue kohë e m' u forcue. Por kuer mâa voon u thye pagja e u rroken armët per m' u ndesh afer malit *Ossa*, kahë veeri - t' leemit i Thesalies, Perseu i theu Romakët rrebtas, por z' dijti me nxjerrë grat prejë fitimit, pse n' vênd qi me msye lamen e Romakvet e kshtû me e sosë luften u ngarrit, tuej xanë shtigjet per m' u forcue e n' ânë tjeter shtîni me lypë pagjë, tuej koritë veedin e tuej ju ligshtue zêmer ushtarvet t' vet.

Mandej per mos me i lanë Romakët me e msye prejë ânet t' deedit Adriatik çoj peshë kundra tyne Genthin, qi, pse i vobët lypi ndimë t' hollash, qi Perseu u lidh me i dhanë, por prejë kuprries t' paamasë t' veten e la mretin e Ilirvet m' u kapë vetun me Romakë paa i çue kurr farë ndimet, as t' hollash as njerzsh e kshtu sharroj. N' vjetë 167 Romakët mujten me shtrue krejt Ilirt, tuej e daa vêndin e tyne n' trii krahina. Genthi me t' gjith gjind t' shpies s' vet kje xanë gjaall çue si rob n' Romë.

Massi Romakët paten thye Ilirt msyen Maqedonien me nji ushtrii t' foort nji qind mii vetësh nen kryeurdhnii *t' Paal Emilit*, qi massi kapercej *Olympin*, tuej ardhë prejë Thesalies, u ndesh me Maqedonas n' vjetë 168, afer Pydnet, gjytet kahë t' leemit e Maqedonies. Lufta kje e rrebët, Maqedonasit nen prisii t' Perseut luftuen si luâje paten me e thye anmikun mos t' ishte xanë dielli shi n' at kohë. Ushtarët prejë paadijes u trêmen, tuej e kujtue at ndollë paa t' keq t' natyrës, si nji koob

i zii per ta; i lishoj zêmra e buer luften, tuej lanë dekun nji zet mii vetë e njimdhetë mii rob t' xanun. Edhe Perseu luftoj me trimnii e vetum muer iken, massi u varrue. Por mâa voon u dha i gjaall n' dorë t' anmikut, kje çue n' Italje e diq *n' Alba* si rob. Mretnija e Maqedonies kje shkatrue e daa n' kater rrepublikâ, por qi s' mujshin nder veedi as me tregtue as m' u krushkue e do t' lajshin Romës per vjetë nji shumë t' hollash si gjobë.

Edhe Epirasit ju dhaanë n' dorë Romakvet paa kurrnj qindresë e pleqsija e Romës per me ngîmun lakmijen e ushtarvet, i la me plaçkitë e me rrênue per nji ditë 70 gjytetë e 150. 000 Epiras kjeen ngrehë rrshanë n' shkardhnii e shitë. Edhe 1000 vetë nder mâa t' permêndun Grek, pse kishin majtë krah per Maqedonii kjeen tretë e bue n' Italje.

LUFTË E TRETË ME MAQEDONI E T' SHTRUEMT E GREQIES (148-146). — Njajo mretnii, qi pak perpara nen Leken e Madh kishte pasë sundue gaadi mii krejt boten e vjeter, sod gjimote e fshâate nen tiranii mizore t' Romakvet, t' cillët themelue mii at parim, qi edhe nji herë kemi diftue, *divide ed impera*, ju majshin krah gjith atyne, qi Romës ju lvyrshin; kta ishin zgjedhë si zyrtarë nder rrangje mâa t' para e, pset' paaburnii e per me ju perqiaall Romës, punojshin nji mii t' zeza kundra popullit e atdheut t' vet. Ket politikë t' ndyet e mizore, qi kaa kênë e âsht e tirâjvet t' hershem e t' tashem, punojshin Romakët me koome t' hueja per mos me i lanë m' u knellun e m' u forcue e kshtu me i majtë leetas nen zgjedhë shkarnore t' tyne. Gjamët e t' fshamet e popullit t' Maqedonies theken zêmren e nji farë *Andriskut*, qi u levdote per pinjuell i Perseut, saa do qi Romakët, t' vetmit shkrimtarë

t' ndollavet t' ksajë kohë, e bijnë per t' nji shpies t' poshtër. Andrisku vojt nder Thrakaj, qi i çoj peshë kundra Romakvet, tuej ju diftue tiranien mizore t' tyne; edhe Maqedonasit me mzi ç' pritne m' u bashkue me tê e per disaa herë theu ushtriit romake deeri saa e msyni konsulli *Cecilius Meteli*, prejë t' cillit kje mujtun. Andrisku iku nder Thrakaj e çoj n' kamë nji ushtrii t' ree; u ndesh me Romakë, por nuk i punoj fati prap e n' vjetë 148 kje mujtë e thye. Duel edhe nji herë nder Thrakaj, por mreti i ktyne e trathtoj, tuej ja u dhanë n' dorë Romakvet. Me kaq Maqedonija maroj, tuej raa kryekput nen zgjedhë t' Romakvet, t' cillët per mos me e lanë qi t' çote mâa krye, vnduen per sundim t' sajë zyrtarë t' paashpiirt e mizorë.

Edhe per Greqii, saa do qi Romakët i kishin pasë dhanë nji farë lirijet kuer paten thye Filipin e III. t' Maqedonies, ishte afrue koha qi do t' bite nen zgjedhë t' tyne. Ky koob e gjet n' luftë qi u ndez ndermjet dyy partiish: Etolejvet, nder t' cillët Sparta kishte parien e Ahajasvet, me t' cillët ishte besatue Korinthi e tjera gjytete, qi lakmojshin me pshtue prejë shkardhnijet romake. Roma ju nimote Etolejvet e lufta krisi, por mas pak kohet Grekt e besatuem kjeen thye n' vjetë 146. Korinthi kje pushtue prejë konsullit *Lucius Mummit*, qi massi myti mashkujt e graa e fmii i ngrehi rrshanë n' shkardhnii, bani plaçkë çka gjet per mandej me i dhanë zjarmin e me e bâa hîi e pluhun. Greqija raa nen sundim t' Romës, tuej bashkue me Maqedonii, por mâa voon e ngrehen krâhinë t' posatshme me êmen *Ahaja*. Fituesi Lucius Mummi n' shej t' shtruemit t' Greqies u mîêmnue *Ahajasi*. Shum Grek, porsi shkardha, kjeen çue n' Romë, kû perhapen shijen e hartevet

e t' dituniivet greke e prejë andej me t' shtrîmun t' pushtedes romake neper t' tana viset e dheut.

34. E treta luftë punore
prejë 149 - 146 para K.

Edhe pse fuqija e Karthagës kishte pasë kênë thye e sodomë, gjithnji Romakët ja drojshin rrengun, pse neper tregtii t' sajë, qi vîte per ditë tuj u knellun, populli mirte jetë e forcë t' ree, e pse edhe sidomos, mas kshillit t' Hannibalit, zyret e rranget e para t' sundimit kishin pasë kênë vûe per t' marë. Nder Romakë ishte sidomos Katoni, i cilli a prejë mnijet a prejë drojet, i shtyete per rrênim t' Karthagës e se t' cillen mledhii, qi u mate n' Romë, e mydhte me kto fjalë: «E ne e mram prap po ju tham qi Karthageja don rrênue!» Por Karthageja shikjote tregtien e vet e u ruete mos me gacmue Romakët per me jetue n' pagjë.

Por ndolli qi *Masinissa*, mret i *Numidjes*, t' nji dheut t' Afrikës kahë prêndimi i Karthagës, per me rritë pushteden e vet u rras, paa pasë farë t' drejtet, nder trashigime t' Karthagës, e cilla, sikuer se aj mret fort mirë e dinte, s' mund t' i dilte zot veedit me armë, pse z' do t' luftote me askênd paa lêje t' Romës, sikuer ishte lidhë me pagjë qi pat bâa me Romë mas t' dytës luftë punore. Ndoshta Masinissa, mik e i besatuem me Romakë, mund t' keet kênë i shtyem prejë ktyne me i msye Karthagajt per me gjet nji vang per t' u kapë e me e hupë Karthagen. Aj mret i raa pree vêndevet maa t' plleeshme e t' njethshme t' Karthagës e kuer kjo çoj zânin n' Romë per m' u ankue mii t' paadrejta t' Masinissës, nuk

ju vûe veshi aspak; atëher e sternguen prejë nevojet, pse i kishte ardhë thika n'asht, rroku armët kundra atii mretit t'paudhë e per nji herë dergoj njers n'Romë per me diftue paafajnien e vet e me sprovue se s'kishte çartë goodet e pagjës e n'anë tjeter per me forcue paafajnien e vet ishte gaadi me ju shtrue kryekput asajë. Roma, qi tjeter s'dote veç se si me e xanë ngusht, lypi treqind djelm nder mâa t'zgjedhunit per pêng t'shtruemit t'sajë, edhe Karthageja uli kryet e ju pervûe ktii goodit mizuer edhe pse permrênda lethevet t'saja krejt populli uhatte prejë vajit e lotsh t'prindve t'mjerë t'atyne djelmvet, qi do t'shkojshin me raa nder kthetra mâa t'madhit anmik t'tyne. Me gjith kaq Roma prejë Siciljet çoj nji ushtrii n'Afrikë. U trêmen Karthagajt e me t'shpejtë çuen njers perpara konsujvet per me e laa veedin e tuej u diftue t'gatuem me bartë ç'farë do randimit veç mos m'u keqë me ta. E Romakët lypen prej tyne qi t'ju epshin t'gjitha anijat e Karthagajt e mjerë s'kundershtuen e jau lishuen per me kênë djegë nder syy t'tyne; nuk u qetuen Romakët me kaq, por mâa voon deshten edhe krejt armët e tjera vegla luftimit e Karthagajt nuk bzaan e ndigjuen, veç mos m'u prishë me ta. Massi meten paa armë e paa vegel qindrimit atëherë Romakët paa frigë e zbluen zêmren e vet mizore tuej qitë ne e mram nji urdhen t'mnershem: t'gjith me graa e me fmii do t'dilshin jashta gjytetit; jashta atdheut, qi do t'u rrênote e banorët e shkretë mujshin me ngrehë nji gjytet tjeter, por larg bregut, mâa permrênda toket!

Atebotë Karthagajvet ju kcej disprim e furii, e t'gjith u betuen mâa parë m'u vorrue nen rrênime t'atdheut t'tyne se me e lishue. U çuen t'gjith per mâa t'mramen qindresë; i

vuen prita portavet t' gjytetit; xuen e shtien n' rreth me vargoj hekurit limanin; ulen kulmet e shpijavet per me nxjerrë treen e landë tjeter per godii anijash t' reja; oloqet e tempujt kjeen ndrrue n' farka per gatim armësh; graat qêthen flokët e vet per me tjerrë e me thuur torta e terkuza; i madh e i vogel, i afer gjysë milûnit shpiirt, shêmrojshin se kush ipte mâa teper per qindresë t' atdheut. Per jashta gjytetit kje çue n' kamë nji ushtrii nen urdhen t' Hasdrubalit. Per dyy vjet rresht, porsi luâj t'terbuem, qindruen Kârthagajt kundra nji anmikut, qi ishte vaditë gjithmonë me fitue. Ushtrija romake kishe vojtë keq e Roma atëherë çoj n' Afrikë nji kryepriis t' rii, Scipio Emiljanin, t' birin e atii Paal Emilit, qi pat thye Perseun, mretin e Maqedonies, afer Pydnet. Scipioni, n't' treten vjetë t'luftës, e msyni gjytetin e lodhun e t' molisun me fuqii t' reja e i kcej permrênda, n' vjetë 146. Por neper udha e neper shpija e neper tempuj, ndermjet t' tymit e t'zjarmit qindresa e banorvet t' lidhun per dekë ngiati gjasht dit; shum nder ta, qi pshtuen prejë pallet romake, myten veedin, me mija tjerësh u ferfilluen n'zjarm per mos me i raa n'dorë anmikut, deeri graa e fmii e nder kta e shoqja e t' birt e Hasdrubalit, ndersaa ky giujas, pervûe para fituesit, lypte perdelim e hiir! Per shtatmdhetë dit ngiati zjarmi, qi shkrumoj at gjytet qi pat kênë mret tregtijet t' botës s' vjeter, mas 700 vjetsh qindreset t'lulzueme e t' lumnueme. Vetum nji t' dhetë t' popullit teproj gjaall per me kênë ngrehë rrshanë n' shkardhnii. Visarë t' paaçmueshem kjeen bâa plaçkë e çue n' Romë, kû Scipioni kje pritun n' triumf me shkelxim t' madh e n' kujtim t' atii fitimit kje miêmnue *Afrikan*. Trashigimet e Karthagës kjeen ndrrue m' nji krahinë romake nen êmen Afrikë me kryegjytet

Utikë. Nder troje plot shkelxim per begatii e hartii t' Karthagës xue vênd nji popull, deeri tash voon, i eger e kusaar.

35. Lufta' t'Romakvet n' Spâjë.

Romakët mas s' dytes luftë punore i buen Karthagajt prejë Spâjet e trashigimet e tyne i shtien nen sundim t'vet, tuej e daa at dhee n'dyy krahina: Spâjen kndej e Spâjen andej lumit Ebro. Por *Lusitanajt,* nji fis qi banote nder dheena t'Portugalit t'sotshem, mujten me ju qindrue e me rujtun lirien e vet e t'bashkuemun me *Iber* e me *Kelt,* tjera fise t'vjetra, qi jetojshin kahë veeri i Spâjes e qi s'kishin kênë shtrue kryekput prejë Romakvet, paa prâa u rrasshin nder trashigime t'ktyne, tuej damtue. Romakët e paan qi s'kishin me kênë kurr sigure nder trashigime t' veta per paa i shtrue edhe ato fise, e kshtu n' vjetë 153, krisi lufta. Por si konsulli romak *Fulvius Nobilior* prejë Keltibervet, si nensundimtari *Lucius Mumnius* prejë Lusitanajvet kjeen thye. T' ligshtuemit e Romakvet trimnoj edhe fise tjera, qi ishin nen sundim t' tyne, m' u çue peshë e deeri dikû ju eci fati, por ròmaku *Markus Klaudius Marcelli,* nieri i urtë, mujt mâa teper me t' mirë se me fuqii t' armvet me i zbutun e me i shtîmun nen ndigjesë. Por tjerë konsuj, qi erdhen mas tii, tuej i marrë me t'keq, i egercuen edhe nji herë, e sidomos nensundimtari *Servius Sulpicius Galba, i* cilli me fjalë t' amla i qetoj Lusitanajt e mandej, massi i pat joshë nder trashigime t' Romës, me trathtii i rrethoj e i myti, n' vjetë 150.

Kjo trathtii e ndyet e nensundimtarit romak trazoj gjith fiset tjera, e tuej zgiedhë per priis nji barii, por trim i urtë e i zoti me luftue, êmnit *Viriath*, qi me pak shokë kishte pasë pshtue prejë trathtijet t'S. Sulpicius Galbet, mujten me ju qindrue Romakvet per dhet vjet, prejë 150-140, tuej i thye disaa herë saa Romakët kjeen shterngue me lypë pagjë e me njoftë lirien e Lusitanajvet. Mâa voon Pleqsija e Romës z' desht me e njoftë at pagjë e per me vjanue luften çoj n' Spajë nensundimtarin *Servilius Kaepio*, i cilli, tuej thye me t' holla disaa Lusitanaj. shtîni e mytî Viriathin (140).

Edhe mas deket t' Viriathit Romakvet ju desht me kjekë muund shum e me ndeshë n' shum kundershtime t' fshtira deeri saa mrrrijten me i shtrue krejt ato dheena t' siujdhazës Ibere. Qindresen mâa t'rrebët e bâni *Numantia*, kryegjyteti i Keltibervet, qi, tuej paa se Romakët saa herë t'ju bite per shtat, çartshin besë e bee, s' mund t' ju besojshin mâa. Edhe pse aj gjytet kîshte vetun 8000 ushtarë, me gjith kaq qindroj trimnisht per disaa vjet, tuej thye shum herë ushtriit romake, qi e ngujojshin. Romakët atëherë t' ligshtuemun e gaadi n' t' hupun ju suellen per pshtim Scipionit, ngadhnjyesit t'Karthagës, tuej i lishue atii kryurdhnin e ushtriivet. Por edhe aj vetum mas dyy vjetsh mujt me e shtrue at gjytet, madje mâa teper se me fuqii t' armvet me shterngim t' ûes, n' vjetë 133. Numantinajt kishin pasë mrrijtë nder dit t' mrame t' ngujuemit m' u ushqye deeri me mish nieri e perpara se me raa n'dorë myten graa e fmii per me i pshtue shkardhnijet. Vetum nji grusht i vogel t' atii popullit trim ju dha gjaall fituesit, t'cillit n' kujtim t' ksajë punë i kje dhanë edhe miêmni *Numantin*.

KREU I TRETË

prejë 133—31 para K.

(Koha e luftavet gjytetnore deeri n't'rrxuem t'rrepublikës romake)

Historîja e ksajë kohë mund t' permlidhet me t' ndolluna t' kater paar njerzvet mâa t' permêndun: a) t' dy Grakvet b) t' Marit e t' Syllës, c) t' Pompeut e t'Cesarit, d) t' Antonit e t' Oktavianit August.

36. Koha e luftavet gjytetnore.

Saa mâa teper Roma vîte tuej e shtrîmun sundimin aq mâa fort vîshin tuej u ligshtue themelet, mîi t' cilat mund t'keet qindresë nji pushtede. Mitunija e dokevet t' motshme e burrnija e vjeter, neper t' cillat Roma mujt me hypë aq nalt saa me perfshîi gaadi krejt boten e lâshtë, vîshin per ditë tuej u bjerr e tuej u hupë, e mâa teper sidomos kuer Romakët u perpoqen me Aziatas, prejë t' cillvet xuen me shkue nji jetë t' shlirueme. Visarët e çmueshem qi fituen e dhanat e begatshme qi u derdhen n' Romë prejë dheenash t' ngadhnjyem, tuej shtue begatien e pasunien, shumuen edhe argtimet e gzimet e grithta, qi e zhburrnojnë nierin. Nipat e atyne burravet t' vjeter, qi me duer t' veta punojshjn e livrojshin tokët e qi shum herë, tuej lanë parmênden, rrokshin armët per me ju prîi ushtriivet, jetojshin nji jetë plot vese grithnijet; me punue mâa z' dote askush, por vetum me gzue. Edhe besa e vjeter e thjeshtë e e mitun, tuej u perzie me besime t' ndërlikueme t' saa popujvet t' shtruem, buer fuqien mii zêmra t' Romakvet. Pasunija ishte grumullue n' pak duer, ndersaa

shumica e madhe e popullit kishte raa m' nji vobsji t' ndershme; bulqija, qi dikuer i epte urrnesë vogjlies, nuk paguete mâa, pse massi Roma pat shtîmun nen sundim t' vet saa dheena t' njethshem, drijthnat e ktyne vîshin e u shprazshin me shumicë n' Romë, kû u shitshin fort mâa lîir se drithi i vêndit. Bulku i vogel hupi per me raa-toka e tii nder duer t' fortit, qi e punote bulqien ne e madhe, tuej perdorue- krahin e mijavet shkardhash, qi s' i kushtojshin asgjâa. T' hupunit e buqaries z' vogel shtoj vobsien e popullit, qi nuk gjêete edhe punë tjeter, kû me fitue buken, tuej kênë se shkardhat paa farë rroget u perdorojshin edhe per ç' farë do mjeshtrijet. Shterngimi i gjallnjes e shtyete popullin e mjerë me ju lvyer dyervet t' para, t' eillat paa kurrnji dhimë e perdelim e merrshin neper kamë, tuej e shtypë e tuej e ndrydhë. Dyert e para, qi shkojshin nji jetë vetum argtimesh e gzimesh, tuej shkrrye gjâan e vet, nuk u fshtirojshin mandej per me fitue gjâa e t'holla me perdorue ç' farë do mjetit. Censori *Marcius Porcius Katoni* pat mrrîjtë me e shlye prejë numrit t' Kalorsvet t' vllaan e Scipionit Afrikan, pse e diktoj, tuej i raa pree t' hollavet, qi hate prejë Syrjes. Por ky ndershkim veproj vetum per pak kohë.

Qyshë se kje lirue t' krushkuemit ndermjet t' Bujaries e t' Vogjlies e kjo mujt me mrrîjtë deeri nder zyre mâa t'nalta t' pushtedes, pat hupë ç' farë do ndryshimit; por me kohë u perftue nji bujarii e artë, qi shtîni me fuqii t' arit gjith zyret e pushtedes e qi duel mâa e zezë se bujarija e fisit, e cilla per shkak t' luftavet t' paamêjtuna u farue e u zhduk.

Kuer shkardhat e paanjehun, qi u gjindshin neper Italje, e n' Sicilje, prejë mizoriish t' paaêmen, qi psojshin, çuen krye,

n' vjetë 135, kundra zotavet t' vet nen prîsii t' nji farë *Eunit* prejë Syries e mlodhen nji ushtrii 200.000 vetësh, me ta u bashkuen edhe shum gjytetas romakë, aq fati i tyne ishte i zii! Kjo kryengritje shkardhash i qiti punë Romës tuej ja thye disaa ushtrii per trii vjet, deeri saa n' marim e shuen e per ndershkim e per shemell qi mos t' guxojshin mâa me ngrehë krye vuen n' kryq 20.000 asi t' shkretësh! Kurr nji habii praa qi t' degamet e luftat nder veedi erdhen nji mas nji tuej u shtue, deeri saa i dhaan fund rrepublikës romake!

Ket kohë t' mrame t' rrepublikës kemi me e daa nder kto kater pjesë:

a) T' dy Grakët,
b) Mari e Sulla,
c) Pompeu e Cesari,
d) Antoni e Oktaviani.

a) T' dy Grakët.

Ndryshimi teper i rrebët ndermjet t' begaties t' paamatun t' disaa dyervet e t' vobsies t' mnershme t' shumicës t' populllit do t' ngallmote domosdo t' shpartalluemit e t'shkafnuemit t' pushtedes. T' shtyemun prejë dashtnijet t' vertetë ndaj atdheen u çuen dy vllazen, qi, tuej u mundue me permiresue gjetmen e zezë t' popullit, deshten me forcue themelet e dermueme t' rrepublikës e per me ja mrrîijtë ktii qellimit nuk u kursyen me true vetvedin. Kta dy vllazen kjeen *Tiberius Graki* e vllau mâa i rii *Kaji* t'bijt e *Korneljes*, z'bijës t'mot-

shmit Scipion Afrikanit. Historija e vjeter -t' popujvet idhujtarë na tfaqë fort pak graa, qi mund t' i perkrahen n' burrnii e n' nure tjera t' bukura s' amës t' Grakevet. Me bujarii t' fisit t' Shipionevet bashkote nuret e hieshme, qi i perkasin njaj grueje: dashtnii ndaj t' shoqin, urtii, njerzii e mâa t' madhin kujdes per t' rritun t' fmivet t' vet. Mas deket t' shoqit krejt mênde e zêmer i permlodh si me i rritun fmijt e vet, tuej ju dikue nder zêmra t' tyne t' njoma burrnien e Romakvet t'vjeter e dashtnii ndaj hartet e dituniit, qi kshtu t' shkelxejshin si pasqyrë para gjithkuej e mundi nuk i shkoj kot, sikuer kaa per t' u paa. Per me kuptue kujdesin e math qi kjo nanë pat per t' rritun t' pjellës s' vet, historija na kaa ruejtun nji ndollinë t' kandshme. Nji herë erdh tu Kornelja m' u pjekë nji zojë e randë romake krejt e stolisun n' aar e n'gur t'çmueshem e, tuej raa biseda mii veshë e mathë graash diftoj dishirin me paa stoliit e Korneljes. »Qe, visarët e mii, ja priti Kornelja, tuej kallxue me dorë djelmt e vet, qi shi m'âtëherë ishin tuej hîe n' shpii.»

Massi u rriten kta dy djelm vetum nji dishiir i ndezte zêmrat e tyne, me u mundue per t' mirë t' atdhetarvet t' tyne, tuej rrafshue at plaskue t' mnershem ndermjet pasunies t' paamasë m' njanë ânë e t' skamit t' frigshem m' tjetren.

TIBERIUS GRAKI, vllau mâa i madhi, kje i pari qi u çue peshë me permiresue gjendjen e mjerueme t' populllit. N' vjetë 133 para K. desht me pertrîe nji ligjë t' harrueme mii t' daam tokësh, qi 200 vjet perpara kishte pasë kênë themelue prejë tribunash *Licinius* e *Sektius*, por mandej per shkak turbullimesh kishte kênë qitë n' harresë. Mas asâjë ligjë kurrnji gjytetas nuk mund t' trashigote mâa teper se 500 dit arë

(jugera) prejë tokësh t' qeveries, e kush kishte mâa teper do t' a daate nder t' vobekë me huu a pashtrak e t' zotvet qeverija do t' ju perligjte damin per t' holla qi mund t' kishin prishë per godii e permiresim t' atyne tokvet. Edhe nji tjeter mendim shestoj Tiberi per lexim t' vobsies t' populit t'mjerë, e kje njat herë kuer Attali i III, mret i Pergamit n' Anadoll, gjith gjâan e vet ja la me testamend .popullit romak. Tiberi lypi qi gjith ajo gjâa t' u daate vetum ndermjet mâa t'vobtit, qi kshtu kta t' kishin me se me punue njat copë tokë, qi do t' ju epte. Por kto shestime t' bukura per t' mirë t' vogjlies t' ngratë gjeten mâa t' rrebtin kundershtim prejë bujaries t' artë, don me thanë prejë t' begatvet, qi n' ket kohë kishin permledhë krejt zyret e qeveries e kishin pasë shtîi n' dorë paa kurr farë t' drejtet tokë t' paamatuna t' qeveris per ato s' paguejshin kurrnji huu e z' durojshin qi kush t'ju përziete. Me t' holla çuen peshë gerdhaan mâa t' poshter e i raan Tiberit, qi u gjindte n' Kapitol m' nji mledhii popullore e me 300 vetë shokë e myten. Mejtin e tii e ngrehen rrshanë neper udha t' gjytetit me e ferfllue mandej n' lum Tiber.

KAJUS GRAKI.— Edhe me dekë t' pergjakshme t'Tiberit mêndimet e tija nuk hupen, pse mas dhet vjetsh i vllau i tii i riu, *Kajus Graki,* kje êmnue tribun e porsaa hypi m'at kamë desht me pertrie shestimet e t'vllaut, si e lypte e mira e popullit. Desht edhe me ju dhanë t'besatuemvet t'Romës; qi kishin derdhë gjak e ishin fikë me gjâa, t' drejtat gjytetnore; mêndoj mandej me pakue edhe fuqien e Pleqsies e me rritë atê t'popullit nder gjykatore. Por kto ndrrime ngallmuen parradiina e gjaku vojt errkajë neper udha t' Romës e mâa teper se 3000 vetë, antarë t' tribunit populluer, raan dekun, edhe Kaji nuk

mujt me pshtue, pse kryet e tii kishte kênë pague me pezhë t' arit (121 para K.). Por gjith aj gjak vojt kot, pse populllit nuk i erdh kurrnji e mirë kahë permiresimi i gjetmes s' tii; edhe popujt e besatuem s' mujten me fitue t' drejtat e veta. Por me gjith kaq dishiri i ndrrimevet e i punvet t' reja hîni nder zêmra t' gjithkuej e aj dishiir as me gjak nuk mund t'u shuete. Kshtu shofim se n' vjetë 88 para K. popujt e Italjes u çuen per me pasë t' drejtat, qi ju perkitshin, e ju desht me derdhë gjak t' madh m' nji luftë, qi kje thirrë *lufta e l' besatuemvet* a se *lufta marsore* e massi meten mâa teper se 300 mii vetë mujten me pasë t' drejtat e tyne; mâa e shumta e dhenavet t' Italjes u shkretnuen.

Io vetum ndermjet t' popujvet t' lirë, por edhe nder shkardha kishte hîmun lakmija e ndrrimevet e se i cilli lakmote me permiresue gjetmen e vet; parradina t' shpeshta shkardhash shperthejshin per orë e sidomos n' Sicilje, e porsaa atje u shqimte zjarmi i kryengritjes gufote tjerakahë. Per me qetue t' testirunit e popullit Qeverija xûu me perdorue mjete t' rrezikshme, qi mâa teper se qetii i epshin llasë populllit; pagesat kjeen lirue e shpesh per me e zbutë u daate buk e me argtime u mundote me e knaqë; por me argtime t' mnershme, luej shtîe m' u grîe nder vedi njers me njers a me bishë t' egra. Nder shkardha e nder rob luftet u zgidhshin mâa t' fortit e mâa t' zhdervjelltit per kso farë luftimesh e kta luftarë, qi do t' derdhshin gjakun per argtim e knaqë t' popullit, kjeen thirrë *gladiatora*. Aq fort populli kje shnjerzue me kto farë argtimesh t' pergjakuna saa buk e lojna lypte e qi u luejshin nder t' kreme t' mdhaja e per dekë njerssh t' permêndun. Tash mund t' besohet se ç' farë t' miret do t' u pritte prejë kores

s' ree, qi kishte para syysh ket shemell prejë t' mdhajvet e sidomos massi t' rritunit e sajë ishte gadi krejt n'dorë t'shkardhavet.

Io vetum ishte per t' u aukue shnjerzimi i popullit, por edhe punët e zyret e Qeveries ishin si âsht mâa mrapshtë; rangjet e zŷret mâa t' mdhaja t' pushtedes u shitshin me t' holla e kshtu t' gjitha kto u permlodhen nder pak duer, nder t' pasun, qi tjeter mandej nuk shikjojshin veç së t' miren e interesen e vet. Edhe pleqsija romake, aq e nderueshme nder kohë t' bukura t' Republikës, buer burrnien e hershme per me ju shitun atii qi mâa teper e paguete, sikuer e dishmon lufta me *Jugurthen.*

37. Kajus Mari e Kornelius Sulla.

Fitimi i Kajus Marit.

Massi aq keq e sosen jeten e vet t' dy vllaznit Grakët, tuej derdhun gjakun per me i dalun zot t' drejtavet t'popullit fituen zâa t' madh nder zyre t' pushtedës dy vetë tjerë, *Kajus Mari e Kornelius Sulla,* t' cillët n' e parë sherbejshin n'ushtrii per t' quhetin qellim me i vjeftë atdheut; por mâa voon, t'shtyemun prejë lakmijet t' sundimit, u kthyen n' shemra t' rrebët e anmiq nder vedi aq saa kjeen shkajk luftash t' pergjakuna ndermjet banorvet t' nji atdheut. Kajus Mari, mii t' cillin mâa tutje kaa m' u folë mâa giatë, filloj me fitue zâa massi i dha fund luftës t' rrezikshme kundra Jugurthes, por mrrijti n'kulm t' lumnies kuer faroj *Cimbert e Teutont* mâa teper t' droshem per Rrepublikë.

LUFTA KUNDRA JUGURTHET (111–106 para K.).— *Jugurtha*, nji nip i mretit afrikan Massinisës, pat kênë marrë si biir n'shpiirt prejë ungjit t'vet, prejë mretit *Micipsa*, i cilli, pse t'dy t' birt e vet, *Adherbali e Hiempsali*, ishin edhe teper t'rii e t' paarryem, mêndoj me ju dhanë per shoq t'kushrinin e tyne tuej e bâa pjestaar n'trashigim t'mretnies s'vet, t'Numidjes. Ishte Jugurtha nieri i pjekun, i vjefshem, i zhdervjellët nder ushtrime t' shtatit, sikuerse aj qi ishte mâa i miri kaluer mâa i shpejti gjuetaar, mâa i zoti per lufta; por posë ktyne vetiinavet t'bukura ishte plot urtii e i rryem nder zyre t'sundimit. Por nji lakmii e gjakii e paamasë madhnijet e mrapshtote e e zhburrnote, pse atëherë, kuer ishte n'lojë interesa e tii, nuk njifte as drejtsii as dashtnii e ç' farë do mjetit saado i mrapshtë per tê ishte i mirë. Kuer Romakët ishin tuej luftue n' Spâjë kundra Numantjes vojt me nji çetë ushtarësh me ju nimue e dijti me fitue dashtnien e kryeurdhentarit t' ushtries e me ja hanger zêmren ushtarvet, qi mas tii prendojshin e, massi lufta u krye, ktheu plot lavd e ndeer n'atdhee t'vet, n' Afrikë, kû nuk vanoj me qitë n' shesh mrapshtien e zêmres s' tii. Kuer diq i ungji, qi mretnien e pat daa n' trii pjesë, Jugurtha me ngatrrime t' ndyeta i qiti t' kushrijt dorë jashtë, tuej mytë Hiempsalin e tjetrin, Adherbalin, e frigoj aq fort saa e shterngoj me ikë n'Romë per me lypë ndimen e ksajë. Me nji herë pleqsija e Romës dergoj njers t' vet me veshtrne e me shtjertue punët e Jugurthes, por ky dijti me t' holla e tjera dhuntiina me i bâa per veedi; e kuer ata, kinse me i dalë zot t' drejtavet t' Adherbalit, e daan mretnien, i dhaan Jugurthes pjesen mâa t'madhe e mâa t'bukur t' Numidjes. Por edhe me kaq Jugurtha s' u qetue, pse, tuej e gergaa t' kushrinin, e shterngoj me i ngrehë luftë e

kshtu me pasë nji shkâjk per m' u rrasë nder trashigimë t' tija e n' e mram mrrijti edhe me e mytë.

Kuer muerr vesht se Romakët per mrapshtiina t' tija kishin marrë idhnim t' madh, nuk u trêm aspak, pse tuej nisë per Romë disaa njers t' vet me strajca plot aar per pleq romakë mrrijti me i shfitë e me i zbutë. Por kuer tribuni *Memmius*, zbuloj ligshtien e pleqsies t' thyeme me t' holla, populli filloj m' u perzie e m' u turbullue kundra pleqvet, qi prejë droes qi mos me raa n' mnii t' popullit e daan me çue nji ushtrii per t' ndershkue trathtien e grabitqarit t' trashigimevet e t' kunoravet t' hueja, n' vjetë 111. Por Jugurtha, qi njifte mirë ligshtien e anmikut, e thej me t' holla kryeprîsin e ushtries romake, qi massi bâni pagjë, u kthye kahë Roma. Prap u çue tribuni Memmius, tuej paditë faqe popullit trathtien e kryeprîsit ushterak; atbotë Jugurtha kje thirrë n' Romë per me pergjegjë mii t' punuem t' tii e kahë njifte se me ç' farë njerssh do t' kishte punë, nuk u vonue me ardhë n'Romë i ngarkuem me argjand e aar, qi tuej e daa paa dhimë ndermjet mâa t' mdhajvet zyrtarë, i fitoj krejt per vedi e madje guximi i tii kje aq i madh saa mrrijti nder syy t' pleqsies romake me mytë nji kushrii tjeter, *Massiven*, pse u levdote per t' drejta qi i perkitshin mii kunorë mretnore t' Numidjes. Mas ksajë mizorijet t' zezë ju desht Jugurthes me ikun prejë Romet, e kjo i diftoj me nji herë luften, tuej çue kundra tii nji ushtrii, por kje thye e per poshtnim kje kapercye nen xgiedhë t' robnies. Kjo korii terboj Romakët e me t' shpejtë kje vndue per kryeprîis t' ushtries nji nieri i dalun prejë vogjlies, por qi permlidhte n' vedi drejtsii e trimnii bashkë me urtii. Ky e thej Jugurthen e e shterngoj me ikë e me raa

n' dorë t' vjehrrit t' vet, *t' Bokut*, mret mii *Mauretanje (Marok)*. Jugurtha e shtyeni t' vjehrrin mę i dalë zot e m' u çue kundra Romakvet e Metelli pat me e sosë edhe at luftë mos t' a kishte xanë vendin nenkamsi i vet, *Mari*.

KAJUS MARI pat kênë i biri i njaj katundari t' vobtë prejë *Arpinit* n' dhee t' Volskejvet. Prejë vogjlies i vaditun n' punë e n' muund lagët, dathë e mathë, n' ftoftë e n't'nxeet ishte forcue e bâa çelik. Paa pritesë u furte n' ç' do rrezik, pse tutë e droe nuk dite se çka janë. Aratim mendjet Mari s' kishte pasë e veset e tija ishin t' randa e t' zymta, por nji lakmii e madhe nderimit e parijet ja ndezte zêmren e kurrnji punë saado e fshtirë nuk e prapote, t' mujte vetum me fitue lavd e ndeer. N' Luftë kundra Numantjut pat luftue me trimnii t' paashoqe e ktheu n' Romë, kû kishte mrrijtë zâni i vepravet t' mdhaja qi kishte punue, i pritun e i levduem. Populli prêndote mas tii sikuer se i dalun edhe aj prejë vogjlijet, por zêmra e tii nuk ndiete dashtnii per askênd, nuk u interesote veç se per vedi, per lumnii t' vet; nuk ju pergiaate aspak Grakevet, qi e truen vedin per t'mirë t'popullit. N'kjoftë se Mari u mate me vogjlii kje vetum prejë mnijet qi kishte kundra bujaries e n' uzdajë mandej se me ndimë t' vogjlies kishte me mujtë me hypë perpjetë e me shfrye edhe mnien e vet. Aq lakmija e sundimit ishte e madhe n' zêmer t' Marit saa nuk u fshtirue aspak me ju shpifun kryeprîsit t' ushtries, Metellit, vetum per me ja marrë kamen e me kênë zgiedhë kryeprîis n' luftë kundra Jugurthet; e me gjith kundershtim qi pat prejë bujarvet, kje zgiedhë per Konsull. Porsaa mrrijti n' at kamë zgodh nji ushtrii prejë klaset mâa t' vogel t' popullit, e cilla deri m' atëherë s' kishte dhanë kurr ushtarë; e

me at farë ushtrijet vojt n' Afrikë, kû kaloj prejë njanit fitim m' tjetrin deri saa xûu rob Jugurthen, qi vetë i vjehrri, Boku, ja dha n' dorë lidhun kryeprîsit romak. Mari ktheu n' Romë kû kje pritë me shkelxim t'madh n'triumf tuej ngrehë mas vedi Jugurthen t' lidhun nder hekura t' veshun me pekta e stoliina mretnore. Jugurtha kje ferfllue m' nji burg t' nendheshem t' qeveries, kû mas shtat ditësh tuej luftue me ûu kje mytë. Mretnija e Numidjes i raa n' trashigim Bokut e t' nipavet t' Masinisës.

LUFTA KUNDRA CIMBERVET E TEUTONVET (113-101) — Ndersaa Mari ishte tuej luftue kundra Jugurthet e tuej fitue, ja mrrijti n' Romë lajmi se nji popull i rrebët, krejt viganash, me syy t' thjermë, flokësh njyeme arit, i veshun e i njeshun krejt n' armë, fisit germansh, ishte dyndë prejë ânavet t'verit, prejë brigjesh t' dedit t' Verit e t' Baltikut, kû kishte pasë tbanat e veta e i shtyemun prejë ûjet a prejë shumicet t' madhe, ndoshta edhe lakmijet plaçket, me qinda mijash, me graa e me fmîi u trazue per me kerkue vênde tjera. Ishin Cimbert e Teutont. Tuej thye e tuej shperthye neper dhena t' Alpevet, neper Galje e neper Spâje, Cimbert mujten e fituen prejë vjetit 113 para K. kryeprisat romakë e t' popujvet tjerë. Mandej preje Spâjet kthyen n' Galje e atje nder lagje t' Seines t' poshter u bashkuen me Teuton. Por tuej u shumue teper numri i tyne prejë se s' mujten me jetue bashkarisht u daan prap. Teutont mueren kahë jugu, per t' gjatë t' Rhonit e, tuej ju siell bregut t' dedit Mjesdhee, u rrasen n' Italje. Cimbert ja msyen fiill kahë Alpet tuej raa kahë jugu per me kapercye qafen e Brennerit e prejë ktej m' u furë n' Italje.

Kuer u muerr vesht se aj popull i breshtë po bite n' Italje, trêmë e madhe e kapi Romen e n' ket rasë u paa per t' paren herë se askush nuk lakmoj me marre mii vedi barren e konsullades. N' at ngushtim ju suellen t' gjith Marit, sikuer se atii prejë t' cillit mund t' u pritte pshtim, e kshtu edhe nji herë kje zgjedhë per konsull saa do qi perpara kishte pasë kundra bujarien. Mari muerr krveurdhnimin e ushtries e duel kundra Tentonvet, qi i gjet n' breg t' lumit Rhôn e kundrell tyne ngrehi nji lamë t'forcueme me lethe e stome. Teutont ju avitshin lamës e me qestiina e shpotiina u mundofshin me i joshun Romakët per jashta forcimevet, por Mari nuk u ngutte aspak e nuk i lête ushtarët me luejtun vêndit: dote t' u vaditshin, tuej paa paa prâa nji anmik, qi vetun me dokë t' shtatit mnerote. Mandej saa herë bite rasa me e gjetë befas anmikun i bite me fuqii t' madhe tuej e thye a tuej e xanë rob, e n' ket mëndyrë i epte zêmer t' vetvet per mos me ju tutun as n' luftë atyne viganavet, qi kishin kênë besue per t' paathyeshem. Me kêt farë shestimit forcoj ushtarët e vet e merziti anmikun, qi ne e mram u çue e, tuj i raa per brîi lamës ushterake t' Romakvet e tuej ju thanë nji mîi t' shaame t'randa, e nisen per Italje. Edhe Mari me ushtrii t' vet u çue per me ndjekë anmikun, por tuej u majtun per herë nder vênde t' nalta qi mos t' a gjête anmiku befas. Kuer Teutont mrrijten n' *Akue - Sekstie* sod *Aix* (kndo: *e*), n' Francë jugore, u nalen; edhe Mari xûu vênd, tuej ngrehë kundrell tyne nji lamë t' forcueme. Mas pak kohet t' dyy lagjet u perpoqen, n' vjetë 102; Mari i msyni anmiqt, t' cillvet ju kishte prîi nji vigâa êmnit *Teotoboh* e m'nji luftim t' pergjakshem, qi ngiati dyy dit, i faroi gadi krejt.

Kryeprîsi i tyne, vet Teutobohi, raa gjaall n' dorë t' Romakut.

Nder kaq Cimbert kishin kênë nisë me kapercye Alpet e, tuej u bashkue me nji popull tjeter, me *Figurinej*, kaluen qafen e Brennerit e u zhdorgjen n' Italje. Gjith, kahë bishin shkretnojshin e n' breg t' lumit *Etsh (Adige)* u nalen, por tuej zhgulë lisa e tuej i ferflue nd' ujë mujten me dalë pertej. Kot u mundue konsulli *Katulus* me ja u nalë hovin në breg t' lumit *Po;* kuer qe ja mrrijti *Mari* n' ndimë t' tii e t' dy bashkë i msyen me furii n' nji fushore afer Vercellit, n' vjetë 101. Cimbert kjeen thye keqas fort e gjaku i tyne vojt rrkajë, pse ata n' mênde t' vet per me i bâa ballë anmikut si nji trup unjii kishin pasë kênë lidhë nder vedi me litarë a terkuza e kshtu meten gadi krejt. Massi mashkujt kjeen sodomë ju erdh rendi graavet t' tyne, qi, tuej u rrethue nder qerre qi ngrehshin me veedi, luftuen e qindruen jo mâa me pak egercii se burrat e tyne e kuer e paan vedin se mâa s' mund t'qindrojshin prejë disprimit muerren fmiit e vet e i ferrflluen nen kamë t'kualve e nen rrota t'qerrevet qi mos t'bishin gjaall nder duer t' anmikut e mandej u suellen e myten vedin. Mas ktii fitimit t'pergjakshem kthej plot me lumnii Mari n'Romë, tuej ngrehë mas vedit t'pakët rob, qi kishin pasë raa gjaall nder duer t'tija. Edhe pse rob t'lidhun ata njers t'breshtë shtîshin droe e tutë e per shum mot êmni i Cimbervet kje majtë mênd nder Romakë me trêmë e mnerë. Mari kje kremtue prejë popullit e adhrue gadi per hyy e majtun si i treti themelues i Romës.

38. Luftë gjytetnore ndermjet Marit e Sulles (88 - 82 para K.).

Nuk qindroj shum mot Mari n' lumnii kû kishte mrrijtë pse i shtyemun prejë lakmijet m' u rritun edhe mâa e per me shfrye mnien qi i vlote n' zêmer kundra bujarvet desht fuqien e pushtedin e vet me e perdorue per rênim t' tyne, tuej u mundue se si me i largue prejë zyresh t' nalta t' qeveries. Per me ja mrrijtun ktii qellimit u bashkue me gerdhaa mâa t' poshterme t' popullit, me njasish qi tjeter s' lypin veç se tym e mjegull; me kta t' punuem ftofi e largoj prejë vedit pjesen mâa t' mirë t' popullit, t' njatyne qi lakmojshin drejtsii e qetii per me jetue e qi u bashkuen me shemrin e tii t'kaaditshem, me *Kornelius Sullen*. Ishte Sulla deret bujare, i rritun mirë e dashamirë i giuhës e letraturës greqishte; dikuer trashigoj pasunii t' madhe qi e bani t' zot ma ju dhanun argtimevet t' grithta, mas t' cillavet ngulshojshin n' at kohë t' pasunit. Por me gjith kaq lakmien m'u rritë e m'u permêndë mii tjërë nuk e hoq kurr prejë mêndjet t'vet. Kamen e parë per me hypë n' madhnii e bâni n'luftë kundra Jugurthet e per n'kjoftë se mujt m' u shtîmun n' dorë i gjaall aj anmik mizuer i êmnit romak do t' i lutet fat trimnies e urties t' Sulles. Mii ket punë Sulles fort i kândte m' u levdue e nuk mendote se me levdime t' veta ja gandote zêmren Marit. Edhe nder lufta kundra

Teutonvet e Cimbervet u daa per herë me ndeer t' madhe, por per me hypun n' kulm t' lumnies i vijti *lufta marsjane* a sikuer se thirret edhe ndryshej *lufta e t' besatuemvet.* Shum fise t' Italjes e nder kto Marsjanët nuk deshten mâa m' u majtun si t' nenurdhnuet t' Romakvet, por me ta me gzue njinji t' drejtat gjytetnore; atëherë krisi lufta n' vjetë 90, pse sikuer n' kohë t' Grakevet Roma kundershtoj. Shum luftime t' pergjakuna ndollen, por Sulla me trimnii e urtii t' vet dijti me ja thye hovin anmiqvet e fitoj aq êmen t' madh saa me e qitë n' harresë lumnien e Marit, n' zêmer t' cillit u perftue nji mnii e paamasë kundra shemrit t'vet. Me gjith aq qi Romakët duelen fituesa asgjamangut ja njoften t' drejtat popujvet tjerë per me kthye pagjë e qetii n' Italje e kshtu me ju gatue nji anmikut t' perjashtem, m' u forcue kundra Mithridatit.

LUFTA KUNDRA MITHRIDATIT (87 – 84). MARIMI I KAJUS MARIT. — Nder anmiq mâa t' rrebët qi kan kênë kundrâ Romakut don permêndë si mâa i pari Mithridati. Pat ky mret i Pontit, t' nji lagjes t' Anadollit, kahë jugu i dedit t' zii. Dritë e terr, burrnii e ligshtii u perzieshin m'nji mëndyrë t' çuditshme n' ket prênk. Krejnii e mizorii sikuer se vetum gjinden nder tiraj t' Azies i bashkoheshin me vetiina burrnijet, me urtii e hollii nder harte luftet, por edhe nji lakmii e paamasë sundimit e urdhnimit ja pervlote zemren bashkë me nji mnii t' ndeztë kundra Romakvet. Per me i vûe pritë t' zgjanuemit t' tyne çoj peshë edhe tjerë prênka e popuj t'Azies per me rrokë armët z' bashkut kundra anmikut. Mithridati filloj mâa parë me shtrue disaa dhena t' Anadollit e kuer banorët e atyne vêndevet ju suellen per ndimë Romakvet, atëherë Mithridati nuk pritoj me i msye edhe kta per me ju

thye kryekput ushtrien e tyne e madje per me shfrye kundra tyne mnien e vet dha urdhen me i mytë t' gjith Romakët, qi u gjindshin nder ato âna, e afer 80 mii vetë a sikuer thonë tjerë 150 mii burra e graa, pleq e fmii kjeen mytë per nji ditë ndermjet mundimesh t' mnershme.

Lufta atbotë krisi e kryeprîsija i kje dhanë jo Marit, sikuer aj mate uzdajë, por shêmrit t' tii Sullës. Me kaq shperthej mnija e tii perjashta, çoj n' kamë partien e vet e me ndimë t' sajë majti nji mledhii popullore, prejë t' cillës kje êmnue aj per kryeprîis luftet. Pak gjâa perpara Sullës ju kishte pasë dashtë m' u largue prejë Romet per me i pshtue salvimevet t' Marit e n' Kampanje, kû kishte pasë vojtë, mujt me bâa per vedi ushtrien e atbotë me nji herë u nis per Romë, tuej u rrasë permrenda sajë si fitues per me shfrye kundra sajë si fitues per me shfrye kundra anmiqvet t' vet. Edhe Mari per mos me raa n' dorë t' shemrit e anmikut t'vet muerr iken e per me pshtue u fut deeri n'fyt nder balta t'nji knetës. Por kje diktue e ashtû i ndragun e i perlloçun kje ferfllue ndër burgje *t'Miuturnees,* t'nji gjytetzet atje afer. Nji shkardh kje shênjue me ja shkurtue jeten e kuer ky me shpatë n' dorë ju afrue per me e mytë Mari me at zâa t' vaditun me urdhnue i bertiti: *Ti guxon me çue dorë kundra Marit!* Shkardhi u ligshtue, e la zêmra e tuej lishue shpaten per tokë u vûe n' t' ikun; e Mari pshtoj. Mas shum rreziqesh mujt me kapercye n'Afrik n'olok t'trimnivet t'tija e atje ulun me pushue mii rrênime t' Karthagës mujt me paa se saa e rrêjshme e trathtore âsht lumnija e ksajë botë, tuej pasë para syysh shemllesen e atii gjytetit dikuer n' madhnii.

Massi Sulla merendoj e shestoj pûnët e Romës u nis per luftë t' Pontit, tuej kalue neper Greqii. Por rendi e shestimi i Romës kje per pak kohë, pse porsaa u largue aj muerr prap zêmer partija e Marit, qi permlidhte gerdhaan mâa turbulluese t' popullit e qetija u çart. Konsulli *Cinna*, qi u mate me partii t' vogjlies, kje aj qi mâa teper ju dha shkajk turbullimevet, tuej ju prîi aj vetë perziesavet. Por partija e marë, qi dishrote me jetue n' qetii e shterngoj Cinen me dalë preje Romet. E aj tuej shkumue e tuej gercllue prejë mnijet mlodh rreth vedit njers t' kqii e shkardha, t' cillvet ju fali lirien; mandej çoj e thirri Marin prejë Afriket, qi z' vonoj me ja mrrijtë tuej prue me vedi ndima qi i mlodh udhes e me ta u nis kahë Roma, e kje ligshtue prejë degamesh t'permrendshme e prejë ujet i çili dyert. T' himunit e tii n' Romë kje i mnershem; çeta shkardhash t' armatisun i shkojshin para e mrapa tuej vraa e tuej mytë; kuer mrrîjti n' olok gjet Pleqt e Romës t' rreshtuem per me e pritë e, mas nji shêjit, krenat e tyne raan per tokë. Tuba, jo, ushtarësh, por egerciinash t' terbueme u furen nder shpija t' anmiqvet t' tii tuej derdhë gjak gjith kahë. Si bishë e eger qi don m' u ngîe vetun me gjak ashtu edhe aj permlodh mii truezë, kû hate e pite, krenat e anmiqvet mâa n' zâa per me i knaqë sypt n' gjak ende t' vokët, qi prejë asish, u pyerte. Per pêsë dit e pêsë net ngiati plaçka e rrodh gjaku. E aj nieri i pergjakët kje per t' shtaten herë êmnue per konsull, n' vjetë 86. Por vetum per pak dit qindroj Mari n' at kamë, pse prishun prejë paaperkurmnijet n' hae e n' pije, lodhun prejë mundit t'ditvet t'mrame e turbullue prejë kujtimesh t'zezavet t'veprueme, qi kot u mundote me i largue me pije diq, tuej kênë 70 vjetsh, t' nji deket

t' paapritun. Cina shoqi e ndjeksi i Marit kje mytë prejë ushtarësh t' vet. Me kaq partija e vogjlies buerr t' parët e kreent e vet.

Nder saa kto turbullime t' zeza ndollshin n' Italje Sulla luftote me gjith fuqii kûndra Mithridatit, tuej i shkue fati marë; por ne e parë gjet kundershtime, pse gadi krejt Greqija, tuej u bâa bashkë me Mithridatin, u çue peshë per mę pshtue prejë zgjedhet t' Romës. Sulla prejë Epirit paa u topitë u rras n' mjedis t' Greqies e pushtoj nji mas nji krejt gjytetet qi kishin çue krye; ngushtoj edhe Athenen me raa n' dorë e pat per me e prishë fund e maje mos t' kishte kênë kujtimi i njersvet t' permêndun, qi kishte pasë dikuer. Edhe nder lama fushore i punoj fati Sullës; afer *Keroneet* e *Orhomenit* thej ushtrien shum mâa t' madhe *t' Arhelaut*, qi Mithridati kishte pase çue si kryeprîis n' Greqii. Mas t' thyemit t' Orhomenit prap Greqija raa nen zgjedhë t' Romës. Arhelau e buerr uzdajen e luftës e bâni pagjë me Sullen e me nji herë u kthye n' Azii per me ja mushun mênden mretit t' vet, t' Mithridatit, me pelqye godet e asajë pagjë, e saa do qi e randë kje poltisë, tuej ju dashtë atii mretit t' shternguem e t' ngushtuem nder t' tana ânët me dhanë t' gjitha anijat luftarake e me hjekë dorë prejë trashigimevet t' Anadollit, qi kthyen nen sundim t' Romakvet, tuej majtun Mithridati per vedi mretnien e vet t' Pontit, por tuej pague damet e luftes (84). Ushtrija romake murmuroj per ket pajtim, pse ju duk teper i mirë per anmik, qi kishte derdhë gjahun e saa mijavet Romakë.

39 Mizorina e dekë t' Sullës.

Massi Sulla kreu luften kundra Mithridatit me ushtrii t' vet fituese ktheu n'Italje e n' prëndveer t'vjetit 83 mrrijti n'Brundisium (Brindisi). E madhe kje trêma e parties kundershtare, sikuer se i madh gzimi i miqvet t'tii qi tuba tuba t'armatisun u rreshtuen rreth tii. Edhe Pompeu i rii, qi mâa voon do t'dilte nji kryeprîis ushterak i permêndun, i pruni Sullës nji ushtrii. Kuer Sulla u forcue me ndima, qi i erdhen, u suell kundra anmiqvet t' vet, prejë t' cillvet askush z' guxoj me i kundershtue. Mandej n' vjetë 82 hîni n' Romë, kû nuk dijti as pak me e nalue vedin, por desht m' nji mndyrë t' mnershme me shfrye mnien e vet kundra anmiqvet. N'vênd t' gzimit me t' cillin kje pritë prejë gjytetasvet krisi nder t' tana shpijat gjamë e vajë t' perziem me vikamë t' ushtarvet qi hîshin gjithkahë tuej plaçkitë, tuej pree e tuej mytë. Antarët e Marit me mija u dhaan n' dorë t' Sullës n' uzdajë qi me gjetë hiir prejë tii, por aj i bâni t' gjith me i lidhë e me i shtrue per tokë per me kalirue kualt mii ta deer saa ndermjet brimash t' mnershme dhaan shpirtin t' gjith. Aq mnerë shtîte vikama e atyne t' ngratvet sa Pleq t' mledhun m' nji pelaz aty afer u çuen n'kamë prejë fshtirimit; e Sulla paa u turbullue aspak ja u bani: *Mos u trazoni, nuk âsht kurrgjâa, por ushtarët e mii janë tuej ndershkue disaa peshkqii.* Kjeen botue vistra êmnash t'atyne qi ishin shênjue per dekë e mii kreena t' tyne pagë e madhe

randote. Sikuer se n' Romë edhe nder tjera gjytete t' Italjes kjeen ndjekë me t' quheten mizorii ântarët e Marit. Shpellat e pyllet u mushen me t' ikun.

Kuer Sulla pat shfrye mnien e vet kundra parties anmike, tuej e farue gadi krejt, atëherë muer n' dorë sundimin e rrepublikës, tuej u êmnue Diktator n' t' quheten vjetë 82 para K. Ndertimet e reja qi shestoj kjeen bâa t' gjitha per me rritë fuqien e bujaries e me ligshtue vogjlien, tuej u mundue mâa teper me pakue pushtedin e tribunavet, sikuer se t'atyne qi i mashin krahë popullit e shtoj per kundra fuqien e pleqsies, e cilla u permlidhte prejë bujarijet e do t'ishte zyrja mâa e madhe e mâa e naltë e qeveries. Mas ktyne ndertimevet qi bâni, Sulla vullnetshem u hoq prejë rrangut t'diktatories n'vjetë 79 para K. e vojt me jetue vetmisht m' nji bashtinë perjashta Romet e nji vjetë mrapa diq prejë t' gulfuemit t'gjakut. Mejti i tii kje bartë me madhnii t' madhe deri n' Romë tuej e perciell tuba ushtarësh me 24 liktora qi shkojshin perpara. Kuer mrrijten para portavet t' gjytetit mejtin e mueren pleqt, konsujt, priftenit e kalorsit e permrapa ktyne numer i paanjehun popullit deri tu oloku i Martit e aty mlue me kunora e shêje tjera luftet e dogjen e hijt e tii kje qitun m' u ruejtë nder vorre t' mretnavet t'motshem

40 T' perbetuemit e Katilinës (63 vjet para K.).

Per me marrë vesht se saa poshtë kishin raa rrangjet e sundimit e se saa mrapshtija kishte hîmun nder vetija t'popullit romak âskt mjaft me njoftun t' perbetuemit e Katilinës.—

N' kohë t' sundimit t' pergjakët t' Sulles shum djelm t' rii prejë dyersh mâa t' mira t' Romës e paten perlye vedin me ligshtii e punë t' ndyeta. T' ngulshuemun e t' shnjatun nder t'kandituna e argtime mâa t' mrapshta kishin prishë e rrênue krejt begatinat e veta, e atëherë per me mujtun me vjanue n' at farë jetet t' ndyet u dhaan me shtîmun n' dorë zyret mâa t' nalta t' qeveries. Nder ksi djelmsh ishte nji farë *Sergius Katilina*, i dhanun qyshë e prejë kohës s' ree mas flligshties e tjeravet punë t' liga, por i stolisun me mênde t'hollë e t'kfilltë e rriedhte prejë nji Deret bujare t' vjeter.

N' kohë t' sundimit mizuer t' Sulles i kishte prîi Katilina nji çetës Galajsh e me ata nuk la gjâa paa punue tuej plaçkitë e tuej mytë, e n' vjetë 64 u mundue me shtîmun n' dorë rrangun e Konsullades, por kot; atëherë shperthej perjashta zêmra e eger e plot mnii. U bashkue me gerdhaa mâa t' turbullluet per me i dhanë dermen sundimit e kshtu nder ato trazime me fitue. Nder mledhina qi majshin naten neper terr u perbetuen per dekë qi m' nji ditë t' shênjueme m' u ferfllue mii gjytet t' Romës tuej djegë e tuej pjekë e n' at parradii mandej me shtii n' dorë zyret e para t' sundimit qi do t' i mirshin kreent e t' perbetuemvet e nder kta mâa i parë Katilina; tjerët shokë mandej do t'u paguejshin me gjâa t'plaçkitme. Krejt punët ishin t' gatueme e veç u pritte shêji prejë Katilinet. Por konsulli i rii i asajë vjete, 63 para K., *Ciceroni*, i permênduni kuventaar e ligjerues, hetoj qellimet e msheshta t'tyne e tuej folë para Pleqsies me ato fjalë t' zjarta qi vetum prejë gojës s' tii dilshin, diftoj se saa i rrezikshem per sundim t'Rrepublikës ishte Katilina. Ktii atëherë ju desht me dalë prejë Romet e tuej e ndjekun partija e vet, vojt n' *Etrurje*, kû u

gatue me i qindrue ushtries romake t' dergueme kundra tii. Afer gjytetit *Pistoria* u ndeshen t' dyy lagjet. Me disprim n' zêmer luftuen t' perbetuemt e n' krye t' tyne Katilina, por kot, pse gadi mâa e shumta e tyne laan me gjak lamen e luftës e nder t' dekun u gjet edhe Katilina. Ciceroni, ligjeratat e t'ciillit permii Katilinen janë mâa n'zaa, kje kremtue si shelbuesi i Rrepublikës e pat n' shêj nderimit kunoren gjytetnore e miêmnin e bukur *Aat i Atdheut.*

c) Gnejus Pompeji e Julius Cesari.

Me nji herë mas deket t' Kajus Marit e t' Kornelius Sullës nuk vonuen me shtîmun n' dorë zyret e para t' pushtedës dy vetë tjerë, *Gnejus Pompeji e Julius Cesari.* N' e parë kta dy vetë paten shkue mirë, por mâa voon u prishen per m'u bâa shemra t' rrebët e per me me ngallmue kso doret lufta gjytetnore, prejë kahë duel fitues Cesari.

N' t' quheten vjetë 106 para K., n' t' cillen pat lee i permenduni kuvêndtaar e zyrtaar, Ciceroni, leu edhe Gnejus Pompej, nieri per shum kohë nder mâa t' mdhaj t' Romës, qi mrrijti me hypë uder rrangje mâa t' nalta t' Rrepublikës e me kênë miêmnue i *Madh.* Kje i stolisun me nure bukur t' mira, pse i censhem, trim e i urtë, por edhe lakmote me kênë i rritun e i madhnuem saa nuk mund t'durote jo vetum qi t'a kalote kush, por qi as t' ju perkrahte. Por lakmija e tii per madhnii ishte teper e madhe, pse s' ishte aq shpiirt-madh e mênde-prehtë qi me kênë i zoti me luejtë politikë t'naltë; e mâa teper se dija e urtija i punoj fati, por te e mramja pse teper uzdajë kishte n' vetvedi, u rrxue keqas per mos m'u çue

mâa. N' t' riit t' vet u kap me partii t' Sullës e aq fort u perpoq kundra antarvet t' Marit saa fitoj zâa t' madh e prejë ktej ju rrit mêndja. Porsi kryepriis i ushtrinavet romake vojt neper Europë, n' Afrikë e n' Azii e gjithkahë i punoj fati m' nji mëndyrë t' çuditshme. Massi s' parit faroj antarët e Marit n'Sicilje e n' Afrikë kapercej n' Spâjë kû n' vjetë 72 thej nji ushtrii nen urdhen t' *Sertorit* antaar t' Marit, qi nder male e bjeshkë t' atii dheut, kishte mujtë bukur me qindrue; Sertori kje mytë trathtorisht. Nji vjetë mâa voon, 71, kreu Pompeji nji luftë fort t' rrezikshme per Romë, don me thanë luften kundra shkardhavet, t' cillët nen kryeprîsii t' *Spartakut*, t' nji trimit prejë Thrakjet, kishin dashtë me shporrë prejë vedit zgiedhen e robnies. Me armë n' dorë, tuej djegë e tuej shkretnue dhenat e Italjes, u nisen kundra Romet me nji ushtrii t' foort 120,000 vetësh, tuej i shtîmun trêmë e mnerë gjytetit. Kryeprîsi romak *Krassi* ju duel para e tuej u ndeshun me ta i zhgjymtoj e i sodomi gadi krejt. Nji çetë e vogel 5000 vetësh mujt me pshtue tuej marrë iken kahë veri i Italjes, por atje hasi n' Pompejin, qi shi atëherë po kthete prejë Spâjet e Galjet. Me pak muund kryetari ushterak i Romes i sosi, tuej marrë per vedi krejt lavdin e asajë luftë si fitues i shkardhavet kryengritës.

41 Lufta kundra kusarvet t' dedit.

Ndeer e lavd t' posatshem fitoj Pompeji tuej luftue kundra kusarvet t' dedit.- Massi Roma pat zhgulë prejë themelit gjytetet e forta t' Karthages e t' Korinthit nji numer i paanje-

hun kusarësh mushi dedin Mjesdhee e, tuej u êndun per t'giatë e per t' gjanë, shkojshin tuej plaçkitë e tuej grabitë saa me droe t' madhe u rrezigote kush me udhtue neper ata ujna. Per shum mot kje mundue Roma me i ndjekë e me i farue kusarët por kot, deri saa, mas shestimit t' tribunit *Galinius*, i kje pshtetë Pompejit barra me i ndjekë kusarët e, tuj e dlirun dedin prejë tyne me sigurue qetien e lundrimit. Pompeji e muer me njimênd mii vedi at barrë e, me zeell e cenë tuej i ndjekë m' njânen ânë me anija luftarake neper deed e m'tjetren ânë me ushtrija toket gjithkahë brigjevet per mos me ju lanë vênd e shteg per me libue, i xuni me tuba tuba, tuej mytë mâa t' shumen e tyne. Massi dliri lagjet e prêndimit u suell kahë t' leemit e dedit Mjesdhee, tuej rrâa mas tyne deri permrenda Azijet, kû xuni rob mâa teper se 200 mii vetë.

42 Luftë e tretë kundra Mithridatit.

Nji vjetë mâa voon, 66 para K., muer Pompeji kryeprîsien e luftes s' tretë kundra Mithridatit, mretit t' Pontit. Mas nji luftet t' dytë, qi s' pat ngiatë shum e neper t' cillen s' mujt me fitue gjâe, u çue Mithridati me u gatue per nji luftë tjeter kundra anmiqvet t' mniit, Romakvet. N' ket luftë qi ngiati prejë vjetit 74 deri 64, herë tuej fitue herë tuej bierrë, dijti Mithridati me gjetë t' besatuem n' shum vise; kshtu çoj peshë n'Spâjë anmiqt e Romës, ju nimoj kusarvet t' dedit e aj vetë msymi per tokë e per deed trashigimet e sajë n' Anadoll. Por me gjith kaq fati prap nuk ju gjegj.

Konsulli Lukulli n' fillim t'herës i dermoj ushtriet toknore

e i thej ata detnore; e boj gjithkahë at mret ngullm-zii paa i lanë me xânë vênd askund e n' at t' ndjekun e salvim iku n' Armenii, mreti i t' cillës ishte dhandrri i vet, qi u çue me i nimue. Por Lukulli e ndoq deri atje e m' nji luftim t' pergjakun, afer *Artaksata*, n' vjetë 68, i thej t' dy t' besatuemt. Kuer qe ushtrija romake u nderlikue e u perftue nji kryengritje ushtarësh kundra kryeprîsit t' vet, t' fituesit Lukullus, t' cillit m' nji mëndyrë t' poshterme i kje hjekë kryeprîsija ushterake. Mithrjdati dijti me nxjerrë fitim prejë atyne ngatrrimevet t' ndervetshme t' anmikut, ktheu nder vênde t' veta per me rrokë edhe nji herë sundimin e mretnies. Romakvet paten me ju vojt huq fitimet e asajë luftë t' tetvjeme mos t' u çote tribuni popullûer Manilí, i cilli lypi qi t' ju epte kryeprîsija e asajë luftë Pompejit. Mas kshillevet edhe t' Ciceronit kje poltisë lypa e tribunit populluer e Pompeji a *Mreti i Mretnavet* sikuer n' shpotii e paten miemnue Grekt e Anadollit, u nis me ushtrii t' fuqishme detnore e toknore kundra Mithridatit, qi saa ndjeu t' afruemit e anmikut muer iken e, tuej raa udhë paa udhë mrrijti tu Lumi *Eufrat*. Por Pompeji paa i dhanë vedit farë pushimit e ndoq kamë mas kamë deri saa e xûni m' nji vênd bjeshkuer, kû naten per hanë e msyni, tuêj e thye keqas fort saa me mzi mujt me pshtue me pak vetë. Mas asi t' thyemit t' zeza mii t' zeza u randuen mii at mret t' paafat. Mreti i Armenies, i dhandrri i vet, hoq dorë prejë tii e Mithridatit ju desht m'u largue andej per me vojtë n' *Kolkis*, prejë kahë duel n' *Kersones (Krimee)*, tuej djerrue gjithnji per t' zezë t' anmiqvet t' vet, tuej shestue me nji ushtrii t' ree me raa neper Tragje e Maqedonii e. tuej marrë udhen kahë lagjet e Danubit, m' u dyndë n' Italje per me e msye anmikun shi

n' strofull t' vet. Por punët nuk i pergjegjen shestimit!

Neper zêmer t' eger e mizore t' tii ftofi gjithkênd prejë vedit, deri t' birt ju larguen per me e lanë vetum nder ato ngushtime, qi e kishin rrethue e prejë disprimit, massi s' i punoj nji helm qi pak perpara kishte pasë pii, u ferfllue mii shpatë t' vet. Kumtarë t' kunoruem me gjeth t' blerët vojten me i diftue krjeprîsit romak, Pompejit, n' lamë t' ushtries n'*Jeriho* marimin e zii t' mjerit mret t' Pontit. Me dekë t'ktii s' u gjet kush me i nalue udhen Pompejit e ânë e m' ânë i raa Anadollit, tuej e shtrue e tuej e sundue si desht vetë. Prejë andej mandej muer kahë jugu e n'vjetë 64 para Krishtit shtroj Syrien, tuej e kthye m' nji krahinë romake, nji vjetë mâa voon edhe Palestinës ju desht me njoftë parien e Romës, tuej u shterngne me i laa pagë.

Mas ktyne punvet t' mdhaja ktheu Pompeji n' Italje, e n' Romë kje pritë me nji triumf t' shkelxyeshem, qi s' pat kênë paa kurr perpara. Qerrit t' tii t'stolîsun krejt me gur t'çmueshem i prîshin 324 rob t' veshun e t' mathun me pekta komtare t' veta: ishîn mretna e bir mretnash, prênka e prênkesha, krjetarë ç' do komit e gjûhet. Drrasa t' mdhaja u êndshin para e mrapa, kû mund t' u kndote se Pompeji kishte pushtue 1000 shata t' forcuem, kishte shtrue 900 gjytete xanë 800 anija e kishte shtrîi sundimin e Romës prejë dedit Kasp deri tu dedi Mjesdhee. Nji rresht i paanjehun qerresh t'ngarkueme me armë, me ênë t' argjanta e t' arta, me kunora, me stoliina t'çmueshme gjith farësh e me sênde tjera hartesh vîte permrapa. Nji madhnii e emerueshme e paapaame!

Me kaq Pompeji mrrîjti n' kulm t' lumnies e t' pushtetit; por mâa voon madhnija e tii erdh gjithnji tuej u zbee kahë

filloj me i dalë zâni e me ju ndie êmni shemrit t' tii, *Cesarit.*

JULIUS CESARI leu n' vjetë 100 para K. Edhe pse fmii habitte gjith kênd me mênde t' vet t' hollë e t' zhdrivillueme. I ati i pat dekë teper heret e âma *Aurelia,* nji zojë e randë e bujare, pat kujdes per t' rritun t' birit, tuej i dikûe n' zêmer fille urtijet e burrnijet e sidomos Cesari i rii xûu prejë s'ames me kênë i shkueshem me gjithkênd e me ja hânger zêmren gjithkuej. Edhe pse i rii e njehte vedin per t' burrnuem e dote m' u majtun nji per nji me zotnii mâa t' mdhaj, me ata qi kishin zyret mâa t' nalta t' qeveries. U martue me *Korneljen,* me t' bien e *Cinnes,* mâa t' madhit antaar t' Marit, tuej ngrehun kshtu mii vedit mnien e Sulles, i cilli per me e shterngue qi t' a date gruen e turriti se kishte per t' a mytun. Cesari nuk u tut e nuk ju pervûe urdhnit t' tiranit e per me pshtue mnies s'tii ju desht me ikun prejë Romet bashkë me t'shoqen. Sulla i vûni n' shpinë puthadorë me urdhen qi a gjaalll a dekun me ja prûe; por njerst mâa t' permêndun t' Romes hijnë ndermjet, tuej ju lutun qi t' a falte, e Sulla xbutun prejë t'lutunash t' atyne ja u fali, tuej ju thanun: «Merrni-e Cesarin, por t' a dini se n' at djalë t' rii keni per t' pasë nji nieri mâa t' rrezikshem se Marin!» Por Cesari, edhe pse i falun, nuk i xuu besë e kthej n' Romë vetum kuer i mrrijti lajmi i dekes s' tii.

Mas pak ditsh qi Cesari mrrijti n' Romë muer me bâa nji udhë t' giatë per me vojtun deri n' *Rod* m' nji ishull breg dedit t' Azies. Desht me vojtë n' at ujdhaze per m' u pjekë me *Molonin,* me nji nieri n' zaa nder harte t' kuvênduemit e t' ligjeruemit, per me mujtë edhe aj vetë m' u hollne n' at hart

t' hieshem. Por udhes Cesari raa nder duer t' kusarvet, t'cillët i lypen per shperblim 20 talenta (afer 90.000 frank). «Çka, ja u bani me idhnim Cesari, vetum 20 talenta per nji nieri shoqin t'êm! Pêsëdhetë do t'kishi lypë!» E çoj nji nieri t'vet n'Romë me i prûe t' hollat. Nder kaq ju desht me ndêjë pêng nder anija t' kusarve e mâa teper se rob ishte urdhnues i tyne. Kuer dote me fjetun ju urdhnote mos me bzâa. Kaa nji herë ju kndote poeziina e ligjerata e kuer ata nuk e levdojshin mjaft, i thirrte kaberra e t' breshtë e ju levdohej se kishte per t' i kryqzue. Kusarët n' vênd qi më ja marrë per t' keq e me ju idhnue u knaqshin per guxim t' tii, pse e majshin per nieri gaztuer e mahitqaar. Dikuer ja mrrijti sherbtori prejë Rome me t' holla e kshtu mujt me e shperblye vedin, tuej pague pernjimênd saa kishte thanë 50 talenta. Afer *Miletit,* n' breg t' Anadollit, zdrypi n' tokë, kû me nji herë pajtoj nji anii t'madhe t' armatisun mirë e me tê duel neper deed me ndjekë kusarët, i xûe e, tuej ju marrun mâa parë t' hollat i kryqzoj pernjimênd sikuer ju kishte pasë kênë levdue.

Massi ktheu n' Romë muer me jetue si nji Alcibiad i dytë tuej u dhanë mas t' kanditunash e tuej prishë gjâa paa dhimë, por teper i urtë per mos me ruejtun nji pjesë t' mirë per me e daa n' popull e me bâa antarë, qi dikuer me i vjeftë per me çue n' vênd qellimet e veta madhnijet. Mâa voon mandej desht me marrë pjesë nder zyre t' qeveries e kje zgjedhë per sundimtaar i *Lusitanies, t' Portugalit* t' sotshem. Udhës u nal n' *Gades (Kadiks),* kû u gjindte nji tempull me shemllesa njerssh mâa n' zâa. Para shemlleset t' Lekës s' Madh raa n'kujtim t' kthelltë e me lot per faqe briti. «Aj n'moshë t'ême pat ngadhnjye boten e un-un s'kam bâa asgjâa!» Kuer mandej u

u kthye n' Romë filloj me fitue êmen t' madh, pse dordhanë e i shkueshem me kêdo. Tuej njoftun natyren e popullit romak qi lakmote teper lojna t' pergjakuna nuk u kursye, massi kje zgiedhë *Edil*, me e gzue e me e knaqë me aso argtimesh. Kuer e paa se populli ishte dhanë mas tii vûni ceken me kênë êmnue per kryeprift, *Pontifex maximus* (kndo: pontifeks maksimus), qi ishte mâa i nalti rrang nder zyre t' qeveries, e per t' cillin vetum mund t' u zgidhshin t' motshmit e pleqt mâa n' zâa per dije e urtii. N' ditë t' shênjueme per t' zgiedhun t' kryepriftit e âma, gjith kujdes e droe per tê, e percuell deri tu dera e mledhies e aty Cesari, tuej u siell prejë sajë, ja bani: «Nanë, kam me dalë prejë ktii vêndi a i zgjedhun per kryeprift a se i tbuem edhe'i herë:» Hîni mrêndë e me habii t' gjithvet duel i zgjedhun si kryeprift.

Mas dyy vjetsh kje êmnue per sundimtaar t' Spâjes, por kahë ishte teper i zhytun nder detyrë u çuen bestarët e tii per mos me e lanë me dalë Romet paa i laa; por Cesari dijti me fitue prejë vedit mâa t' pasunin nieri t' romës, *Krasin*, i cilli nuk pritoj me hîi dorxanë per tê. Udhës, tuej vojtun n' Spâjë, i raa me kapercue neper nji gjytet t' harruem e t' shhretë andej Alpevet. Shokët e tii, qi e perciellshin neper at udhë, tuej u mahîtë, e pveten a thue do t' u gjindte resë e lakmii pushtedît nder banorë t'mjerë t'atii gjytëtit t'vobët. «Nuk e dii, ju pergjegji Cesari, por un per vedi kishe me lakmue mâa mirë me kênë i parë ktû, n' ket gjytet, se i dytë n' Romë.

Per saa ndêj n' Spajë e diftoj vedin jo vetun per sundimtaar t' urtë, por edhe per i zoti me ju prîi ushtrijavet; fitoj zâa t' madh e begatii t' paanjehuna e kuer kthej n' Romë krejt populli adhrotë e prândote mas tii e mâa teper sidomos

vogjlija, me ndimë t' cilles mandej dijti me çue n' vênd qellimet e veta, tuej shtîi n' dorë t' vet, nji mas nji, krejt zyret mâa t' nalta t' pushtedes. Shi n' at kohë Pompeji ishte keqasue me Pleqsii t' Romës e per me sigurue e me forcue vedin ju desht me ju afrue Cesarit, tuej gjetë n' tê nji ndimë e nji shoq t' foort.

43. I pari triumvirat (60 vjet para K.).

Cesari e Pompeji, t' cillët nder lakmime e gjakime t'tyne do t' ishin mâa t' rrebtë shêmra, ju afruen njani tjetrit e per me kênë edhe mâa t' foort u besatuen me t' pasunin Krassus, i cilli me tregtii shkardhash, tuej blee gjaan e t' buemvet e t' burgosunvet per politikë e me tjera mjete kishte fitue begatii t' paanjehuna. Kta tre vetë, n' vjetë 60 para K. lidhen nder vedi nji besë, qi kje thirrun *triumvirat*, fjalë latine qi don me thanë besa e tre vetvet e neper kei besë u bashkuen urtii me madhnii e pasunii qi kshtu tuej i dhânun dorë njana tjetres me mrrijtë qellime t' lakmueta madhnijet. E me njimen mas aso beset ata tre vetë paten n' dorë krejt sundimin e pushtedes romake e t' gjitha zyret e rrangjet e qeveries i daan nder vedi paa u perkujdesë aspak as per popull as per pleqsii t' Romes. Cesari zgodh per vedi sundimin e *Galjes;* Pompeji *t' Spâjes* me krahina t' Afrikes; Krassi muer *Syrien,* por deka, qi ja mrrijti mas pak kohet, e dau kso beset. U kap keqas me nji popull trim t' ânavet t' leemit, me *Parthaj,* t' cillët massi paten lidhë pagjë me Krassin e myten trathtisht e ushtrien e tii, t' metun paa krye, e sodomen m' nji shkretii afer *Karrhejet* n' vjetë 53 para K.

44. T' pushtuemit e Galjes (58 - 51).

Nuk kje kot qi Cesari n' triumvirat a n' besë qi lidhi me Pompejin e me Krasin, zgodh per vedi Galjen, mâa t' fshtirshmen krahinë, pse atje shpresote me fitue êmen t'madh. Vetum nji pjesë e vogel, nji rrvp i ngushtë i Galjes gjindej nen sundim t' Romes, por ksajë i duhej me e pushtue krejt, pse neper Galje bite udha per me dalë n' Spâjë, qi qyshë perpara u njehte nji krahinë romake. Ket nevojë e pau edhe Cesari e me ande e muer mii vedi t' pushtuemit e Galjes e mâe teper edhe pse neper ket luftë do t' kishte rasë me sajue nji ushtrii t' foort e t' rrysne, me ndimë t' cillës mandej do t' ishte i zoti me çue n' vênd qellimet e veta madhnijet.

Bânorët e Galjes n' at kohë t' vjeter nuk sajojshin nji pushtede z' bashkut, por u dajshin n' shum fise me t' parë e kreen t' vet, qi shpesh u xêshin e luftojshin nder vedi e ishin t' daam n' dyy partii anmike nder vedi: partija e *Eduejvet* e partija e *Sekuanejvet*. Kta t' mramt per me kênë mâa t' foort kundra parties anmike paten thirrë per ndimë, ktej lumit *Rhein*, do fise tjera *Germansh*, qi banojshin pertej Rheinit.

Cesari e filloj luften e Galjes, at luftë neper t' cillen fitoj aq êmen t' madh, tuej msye pik s'parit fisin e *Helvetejvet* qi banojshin njat dhee, qi prejë tyne kje thirrë *Helvetii* e sikuer se thohet edhe ndryshaj *Svicer*.

Helvetejt prejë droes t' *Germanvet* fqij e pse edhe d'heu i tyne s' mujte me i kumë, ishin bâa gadi me dalë prejë atyne

vêndesh per me raa n' Galje n' uzdajë qi me gjetë buen mâa t' mirë. Cesari jau preu udhen tuej i thye afer nji vêndit qi u quete *Bibrakte* e i shterngoj me kthye prap n' atdhee t'tyne. Perpara se kryushtari romak t' shtrote Galjen, u kap, massi pat bue Helvetejt, m'nji luftë t' shkurtë, por t' pergjashtme me German. Sekuanejt, qi perpara kemi permêndë, tuej paa rrezikun qi do t' ju vite prejë Cesarit, lypen ndimen e Germanvet, qi paa farë priteset kapercyen Rheinin nen prîsii t' kreut t' tyne, t' *Ariovistit*, por m' nji luftim t' rrebtë afer Besontit, nder rrethe t' gjytetit t' sotshem *Mühlhausen*, n' *Elsas*, n' vjetë 58 p. K., kjeen sodomë prejë Cesarit. Vetun pak German e nder kta edhe prîsi i tyne, mujten me dalë pertej Rheinin e me pshtue. Mas asajë lufte lumi i Rheinit, n' ânë t' eper, kje majtë per kufii t' perendories romake. Mandej Cesari u suell me shtrue Galjen e nder dyy lufta, njanen mas tjetret, shtroj fiset e Galjes t' verit e t' prêndimit; prejë ktej dyy herë, n' vjetë 55 e 53 p. K. neper nji urë t' leet, por plot hartii, kapercej Rheinin e u rras n' Germanii. Fitim nuk pat, por muer êmen t' madh sikuer i pari Romak, qi guxoj me hîi nder vênde t' Germanvet, qi u njehshin per popull trim e i rrebët. N' ket kohë duel edhe dyy herë andej detit, n' Britanii, n' Angeldhee t'sotshem, kû hapi zânin e trimnies romake.

Me gjith kaq t' shtruemit e Galjes nuk ishte marue; edhe pse ato fise shum herë kjeen thye gjithnji nuk u njehshin per t' shtrueme, aq i ndezët ishte nder to dishiri i liries. N' uzdajë se nji bashkim i plot i krejt fisevet kishte me i pshtue prejë zgjedhet t'mnishme t' Romakvet, n'vjetë 52 p. K., prejë *Rheinit*, e deri nder *Pirinej*, u çuen n' kamë, tuej ju prîi *Vercingetoriksi*, nji prênk fisit t' *Avernejvet*, i stolisun

me nure trimnijet, por mjerisht ngullm-zii, pse fati nuk i punoj aspak. Afer gjytetit *Alesia* ushtrija e tii kje thye e aj vetë raa n' dorë t' Cesarit. Ngullmë edhe mâa e zezë e pritte at burrë e trim, pse ju desht me ndjekë si rob Cesarin deri n' Romë per me stolisun triumfin e anmikut, tuej vojtë mas qerrit t' tii. Mandej kje ferfllue m' nji burg, kû mâa voon kje mytë. Mas ksajë lufte fiset e Galjes s' mujten mâa me qindrue e kjeen shterngue me unjë kryet nen zgjedhë romake; prejë asajë here Galja u njeh nji krahinë e Romes e lumi i Rheinit shênjoj kufînin ndermjet perendories romake e t'Germanvet.

45. Luftë gjytetnore ndermjet Cesarit e Pompejit.

49 – 48 para K.

Fitimet e Cesarit e zâni i êmnit t' tii qi vîte per ditë tuej u perhapë mâa teper e mushen me kujtime t'rresta Pompejin. Miksija e dashtnija ndermjet ktyne dy njersvet t' mdhaj xûu m' u ftofë, qyshë se Pompejit i diq e shoqja, e bija e Cesarit, e qyshë se kishte pasë dekë edhe Krasi, pjestari i triilidhmes s' tyne a i triumviratit. S' ishin mâa dy shokë, por dy shêmra e shpejt do t' u date se cillit kishte per t' i metun sundimi i pushtedes romake.

Pompeji kishte pasë xânë vênd n' Romë e prejë andej, neper nji nenkamës, tkumte e marshtrote krahinat e veta, qi i kishin pasë raa. N' Romë u majt me Pleqsii per me mujtë neper tê me fitue parien, qi lakmote, sikuer se Pleqsija n'ânë tjeter shpresote me ndimë t' tii me pasë nji fuqii e nji qander per me shtypë popullin, qi kishte fillue me çue krye. N' vjetë

52 p. K. kje êmnue Pompeji si i vetmi konsull i Romës, tuej sundue krejt vetum paa farë pritet e ndalimit. Cesari, edhe pse larg, mirte vesht prejë ântarvet t' vet krejt se çka ndollte n' Romë; e per mos me lanë qi krejt zyret e sundimit t' bishin n' dorë t' shêmrit t' vet, lypi me kênë zgjedhë edhe aj vetë per konsull. Pompeji, qi u tutte prejë Cesarit u mundue me i qitë huq dishiret e tija e madje per me e ligshtue ja mushi mênden Pleqsies qi t' i urdhnote me hjekë dorë prejë ushtrijet e t' u largote prejë Galjet e per n' kjoftë se nuk do t' ju shtrote urdhnevet t' Pleqsies kishte per t' u njehë si anmik i atdheut. Kuer i vojten Cesarit kto urdhne u terbue prejë idhnimit e me tê edhe ushtrija, qi prêndote mas tii. «*Shorti u qit*» bertiti e n' vjetë 49 kapercej *Rubikonin*, lumin qi shênjote kufijt e Italjes. Tuej vrapue me shpejtim t' madh ja mrrijti perpara portavet t' Romës. Gjytetin e kapi droe e madhe; t' gjith lypshin kshillt e ndimë prejë Pompejit, qi, porsaa pat ndie se Cesari po msyete Romen, m' nji krejnii t'paamase pat thanë: «Asht mjaft per mue qi t' shkrepi kamët per tokë e plot ushtrii kan per t' u çue n' kamë.» Por tash edhe atê e kapi tuta e me ântarë t' vet iku n' Italje t' poshter e prejë andej, tuej kapercye detin Adriatik, duel n'Shqypnii, n' *Durrës*.

Mas dy muejsh qi pat kapercye kufinin Cesari shtini n' dorë krejt Italjen me ishuj per rreth e gjithkund kû raa diftoj amelcim e butesii. Mandej, massi u gatue, duel n' krahinë t' Pompeit, n' Spâjë, tuej thanë se mâa parë do t' thete ushtrien paa kryeprîis e mâa voon me msye kryeprîsin paa ushtrii. Edhe n' Spâj fitoj, sikuer n' Italje, gadi paa pasë nevojë me nxierr shpaten aspak. Ktheu n' Italje e, massi kje êmnue per diktator, muer me shestue sundimin e gjytetit. Atë-

herë u bâa gadi më ndjekë anmikun e vet, Pompejin. N'vjetë 49 p. K., kahë marimi i vjeshtës, Cesari me pak anija u ngarkue n' *Brymç (Brundisium)*, kapercej detin Jon e raa n' Epir, paa u tutë aspak prejë anmikut, qi kishte nji lundrii luftare t' foort 100 e mâa teper anijash, qi kishte lishue hekur afer ishullit *Korçirë* (Qerfozi i sotshem). Pjesa mâa e madhe e ushtries Cesarit i met n' Italje, pse nuk e la moti m' u ngarkue, por edhe anmiku i foort per deed. Cesari atbotë ngeli ngusht, pse me nji ushtrii teper t' vogel para nji anmikut t' foort per numer. N' at ngushtim edhe pse moti i lig e saa do qi deeti ishte n' dorë t' anmikut, nuk u trêm me dalë n' Italje per me marrë ushtrien e vet. Lundertari qi do t' a çote u tut m' u nisë, por »mos u frigo«, ja priti Cesari, »pse po baan Cesarin e fatin e mirë t' tii«. E me nji mênd i duel n' faqe. Kshtu i forcuem me ushtrii t' ree msyni anmikun, tuej u ndeshë me tê afer Durrsit. Por n' ket luftim e lishoj fati, pse kje thye e shterngue me kakercye bjeshkët e Pindit per me raa n' Thesalii.

46. Luftim afer Farsalit (48 p. K.) e marimi i jetës s' Pompejit.

Mas fitimit qi pat Pompeji afer Purrsit, kryeushtarët e tii e kshilluen qi mos me ju daa anmikut t'lodhun e t'gjyftuem prejë ujet e prejë ravgimesh t' udhes e me msye edhe nji herë e kshtu me e sodomë per mos me e lanë me çue krye. Por Pompeji mêndote ndryshej; u tutte se ushtarët e tii, mâa e shumta shpijash e dyersh t' mira e bujare t' Romes, t' hajthem e t' paarrysun nder munde, s' kishin per t' mujtë me ju qin-

drue ushtarvet t' forcuem e t' rrysun t' Cesarit. Por te e mramja ju desht me ju ndigiue t' parvet t' ushtries s' vet e me rrezigue fatin e vet m' nji luftim t' madh, qi ndolli afer *Farsalit* n' Thesalii, n' vjetë 48 p. K. Me furii u rroken t' dyy parët e Cesari i dha urdhen ushtarvet t' vet me e msye anmikun me shpata, tuej u mundue me i mshue ftyres. Ushtarët e Pompejit, prejë drojet qi ftyra e tyne mos t' ju perçudnote prejë ndonji t' premjet, plot trêmë muerren iken. Por ushtarët tjerë t' rryem nder lufta e qi sajojshin thelbin e ushtries t' Pompejit qindruen burrnisht, tuej i dhanë anmikut nji kundershtim t' rrebët. Cesari atëherë, tuej u futë nder rênde t' ushtarvet t' vet, me zâa t' naltë qi t' a ndiete edhe ushtrija anmike, ju briti: «*Kurseni gjytetasit!*» Kto fjalë vepruen nji t' pershtypun t' mirë, mâa t' madh se e prehmja e shpatavet, pse i fituen zêmrat e anmikut. Shum Pleq e Kaloras, qi ishin nder rênde t' Pompejit t' thekun prejë burrnijet t' Cesarit lishuen armët. Pompeji me disaa besnikë muerr iken e neper Anadoll duel n' Egjipt. Por atje n' vênd qi me kênë pritë mirë e si mik kje mytë. *Ptolomeu,* mreti i atii dheut, n'uzdajë qi me gjetë hiir perpara Cesarit, shtini me mytë t' madhin Romak porsaa pat dalë n' *Pelusium,* mandej i preu kryet e trupin e ferflloj si coftinë paa e vorrue. Trii dit mrapa ja mrrijti Cesari n' Egjipt e kshilltarët e atii mretit i duelen perpara e, tuej i fatue fitimet, i qiten kryet e Pompejit, t' anmikut t' vet. I fshtiruem i drodh syyt njeti Cesari per mos me paa at mnderë t' zezë, tuej i raa dhimë per shemer t' vet e per t' dikuershmin dhander. N' vênd qi me ja diijtë per ndeer at punë t' ndyet atii mretit edhe mâa tepet e muerr n' mnii e jo si gost, por si urdhnues u suell nder punë t' Egjiptit e nder t' dega-

me qi Ptolomeu kishte me t' motren, me *Kleopatren*, per trashegim t' mretnies, Cesari i majti krahë ksajë e me fuqii t' armvet t' veta e vûni mii shkam mretnuer t' Egjiptit.

Prejë Egjiptit duel Cesari n' Anadoll. Atje *Farnasi*, i biri i Mithridatit, kishte kênë çue kundra Romakvet e pushtue do dhena t' tyne. Cesari, n' vjetë 47 e msyni, e theu afer *Zelet* e e vûni n' t' ikun. Ja kumtoj Pleqsies romake ket luftë me trii fjalë t' vetme: »*Veni, vidi, vici.*« (Erdha, paash, fitova).

Massi Cesari kreu aq bukur e shpejt at luftë t' shkurtë, por per tê t' lumnueshme, s' mujt me gzue qetii, pse ju desht per dyy vjet rresht me i bâa ballë dyy luftavet t' rrezikshme e t' pergjakta. Saa do qi Pompeji, anmiku i tii, ishte zhdukë kso botet, me gjith aq kishte metë n' kamë partija e tii, e cilla per me pshtue Rrepubliken a se sundimin populluer u perpoq me saa kû mujt me pritë lakmien e Cesarit, qi nuk djerrote per tjeter veç me permledhë nder duer t' veta krejt sundimin e Romës. T' parin t' ndeshun me partii rrepublikore, t' Pompejit e pat Cesari n' Afrikë afer *Thapsit*, n' vjetë 46 p. K. kû Cesari thej e sodomi gadi krejt anmiqt e vet, prejë t' cillësh mâa teper se 50,000 meten dekun n' lamë t' luftës. Nder njers mâa n' zâa qi n' ket luftë bueren jeten don permêndë *Markus Porcius Katoni* i miêmnuem *Uticensi*, i cilli, massi partija rrepublikore kje thye afer Thapsit, iku e u mshel n' gjytet t' forcuem, êmnit *Utika*. Shokët e tii kishin bjerrë uzdajen e qindresës e ishin bâa gadi me i raa n' dorë anmikut; por Katoni, qi s' mund t' durote me ju shtrue Cesarit e prejë tii me lypë perdelim, myti vedin, tuej u ferfllue mîi shpatë t' vet. Neper dekë t' tii Rrepublika hupi nji nder mâa t' fortat qandrra.

T' birt e Pompejit, me gjith qi t' thyem keqas n' Afrikë, nuk e hupen uzdajen; edhe nji herë tjeter u munduen më i bâa ballë Cesarit. N' Spajë, ndermjet *Kardovet* e *Gibraltarit,* afer nji vêndit êmnit *Munda*, n' vjetë 45, u ndeshen t' dyy lagjet anmike me furii disprimit. Per Cesarin kje luftim mâa i rrebët e i rrezikshem qi pat n' jetë t' vet; atii vetë ju desht me i prîi çetavet t' veta kundra anmikut, qi luftote më nji qindresë t' paashoqe e qi u thye vetun massi la dekun n' lamë luftarake nja 33,000 t' dekun.

47. Cesari si i vetmi fuqii-plotshëm i Romës e deka e tii.

N' marim t' verës t' vjetit 45 p. K. ktheu Cesari me ushtrina t' veta fituese n' Romë, kû kje pritë me gazmênd t' paashoq, por me nji triumf, qi nuk i sherbete aspak triumfavet t' dikuershem, pse ksajë herë Cesari hîni n' Romë e kje pritë porsi sundues, urdhnues e zot. T' mdhaj e t' vogjel ju pervûen e atii ju mvaren, tuej u mundue me i hîmun n' zêmer e me gjetë hiir para atii. Por edhe Cesari u diftue zêmer-gjanë e shpiirt-madh. Krejt vizarët e panjehun t' grumulluem nder saa luftime t' fitueme ja dau popullit, tuej ja hânger zêmren e tuej e lidhë per vedi. Se t' cillit ushtaar t' motnuem *(Veteran)* i fali kaa trii mii frank, se t' cillit nenprîis edhe nji herë aq, se t' cillit krpeushtaar trii herë mâa teper e se t'cillit gjytetas kaa 60 frank. Per posë kso dhuntinash i dau popullit drithë e voj e per argtim t' tii qiti lojna gjithfaresh per tokë

e per deed. Kallxohet se nji herë nder kso farë lojnash per argtim t' popullit 1200 vetë luftuen kundra 40 elefantash e n' fund per me e mshilë kremtimin krejt populli kje gostitë e neper udha, rruga e oloqe t'Romës u shtruen 22,000 tryesa.

Krejt zyret e nalta t' sundimit i permlodh Cesari nder duer t' veta; i kje njoftë deri e drejta me daa mii pagië e mii luftë, me rregullue visarët e pushtedes, me sundue mii ushtrii e me dhanë rrangjet e ksajë. Por edhe Cesari krejt ket plotsii fuqijet e perdoroi me butsii e urtii e per t' marë e t' mirë t' popullit. I perligji miqt e vet, u pajtue me anmiq, vndoj rênd e qetii n' Romë e n' Italje e i dha shkas zhdrivillimit e perparimit t' dhenavet, qi ishin nen sundim t' Romës. Por mâa i nalti mêndim i tii e qi vetum mêndhapsija e zêmermadhnija mund t' perftote, ishte si *krejt dhênat per rreth t' dedit mjesdhee, qi ishin nen snund t' Romës, me i permledhë m' nji e me ta me sajue nji monarkii me besim, me ndertim, me t' marshtruem, me ligjë t' njinjishme.* Gjith nji tuej vojtë mas ktii mêndimit u dha mas t' merênduemit t' zyrevet t' sundit, t' trilluemit t' ligjvet, t' shtruemit t' hollavet, t' masvet e t' pezhës. t' ndrequnit t' kalendarit me ndimë t' mathematiktarit egyptian, t' *Sofigenit,* e mas zhdrivillimit t' hartevet e t' dtunivet, tuej thirrë prane vedit njers t' zott per t' kryem t' ktyne punve t' mdhaja. N' ket mndyrë Cesari sundote e tkumte pushteden romake me fuqii t' plotë e vetun i mungote kunora mretnore mii krye; edhe ktê pat me e pasë prejë Pleqsijet romake mos t' ja kishte bêhë nji ndollë e zezë, qi i qiti huq t' tana kto uzdajë.

Me gjith butsii e urtsii qi diftoj Cesari per kahë t' sunduemit, asgjâa mangut nji partji e mshehtë punote tinzisht

kundra tii. Dashamirët e liries s' vjeter, tuej paa se Rrepublika, sundimi populluer, po hupte prejë Cesarit, prejë ktii tiranit, sikuer e kuptojshin, u perbetuen me e shporrë ksajë jetë, tuej besue se me dekë t' tii do t' kthete lirija e vertetë me gjith t' mirat qi prejë sajë rrjedhin. N'ket perbetim ishte krye *Markus Bruti,* êmni i t' cillit çote mâllin e shelbuesit t'Romës s' vjeter prejë mretit Tarkuinit e mas tii vîte *Kajus Kassi*. T' dy paten pasë prejë Cesarit shum dhuntii e t' mira e sidomos i pari pat kênë dashtë e majtë si biir i tii. Por me gjith kaq t' dy perblueshin nder zêmra t' veta nji mnii t' paamasë kundra Cesarit, sikuer se kundra atii qi i kishte hupë Romës lirien e vjeter e u perbetuen me e shqimë, tuej daa diten 15 t' Martit, t' vjetit 44 p. K.

Cesari pat raa n' eer e kuer e shoqja e vet, qi nji natë perpara asajë dite pat paa do andrra fort t' kqija, ju lut me u ruejtun, aj e dau mos me vojtë n' mledhii t' pleqsies. Por kuer n' at ditë nadje, nji kushrii i Brutit vojt m' u pjekun n' Cesari e i foli se ç' dhunë kishte per t' i bâa pleqsies mos m' u gjetun n' mledhii per fjalë kote e t' pathemel, ja mushi mênden m' u nisë per at mledhii. Udhes nji mik i rrasi n' dorë nji leter, kû i diftote trathtien, qi po e pritte, por Cesari i rrethuem e i shternguem prejë popullit s' mujt me e kndue e ja dha me e ruejtun shkrimtarit t' vet. Kuer mrrijti n' salë t' theatrit t' Pompejit, kû n' at ditë do t' u mate mledhija e Pleqsies, e u unj me ndêjë mii selii t' artë, ju grumulluen t' perbetuemit. Nder kta kishte prîi *Fillius Cimberi* per me ju lutun per nji vllaa t' tretun e tjerët per me i ndimue me t' lutuna t' veta. Cimberi rrogu togen e Cesarit e e shkjeu: ishte shêji per me i raa e i pari qi ju suell me heell me

i mshue kje njeni êmnit *Kaska*. Cesari u hodh prejë shkamit, tuej i bertitë: »Faqezii, çka jee tuej bâa?» Por edhe tjerët me hej t' vet i raan para e mrapa. Cesari u mundue me qindrue, por kuer e pau vedin t' pergjakun e kuer pau Brutin, sugarin e vet, tuej ju turrë, e lishoj zêmra e me ankthim t' zêmres ja bani: «Edhe ti, o birth i êm?» Mandej e mloj ftyren me togë t' vet e raa, per brîi shtatnores t' Pompejit, dekun me nji zet e trii varrë. Pleqt, nder syy t' cillvet kjo gjaksii u bâa, t'trêmun iken e u shperdaan.

48. Mark Antoni e Oktaviani. I dyti triumvirat (43 p. K.).

Vrasa e Cesarit n'vênd qi me prûe lirien e lakmueme prejë gjaksorvet, pertrîni pshtjellime tjera. Konsulli *Mark Antoni*, nji mik i Cesarit, permlodh Pleqt e turritun e u gatue me marrë gjakun e tii tuej ndershkue fajtorët. Kryeurdhentari, *Lèpidi*, edhe aj njiântaar besnik i Cesarit, mlodh çetat e veta; Antoni muerr mejtin e t' vramit e pektin e tii t' pergjakun, i qiti n' miedis t' olokut e, perpara populliit grumullue, majti nji bisedë krejt zjarm n' lavd t' Cesarit; mandej kndoj testamentit e tii, t' cillin Cesari s' kishte harrue askênd. Populli tuej ndie kto punë muerr pezem t'madh kundra gjaksorvet e n' at pezmetim i dha zjarm teatrit, kû ndolli ajo gjaksii e u perbetue me gjak t' vrasvet me laa deken e t' madhit Romak. Fajtorët, tuej drashtë mnien e populliit, muerren iken.

Cesari s' kishte pasë fmijë e n' testament kishte pasë shênjue per trashegues nji nip t' s' moters s' vet, *Oktavianin*, nji

djalosh tetmdhetë vjetsh, t' cillin e kishte pasë zgiedhë n'kamë t' nji t' birit. Mênde, urtii e nji gjakim i ndezët nderimit e sundimit, qe stoliit e tija mâa t' para, por t' bashkuem me nji hart shtirnijet, qi dijti me e luejtun n' t' anë jeten e vet. Por saa i vojt lajmi i dekës t' sterungjit ngau Oktaviani n' Romë, kû, kundra uzdajës s' vet, kje pritë prejë Mark Antonit ftoftë e mrrolët. Oktaviani dijti me e mshehë pezmin e vet e me fjalë t' bukura e t' amla, me dhuntiina, me lojna e kremtime ngrehi kahë, vedi dashtnien e popullit. Edhe perpara Pleqsijet dijti me gjetë hiir. Pleqt, tuej paa se Mark Antoni dote me luejtun lojen e Cesarit, me mzi ç' priten me ju bâa krah Oktavianit per me e pasë vegel me thye tiranin e rii. Per padiina t' Ciceronit Mark Antoni kje diftue per anmik t'atdheut T' dy konsujt e me ta bashkë edhe Oktaviani duelen kundra Mark Antonit e m' nji luftim dyy ditsh, afer *Mutinet (Modena)*, n' vjetë 43 p. K. e thyen; por t' dy konsujt me jetë t' vet laan fitimin. Kshtû Oktaviani met vetun n' krye t' ushtries. Mark Antoni iku n' Galje e atje ja mrrijti per ndimë t' tii Lepidi me nji ushtrii t' ree e t' dy bashkë u gatuen per me msye Italjen. U prigote praa nji t' ndeshun i pergjaktë; kuer u hap zâni se Oktaviani kishte lidhë besë tinzisht me anmiq t' vet, me Antonin e me Lepedin, tu *Bononia (Bologna)*. Qellimi i asajë bese ishte t' zhgjymtuemit e parties rrepublikanore, sikuer se mâa voon e diftuen punët. Kshtû n' vjetë 43 u sajue *i dyti triumvirat*, krejt nji sikuer shtatmdhetë vjet perpara paten lidhë Ceseri, Pompeji e Krassi. Edhe ksajë herë t' besatuemt i shtijnë nder duer t' veta krejt zyret e pushtedes, tuej i daa si t' ishin plaçka t' fitueme n' luftë. . . . . .

Per mos me pasë farë kundershtimit per me çue n'vênd qellimetë e veta gjakimtaret ja filluen vrasavet, tuej shporrë kso jetet ântarët e liries s'hershme, tuej pertrîi n'Romë e n'Italje ditt e mnershme t'Marit e t'Sulles. Njerst mâa bujarë kjeen mytë; mii krye t'atyne qi kishin mujtë me ikë kjeen lishue t'holla shum; gjaksorët, ata qi kryeshin urdhnet mizore t'tiranvet, kjeen perligjë begatisht. Jo vetum n'Romë, por n'krejt Italjen e njeti dikote paa dhimë e perdelim gjaku i t'pafajvet. Nder flija t'pergjakta t'liries, qi u bâan neper tiranii t'dytin triumvirat, don permêndë Ciceroni.

CICERONI.

Markus Tulus Ciceroni leu n'vjetë 106 para K. m'nji marash afer Arpinit, atgjytetit t'Marit. Kje prejë nji deret bujare, kalorse, por t'rame poshtë, t'vobsueme. I ati per me mujtë me i dhanë msimet e nevojshme vojt n'Romë e per msues i zgodh t'permêndunin ligjertaar Krassin e tjerë msuesa grek. Per posë msimevet mêrrte prejë msuesavet u perpiqte Ciceroni me njers ligjet e kanûnit per me mujtë edhe mâa teper m'u permiresue per udhë qi dote me ndjekë. Per t'paren herë, qi Ciceroni duel me pruejtë çashtje t'botshme e t'veçanta kje n'kohë t'diktaturës t'Sulles e krejt Roma met paa mênd prejë Cukurijet e prejë fuqijet t'Sulles s'tii. Me gjith kaq Ciceroni nuk u kandit e per me kênë i kryem plotesisht n'hart t'ligjeruemit vojt n'Athenë, qi kishte zâa t'madh n'at kohë per ligjertarë t'fuqishem; prejë andej mandej n'Rod, kû epte msime i permênduni ligjertaar Moloni, Ehhe ky u habit tuej ndie Romakun. e rii, e kuer nji ditë Ciceroni perpara atii ligjertarit t'foort e perpara disaa tjervet majti nji bisedë, ndersaa t'gjith tjertë bâan

me ushtue salen neper t'rrahuna shuplakësh, Moloni, i vranët e i zymët, kishte ngulë syyt per tokë; e pse xâsat e tii s'mirshin vesht per çka gjith at t'mrollët e at t'zymët; aj ju suell Ciceronit, tuej i thanë:

» Romakët na kan grabitë lirii, gjâa e fuqii, por dijen s'mujten, por tash ti edhe ktê po na e merr. Qe arsyeja per çka s'mora pjesë n'gazmênd t'tjervet. »

Kuer mrrijti n'Romë Ciceroni kje zgjedhë nder mâa t'mdhajat zyre e n'vjetë 63 hypi n'mâa t'nalten kamë, kje êmnue per Konsull. Sikuer Konsull, si perpara kemi diftue, Ciceroni zbloj trathtien e Katilinës, tuej pshtue e gjytetin e pushteden prejë rrênimit. Por me gjith ato t'mira nuk mujt me i pshtue mnies t'anmiqvet t'vet. Neper t'shtîme t'Klodit, t'tribunit, kje bue prejë Romet n'vjetë 58 e duel n'Maqedonii, por n'kryе t'vjetit mujt me kthye n'atdhee me gzim t'madh t'gjytetasvet t'mirë e t'ndershem, qi njifshin vjeften e tii. Me atëherë s'u perzie mâa nder zyre t'pushtedes e u dha kryekput mas kndimevet e msimevet t' veta. Mas vraset t'Cesarit per mos me raa n'mnii t'Antonit iku prejë Rome e vojt nder bashtina t'veta, e atje, i damun prejë botet, u vûe me punue e na la shkrime qi edhe sot kndohen nder shkolla per hijeshii giuhet e per msim e zhdrivillim t'kores s'ree. Nder kndime t'veta gjet Ciceroni nji farë ngushllimit per me harrue t'zezat e mjerimet e atdheut, mii cillin herë njâni, herë tjetri u ferfllote per me tiranue. Kuer Oktaviani rroku sundimin e Romës, Ciceroni u gzue e me ligjerata t'veta u lishue kundra Antonit, por me ket punë i bâni t'zezen vedit, pse, saa do qi Oktaviani e kishte per zêmer, kuer u lidh me besë me Antonin, qi lypte hupen e tii, s'mujt me e pshtue e ju desht me ja true mnies s'tii; e kshtû kje dam-

nue per dekë. Muerr vesht Ciceroni e iku, por i kjeen lishue mii shpinë kapucarë, qi e xuen afer Kajetet, kû e myten, n'vjetë 43 p. K., don me thanë nji zet vjet mâa voon massi pat pshtue atdheun e vet prejë trathtijet t'Katilinës. Gjaksorët i preen kryet e doren e djathtë per me ja çue Antonit, qi i qiti n'olok, n'at vênd kû sa herë Ciceroni me ligjerata t'veta kishte pshtue saa t'pafaj. Thohet se e shoqja e Antonit, Fulvia, pat shporue me gjylpana giuhen e Ciceroni, at giuhë qi kishte pasë dikuer guxue me folë kundra t'shoqit.

Luftat e mrame t' Rrepublkës.

a) Luftim afer Filipit.

Nder saa gjaku i t'pafajvet u dikote n'Romë e nder tjera vise t'Italjes, Bruti e Kassi, mâa t'mramt projtarë t'liries, me shokë tjerë kishin dalë n'Maqedonii, kû kishin mledhë nji ushtrii per me mujtë me thye tiranien e triumviratit. Oktaviani e Antoni duelen edhè ata me ushtrii t'veta, e afer Filipit n'Maqedonii i pari msyni Brutin e tjetri Kassin; ky s'mujt me i bâa ballë anmikut, nder saa Bruti e vûe n't'ikun Oktavianin. Kassi, qi kishte marrë vesht keq sikuer se t'ishte thye edhe Bruti, prejë disprimit myti vedin e kshtu ushtrija e tii, e metun paa krye, u shkatrrue. Atehere Oktaviani e Antoni t'dy bashkë msyen, nji zet dit mâa voon, Brutin e e thyen. Edhe ky myti vedin per mos me paa shkardhnien e atdheut t'vet. Me kaq hupen dyy shtyllat mâa t'forta t'rrepublikës.

b) Luftë ndermjet dy shêmrash, Oktavianit e Antonit.

Antarët e liries u shporren, por tash nuk u dite se cillit do t'i mette sundimi i pushtedes, a Oktavianit a Antonit, pse

Lepidi, i treti i besatuem, u njehte per asgjaa e me njimênd nuk vonoj me hupë krejt neper marrii e krejnii t'vet. S'kje mjaft per tê m'û njehë pjestaar i brilidhjes, i triumviratit, por desht me rritë edhe pustettin e vet, tuej u mundue me bâa per vedi ujdhazen e Siciljes qi i kishte raa n'pjesë Oktavianit. E me ket mênde t'mâarr i prîni ushtries s'vet, e cilla me armë e me flamuj i suell shpinen per me kapercye m'ânë t'Oktavianit vetum per nji fjalë, qi ky i foli. Qyshë perpara Oktaviani e Antoni kishin pasë daa pushteden romake nder vedi; i pari kishte pasë zgjedhë krahinat e prendimit e tjetri dhenat e t'lemit. Por pagja nuk ngiati shum mot ndermjet tyne, pse Antoni, tuej qitë mas shpine kujdeset e sundimit, u dha mas gzimesh e mas kanditunash nd'oborr t'Kleopatres, t'mretneshes t'Egjiptit, qi ja kishte pasë marrë mêndt e hanger zêmren; e asajë mrrijtë me i falë dhena t'mdhaja n'Azii e per dashtnii t'sajë me perzanë t'shoqen e vet Oktavien, t'motren e Oktavianit.

c) Luftim afer Aktit (Actium), 31 p. K.

Marrinat e jetimi i zhburrnuem i Antonit çoj peesh kundra tii gjith Romakët e Oktaviani, skile e foort, dijti pezmin e popullit me e siell per lojë t'vet. Me t'shtime t'tii Pleqsija e Romës i hoq Antonit krejt zyret e sundimit e mretneshen e Egjiptit, Kleopatren e diftoj anmiknesh t'Romës e i çili luftë. Antoni atëherë e pau rrezikun e vet e me Kleopatren bashkë nisi gatimet e luftës, tuej armatisë nji ushtrii t'madhe fort, e e me mikneshen e vet duel me luftue kundra ânës s'prendimit Do t'kishte fitue, t'kishte msye me t'shpeitë me ushtrii t'veta detare e toknore shêmrin e vet, Oktavianin, qi s'kishte mujtë m'u gatue me nji herë, por e hupi at rasë t'bukur, tuej u ngarritë nder gzime e argtime me Kleopatren n'Greqii e kshtu

i la ngae anmikut m'u forcue. Oktaviani por saa permlodh ushtriit e veta duel n'deed Jon, e atje fuqiit detare t'tijat, nen prîsii t'amiralit Vipsanius Agrippa, shkuen e lishuen hekur afer Aktit, mii grykë t'Artës, kû me 2 Shtatuer t'vjetit 31 p. K. ndolli nji luftim i rrebtë ndermjet dy shêmrash, luftim qi do t'date latin e botës. Me furii t'madhe u perpoqen t'dyy lagjet e per disaa kohë fitimi met pezull paa mjênue as m'njênen ânë. Kuer paa pritë e paa kujtue mretnesha egjiptiane me nji pjesë t'ushtries s'vet iku, tuej marrë dedin perpjete. Antoni i pervluem e i djegun mas sajë, me nji zhburrnii t'pamasë, ju vûe mrapa. Ushtrija e tii, qi s'ishte kujtue per ligshtii t'kryeprîsit t'vet, vjanoj luften deri n'muzg t' mramjes, por mandej raa n'dorë t'anmikut. Ushtrija toknore qindroj n'besë e per shtat dit priti t'kthyemit e kryeprîsit e kuer pau trathtien e tii kapereej edhe ajo n'ânë t'Oktavianit.

Mas luftimit t'Aktit, Oktaviani u nis per Syrji e prejë andej per Egjipt, kû Antoni po u gatote me i qindrue edhe nji herë. Por me trêmë t'madhe t'tii pau se çetat e ushtries s'vet njêna mas tjetret u bashkuen me ato t'anmikut, e prejë çka muerr vesht neper t'gergame e t'shtîme t'Kleopatres, qi ishte merzitë prejë tii. Kleopatra ishte mshehë m'quer t'nji tempullit e bâni qi t'u hapte zâni se kishte dekë. Kuer Antonit i vojt lajmi i dekës s'sajë aq e ngushtoj disprimi, sa u shporrue mii shpatë t'vet; ishte ende paa dhanë shpiirt kuer muerr vesht se Kleopatra ishte gjaall; urdhnoj me e çue n'at quer e atje nder kamë t'sajë geue dha shpiirt. Çka don me thanë kuer nieri e hupë burrnien! Kleopatra, prejë drojet qi mos t'bite gjaall nder duer t'Oktavianit per me hijeshue mandej triumfin e tii n'Romë, tuej vojt si shkardh e mas qerrit t'ii, u mundue me t'tana har-

tet e lojnii e fêmnies me ja marrun mêndt, si kuer se ja pat marrë Antonit, por kot.

Atëherë per me i pshtue asajë korii e marre, çoj e muerr nji gjarpen t'helmatisun e diq neper kaçë t'tii. Do tjerë thonë se diq, tuej pii nji helm t'foort, qi e mate mshehët n'koker t'nji gjylpanet flokësh. Me dekë t'Kleopatres maroj fati i Egjiptit, pse me at herë raa nen zgjedhë t'Romës per me sajue nji krahinë t'sajë.

MARIMI I RREPUBLIKËS.

Mas deket t'Antonit nuk u gjet mâa tjeter kush, qi t'i kundershtote lakmivet t'Oktavianit e fuqies s'tii. Me luftim t'Aktit maroj sundimi i liir populluer, rrepublika e Romës, qi kishte qindrue saa qinda vjetsh. Turbullimet e luftimet e permrêndshme ndermjet vedit, kishin merzitë e lodhë se t'cillin nieri. Se i cilli nieri tieter s'lakmote veç pagjë, qetii e rênd punet e gjallnijet. Me kaq nuk pat Oktaviani kurr farë mûndit nuk gjet kurrnji kundershtim per me shtîi nder duer t'veta krejt fuqien e sundimit e me i dhanë pushtedes romake nji tjeter ndertim.

SHKAQET E T'HUPUNIT T'RREPUBLIKËS.

Askurgjâa mâa teper nuk veproj per rrênim t'sundimit t'liir t'Romës saa t'prishunit e zakonevet t'vjetra: Burrnija, ndera, trimnija, friga ndaj Perendien, dashtnija e atdheut kishin hupë nder Romakë, Askush nuk besote se pertej ksajë jetë gjindet nji tjeter, e kshtû nieri s'kishte kurr nji frêe qi t'a nalote prejë punësh t'liga: se i cilli nieri, e rrjedhte prejë vedit, per tjeter s'u mundote veç se per me gzue e m'u knaqë. Por massi gzimi e knaqa lypin t'holla, kshtû nji kuprrii e madhe e kishte kapë se t'cillin per m'u begatue me çfarë do mjetit. Kshtû shofin n'ket kohë t'mrame t'Rrepublikës disaa dyer romake mrrijten me

grumullue begatii t'panjehuna. Krassi thote se nji nieri s'mund t'u njehte i begatë kuer mos t'mujte me t'holla t'veta me majtë krejt nji ushtrii. Pellazat e dyrvet t'pasuna kjeen goditë, tuej prishë paa dhimë visarë t'hollash; prejë visevet mâa t'largta kjeen bartë mermerë e landë tjeter e çmueshme. Pasunia e teperme pruni me vedi t'ngulshuemit n'hae e n'pije. Lukulli kje i pari qi prejë Kerasunit, n'Anadoll, prûni per kopshtije t'veta qurshien; rrafshoj male e çili liqêj per me ushqye peshk per tryesa t'veta. Per nji gostë kû grishi Ciceronin e Attikun prishi mâa teper se 30, 000 frank e me gjith kaq krye sherbtori i tii i lypi t'falun gostavet qi s'kishte mujtë me ja u shtrue tryesen si u dote, pse kishte marrë vesht voon per t'grishun t'tyne. Nji farë Hirrit prishte 600, 000 frank n'vjetë per usqim t'peshqivet, qi mate n'hurth t'vet. Hortensi i ujiste pêmët me vênë. Nder pellaza t'tyne gzojshin romakët zotnii krejt argtimet e gjytetit e nder marasha, qi kishte perjashta nder bashtina, dilshin per me ndrrue ajr, per me gjetë pushim e me marrë gjillesë.

Prejë vetvedi kuptohet se ky farë jetimit krejt i ngulshuem mas argtimesh e mas t'kanditunash do t'ja hupte romakvet trimnien e burrnien e vjeter.

Luftat e paprâshme t'Rrepublikës kishin prûe n'Romë e n'Italje nji numer t'panjehun shkardhash, qi u perdorojshin nder t'gjitha rrangjet e shpies e t'fushës si shtâse e ndoshta mâa me egersii e mizorii. Dyerët e pasuna kishin me mija kso frymësh mishit t'bleem. Per nji farë Skarriit kalxohet se pat 4000 shkardha per sherbim t'nevojvet t'gjytetit e aq per nevojë t'fushës e t'bashtinavet. Gjeta e ktyne t'mramvet ishte e mnershme,

Njers t'pandrgjegjë e t'pashpiirt, me frushkull n'dorë, ju rrishin mii krye per me ju grahë n'punë. Tjerë shkardha u perdorojshin per argtim t'popullit, tuej i shtîi me luftue e m'u ngrîi nder vede kta u qûjshin gladiatora. Amfitheaer u thirrte vêndi kû gladiatorat e shkretë u grîshin tuej derdhun gjakun e tyne per argtim t'popullit. Rrokull nji patalokut mlue me ranë, me zaall t'imë, vîshin shkamat shkallë shkallë tuej hypë perpjetë, kû zîte vênd populli per m'u knaqë per gjak, qi u derdhte atje poshtë n'at ranishtë: qe forma e nji amfitheatrit.

T'mjerët mandej ata shkardha, qi per me i pshtue mjerimevet e t'zezavet, guxojshin me ikë prejë t'zotsh! Per ndershkim t'fajit t'tyne u zhigojshin n'ballë me hekur t'kuqun, puna mandej ju shtote dy fisn. Jeta e deka e shkardhit ishte krejt n'dorë e n'pushtet t'zotit; e kuer ky ishte merztië prejë tii a nuk kishte interesë me e majtë mâa e çote n'amfitheater per m'u mytë per knaqë t'popullit. Prejë kaq t'zezash, qi as gojë s'mund t'i perflasin, as pêndel s'mund t'i pershruejnë kuptohet letas se çfarë mnijet vlote nder zêmra t'atyne t'shkretvet kundra mizorësh t'zotsh t'vet E saa herë ju bite rasa u ngritshin, sikuer e dishmojnë luftat e shpeshta t'shkardhavet, qi na difton historija romake.

Vogjlija e popullit romak per kahë gjallnija kishte raa poshët fort. Krejt tokët ishin t'permledhuna nder duer t'zotnivet e kta i punojshin me krahë t'shkardhavet, qi ishin liir fort; jo vetun punët e tokvet, por edhe n'gjytet mjeshtrinat u punojshin prejë shkardhash, n'ket mndyrë vogjlies s'i kishte metë kurr farë punet me fitue e kshtû e kishte mlue skami e vobsija; kto mandej e shtyeshin me hupë ndeer e drejtsii e m'u dhanë nder punë t'ndyeta veç se si me fitue per gjallnii t'vet

e t'shpies s'vet. Neper kto shkaqe trimnija e burrnija e mò shme hupi krejt, e nipat e atyne Romakvet t'vjeter, qi n'kohë pagjet me shaat e me parmendë punojshin tokët e kuer e lypte nevòja e ndera e atdheut rrokshin armët kundra anmiqvet, u zhburrnuen e u shnjerzuen krejt.

Prejë kaq kuptohet se rrepublika do t'hupte domosdo e per Oktavianin kje punë e leet me i dhanë fund sundimit populluer e me trillue n' Romë nji ndertim t' rii, sundimin monarkuer.

BKSH

KOHË E III. ROMA MONARKII.

Prejë fillimit t' monarkies deri n' t'hupun t' perrndiis romake t' prendimi—
Prejë 31 p. k. — 476 m. K.

Prênnduer August Oktaviani (31 p. k.—14 m. k.).

Hapsija e perendories romake. — Kufîjt e perendories romake mas luftimit t'Aktit, prejë kahë met vetum sundues mii Romë Oktaviani, u shtrîshin mii dhena, qi n'at kohë t'vjeter sajojshin krejt boten, qi at herë u dite. N'Europë ishin nen pushtet t'sajë siujdhazet e Pirinejvet, t'Apeninvet e t'Ballkanvet; mandej Galja deri tu lumi i Rhenit e kahë Jugu krejt ishujt e dedit Mjesdhee. N'Azii u shtrîte sundimi i sajë permii Anadoll e mii Syrii deri tu lumet dynakë t'Eufratit e t'Tigrit. N'Afrikë krejt moti i verit e sidomos Egjipti me tokë t'lleshme e dhenat qi dikuer kishin pasë sajue pushteden e Harthages kishin raa nen sundim t'Romës.

Popuj t'mbryshshem banojshin mii ket pushtede t'pamatme e kû u gjindshin gjyteta t'lulzueme. N'ânë t'lemit shkelxejshin mii tjera gjytete Aleksandrija n'Egjipt e Antiokija n'Anadoll n'ânë t'prêndimit u ngrihte si mretshneshë e botës Roma me tempuj, pellaza, ollqe, theatra e tjera godina t'hieshme e t' madhnueshme. Rreth ksajë kohë popullimi i Romës u njehte der m'nji milûu e gjysë banorë, e popullimi i krejt perendories romake mund t'hyte deri 120 miluj frymë.

Ndertimi i pushtedes.— Permos me pezmetue partien e sundimit populluer Oktaviani nuk u ngut, pse disaa ligjë e do t'drejta t'popullit nuk i prishi saa per nji herë, por i majti saa per dukë. Me njimênd krejt fuqija e pushtedes ishte n'dorë t'tii; mii t'gjitha çashtjet besimtare, gjytetnors e ushterore vetum aj lidhte e zgidhte. Pleqsija e mledhija popullore bajshin

vetum hije. Oktaviani, tuej diltun se titulli mret therte veshtë e popullit, n thirr Imperator, zotnues, tuej i shtue miêmnin Augustus, qi don me thanë i madhnueshem. Mandej Oktaviani e tjerë perendorë qi erdhen mas tii n'kujtim t'madhit romak t' Julit Cesarit, u miêmnuen edhe Cesara.

Nder krahina Perndori u tfaqte prejë nji nxêvêndsit, i cilli per posë qi kishte sundimin, kishte edhe prîsien e ushtries qi u mate n'se t'cillen krahinë per roje e forcade t'qeveries. Permii gjith fuqiit ushterore, t'dedit e t'tokës kryeprîsien e kishte perendorin; fuqiit e ushtries toknore mund t'u kapshin deri n'600,000 vetë e lamtojshin n'Romë, nder gjytete t'mdhaja, nder kufîj, sikuer n'breg t'Rhenit, t'Danubit e kahë t'lemit, n'breg t'Eufratit. Ushtriis detnore lishojshin hekur n'limâa t'Mirenit, kahë prêndimi e n'limâa t'Ravenes, kahë t'lemit e Italjes per me kênë gadi kshtû nder t'tana ânët per rojë t'perendories.

Veprime pagjet t'Oktavianit. — Mas turbullimesh t'permrê ndshme t'padame e mas luftash gjytetnore t'pergjakuna neper t'cillat aq shum pat vue rrepublika romake n't'mramin shekull t'liries s'vet u duk sundimi i Oktavianit si nji kohë pajtimit pagjet e lulzimit. S'kemi praa per t'u çuditë aspak kuer vjershtori i asajë kohe, Horadi (Horatius), na e pershkruen Oktavjanin si projës i popullit romak e si nji diell qi shkelxen mas nji fortunet e shtergatet t'mnershme.

Oktaviani thirri rreth vedi njers bujarë per me mujtë me ndimë t'yne me i danë shkas perparimit t'pushtedes s'vet.

Vipsanius Agrippa, t'cillit Oktaviani do t'uj lutte fat per fitim t'Aktit,kje zgjedhë si shikjues t'hijeshimit t'gjytetit e nen kuides t' tji u ngrehen tempuj, lajnalë, strehë shtyllore e mii gjith godinat tjera â per t'u permêndë prejë tempull n'trajtë

rrumullore n'ndeer e n'lavdë t'krejt hyjvet e me êmen greqisht kje qujtun Pantheon e qi deri m'sod i kaa qindrue mletnimit t'motit. Aq hijeshim e stolii pat fitue Roma saa thote se Oktaviani, tui paa at perparim, qi kishte bâa gjyteti, me krejnii pat thanë: Me gur e gjeta Romen e po e lâa t'ngrehne me mermer.

Nji tjeter ndimë t'çmueshme e gjet Oktaviani n'mik t'vet, n'Mecenen, pinjuell i njaj deres prênknore Etruskësh, i cilli me projë qi pat per ditunii e per harte e per ndimë qi nuk i kursej ditunarvet e hartarvet fitoj nji êmen t'perjetshem. Nji kunorë hartarësh e giindsh t'kndueshem stolisshin oborrin e Oktavianit: Horati (Horatius), kangtari i knaqes s'jetës; Virgili, vjershtori i trimninash t'Enees, Ovidi, kalximtari gjith zêmer a hiir; Properti (Propertius), Tibulli e saa tjerë kjeen shkelximi i asajë kohë, qi me arsye kje thirrun kohë e artë. T'permêndun mandej si shkrimtarë historijet kjeen Kornelius Nepos e Titus Livius. E Oktaviani i rrethuemun prejë ksi njerssh t'shkelxyeshem, ndera e lavdi i t'cillvet shkrepej mii të, jetote krejt nji jetë perkurmnijet, por nuk dihet a prejë se i ngrehun prejë natyres s'vet a prejë shilijet pe me fitue dashtnin e popullit. Edhe n'popull u mundue me urdhnue e tjera shterngime me nalue luksin e llasen e jetimit, qi kundershtote eper me perkurmnii t'dokevet t'hershme.

Veprime luftet t'Oktavianit.— Perendorija romake ishte aq e hapët saa Oktavianit nuk i vojt mêndja me e smadhue mâa teper e krejt kujdesi i tii kje si me ja forcue kufijt. N' Spajë shterngoj Kantabrejt m'u ferfllue krejt kahë prêndimi; n' anë t'leemit thej Parthejt e egjer, qi, tui kapercye kufijt, u rrasshin nder krahina romake per me plaçkitë. Por muund t'madh

gjet Oktaviani, kahë ana e verit, kundra popujvet malcorë t'-Alpevet. Me lufta t'padaame mujt me i shtye pertej visevet t'-tyne, deri t'u lumi i Danubit, qi, per posë Rhenit, kje majtë per kufii i perendoriis romake. Per me forcue kufijt e verit per t'giatë t'Rhenit e t'Danubit kjeen ngrehë shata, qi me kohë, tui u zhdrivillue, sajuen gjytete, e nder kto donë permêndë Basilea, Mainzi, Kolonja, Regensburgu, Passau e Viena.

Per posë luftash per sigurim t'kufijvet donë permêndë edhe luftat e gjata e t'pergjakta qi xuen fill qyshë nen sundim t'-Oktavianit kundra Germansh.

Lufta kundra Germansh.— Qyshë n'kohë t'Julius Cesarit, qi pat pushtue Galjen deri tu lu ni Rhein, krahinat e perendoriis romake ishin kufii me fise Germansh. Dheu i ktyne, Germanija, u shrîte prejë Rhenit deri tu dedi i Verit e deri n'breg t'dedit Baltik (t' dedit t'Leemit). Pyllnajë t'pamatuna mlojshin ata dhena, kû t'shkepun nder t'tana anët, paa sajue as katunde as gjytete, jetojshin Germant e vjeter. Bulkija nuk kishte kurr farë randsijet e ushqimin mâa s'fortit e nxiershin ato fise prejë gjojet, qi mâa teper u pelqete natyres s'tyne t'eger. T'shtyemun prejë ngushtimit t'gjallniis me rob e robii u dyndshin prejë banash t'tyne nder trashiqime t'Romes tui luftue e tui plaçkitë.

Per me i vûe pritë e me i dhanë fund nji herë e per gjith monë t'dyndavet t'tyne e dau Oktaviani me i shtrue e me i pushtue. Kater ushtrii prejë vjetit 12—9 para K. kjeen dergue nen prîsii t'Dursit, t'nji thjeshtrit t'Oktavianit, kundra Germansh. Ushtriit romake ju rrasen Germaniis herë prejë Rhonit t'eper, herë prejë t'poshterit e herë kahë dedi; Germant nuk guxojshin me i dalun ynmikut ballafaqe, por tui xânë pritë nder

ato pylle t' erta e t'pashteg, i biëshin herë m'njen anë, herë m'tjeter, tui i merzitë e tui e damtue paa prâa. Drusi nuk gjet rrugë tjeter per me i majtë n'shterngim ato fise, veç se tui ju xanë shtigjet mâa t'para e nder ato tui ngrehë shata t'forcuem. N'ket mëndyrë mujt me mrrijtë deri tu lumi Elbë, por s'mujt me vjanue luften, pse ja behi deka prejë njaj t'rrxuemje prejë kali. N'kanë t'tii muerr prîsiin e ushtrinavet romake i vllau i vet, Tiberi.

Me saa trimnii pat kênë mundue Drusi aq me dijekqii e skilli desht Tiberi me i shtîi Germant nen zgiedhë t'Romes. Tui gergaa, tui shtîi n't'keq njênin fis kundra tjetrit u mundue me i daa e me i çaa nder vedi, e kû me dhuntija, kû me lurtime fitoj per vedi disaa krren Germansh e ju dha sherbime n'ushtrii romake. N'ket mëndyrë Germant, qi i paten qindrue fuqiis t'armvet, kjeen tui hupë liriin e vet perpara ktii ndikimit t'kadalshem, po, por t'panalshem t'Romakvet. Gjith kahë n'anë t'veri prêndimit t'Germaniis ngrehen Romakët shata, kû veer e dimen rrishin tuba ushtore e tui dhanë e tui marrë me anas, tui u mundue me perhapë giuhen e kanunin e vet, tui i joshë qi t'vaditeshin mas nji jetimit mâa t'kandshem e kshtu tui ja u zbutë e gerciin me mujtë per kadalë mandej me i hanger e me i perpîi. Tui perparue n'ket mëndyrë ndikimi romak kujtoj Kuintilius Vari, sundimtari romak i rii, se kishte ardhë koha me ja u shterngue dhamët Germanvet e me i shtrue krpekput nen zgiedhë t'Romës; por u rrêjtë, pse tui e deshë ai popull t'vobegë me paga e t'dheta t'randa, tui bâa gjygj e tuti marshtue mas kanunit e dekesh t'Romës, çarti e pezmetoj zêmren e gjithkuej. Me zêmer t'plasët Germant paan besime pe deket e veta t'neperkanuna prejë t'huejië e aq u testiren saa

vetum nji rasë u pritte per m'u ngrehë i madh e i vogel per me shporrë at zgiedhë, qi tui fillue letas e per paa u kujtue kishte ardhë gjithnji tui ju randue mii qafë. E ket rasë e ka Hermani, a sikuer Romakët e thirrshin Arminius, i biri i prên kut Siegmar, prejë fisit f'Heruskejvet. Pat sherbye Hermanni, sikuer se saa tierë German, n'ushtrii romake e pat fitue t'drejtat gjytetnore e kamë kalorsijet. Por me gjith kaq kurr zêmra e tii s'u lvyer as mas Romakësh, as mas dokesh e shprehiinash t'tyne, por madje saa mâa teper ndêj n'Romë aq maa fort i muerr n'mnii. Kuer ktheu n'Germanii, tui paa poshtnimin e komit t'vet, ju.çue peesh edhe mâa teper zêmra prejë mnijet kundra t'huejit e mas aso here tjeter s'mendoj veç se si me pshtue atdheen e vet prejë shkardhnijet. Tui u êndë neper Germanii, dijti me fitue prejë vedit kreent e fisevet e me ju dikue at mnii, qi atii i vlote n'zêmer kundra Romakut.

Kuer i pau atdhetarët e vet t'gatuem per kryengritje, i ban i me dijtë sundimtarit romak, Varit, se nji fis i largë kishte çue krye kundra sundimit e ishte nevoja me e ndershkue. Edhe kreent tjerë german, qi per ftyrë u majshin me Romë, trimnuen Varin me ngaa me ushtrii kundra atii fisit, pse s'kishte me i mungue edhe ndima e tyne. U mashtrue Vari e xue besë: me nji ushtrii t'foort 50. 000 vetësh u nis per me shtrue at fis e u rras nder do pyllnajë, kû as udhë as shteg s'u shifte Hermanni, qi per s'lergut ndiaqte ushtriin romake kuer paa ese n'ç'farë bungaje kishte rae msyni nder t'tana anët. Per trii dit e trii net luftuen Romakët e trathuem me disprim, por meten gadi t'gjith; Vari me kreen t'ushtriis per mos me raa gjaall nder duer t'anmikut myti vedin.

Kuer vojt ky lajm i zii n' Romë droe e mnderë e kapi.

Octaviani sí i kmyet siellej neper pallas, tui bertitë: Vaar, Vaar, m'i kthe tubat e ushtriis!. Me nji herë kje çue n' kamë nji ushtrii e ree e kie dergue kahë veri per t' giatë Rhenit, qi shenjoi kufíjt ndermiet t' perendnriis romake e germanvet t'ljruem.

DITT E MRAME T'AUGUSTIT E DEKA E TII.- Per posë luf tet t'pafat kundra Germansh sundimi i Oktavit kje i jumnueshm e me t'mira shum per perendorii romake; por fat e qeti nuk pat aspak permrênda shkijet t'vet. Dy nipa, t'bijt e Juljes, s'-biis s'vet t'martueme me Agripen, mii t'cillêt Oktaviani kishte sh presë t'madhe, diqen n'mâa t'miren kohë t'jetes s'tyne. Edhe Julja, n bija, ja helmoj zêmren me paudhsii e pagiasii qi pu-note. Idhnime t'mdhaja pat edhe prejë Livies, grues s'tretë, qi s'i la kurr pushim deri saa s'ja êmnoj trashegues kunoret t'perendoriis t'birin, Tiberin qi e kishte pasë me kunorë t'jeter.

Angust Oktaviani diq m'Nols n'vjetë 14 mos K. massi pat sundue per njizet e kater vjet me dije e urtii, tni majtë mrênd e rregull saa s'kishte pasë gzu Roma qyshë kuer.

N'kohë t'August Oktavianit, t'parit perenduer romak, massi pat mrrijtë plotnija e kohvet e njerzija krejt marë lakmote e gjakote me kêuë lirue e pshte prejë t'zezash qi hiqte. qe erdh i kaa mot i prituni,

JEZU KRISHTI,

i biri i Hyut, qi leu prejë krejt—vashëzet Marii. Si msimet e hynueshme t,Shelbuesit gjeten kundershme krejë perendor-vet idhujtarë e si t'krishtenët per saa shekuj kjeen salvue me mendime t'panjehuna kaa me treguehistorija e mâa vonshme, e cilla por kaa me diftue edhe si drita qiellore e krishtnimit

davariti terrin e mnershem t'idhujniis e nltsoj e lartsoj njerziin Dera e Klaudejvet (prejë 14—68 mas K.).

Perendori August Oktaviani pat kênë martue per t'ireten herë e marrë t'vejen e Tiber Klaud Neronit êmnit Livia Drusilla, djelmt e t'cilles, mas deket t,Augustit, hypen n'shkam t' perendoriis romake. Dera e Klaudejvet i dha Romes kater perendorë: Tiberin, Kajin, Klaudin e Neronin.

Tiberi (14—37 mas k.). Me ket perenduer xanë fiill t'kqijat e mizoriit e mnershme me t'cillat âsht mushë historija e perendorvet t'Romes. Nder vjet t'para t'sundimit u duk se Tiberi. kishte dishiir m'u mundue per t'mirë t'popullit; por mâa voon buerr besen n'mirsii t'natyres s'nierit e e kaptoj nji droe e frigë qi e shtyni me ndjekë e me salvue gjithkênd. Fajin mâa t'madh t'shndrrimit t'tii e pat nji nieri i perqitun e kuprrak i pangît gjâjet e pushtedjet, êmnit Aelius Sejani, t'cillit perendori paa e njoftë mirë i lishoj zêmren n'dorë e i dha kryetariin e rojes s'vet. Sejani, t'cillin e rrêete mêndja me shtîi n' dorë sundimin e perendoriis, helmatisi t'birin e Tiberit e mandej u mundue me shporrë kso jetet edhe tjerët mashkuj t' derès t'Klaudejvet. Tiberit askund nuk i shkote mêndja se ç' farë lojet t'ndyet ishte tui i luejtë besniku i tii e aq ishte verbue saa desht, mas kishllit t'tii, me lanë Romen per me shkue me jetue n'ishull t'Kaprees. Por shi njat hrë kuer Sejani kujtoj se po i dilte trathtija marë, kje diktue. xanë e mytë. Per trii dit rresht trupi i tii kje ngrehë rrshanë neper udha t'Romës e mandej ferfllue n'lum Tiber.

N' Kohë t' perendoriis t' Tiberit don permendë lufta qi u pertrii kundra Germansh. Trii ushtrrii prejë vjetit 14 deri 16 mas K. kjeen dergue kundra asish nen kryeprîsii t'*Germanikus*, t' nji nipit t' Tiberit. N' vjetë 15 mas K. kryeprîsi romak

rrijti shi m' at vênd, kû saa vjet perpara pat kênë thye e shqimë Vari me ushtrii t' vet. Endhe u shifshin eshnat, kû t' kaperderdhun kü t' grumulluem, t'romakvet; Tiberi i mlodh i vorroj e i salikoj. Pak mâa tutje u ndesh me German e kje thye, por pshtoj leet paa u damtue fort, pse Germant nuk dijten me nxierr grat prejë fitimit. Mâa voon Germaniku tui u siell me shum urtii e trimnii e ndrroj fatin e luftës e pat me shtrue krejt Germaniin mos t' a kishte thirrë n'Romë Tiberi, t' cillin e kapi droe e smirë qi i nipi po fitote teper êmen e zâa t' madh. Me kaq Germant poshtuen edhe nji herë.

KAII (37-41). - Mas deket t' mêndeziut e i' zêmerndryshkut Tiber hypi n' kamë t' herendoriië i biri i t' permêndumit Germanik, *Kaji*, i miêmnuem *Kaligula*. Ket miêmen e pat marrë n' vocrrii t' vet prejë ushtarësh, pse shpesh dilte n' lamë t' ushtriis me do farë kpucësh, t'thirruna *kaligae*, qi mathshin ushtarët. N' fillim t' sundimit diftoj giasë t' mira e plot me shpnasë t' bukura, por mâa voon u shndrrue krejt e u dha mas marrinash t' mdhaa saa s' mund t' besohen e u shtye n' ligsii saa m' u thanë se kje nji mizuer i tremët e i nderkryet. Kishte kapë dashtnii t' madhe t' vet, t' cillit ja kishte njitë êmnin *Incitatus* (i shpeiti); i ngrehi nji burg mermerit me grazhd arit; kaa nji herë e mirrte me hanger n' tryes t' vet e per mâe teper me i diftue dashtnii e êmnoj konsull e pjestaar t' shoqniis priftnore! N' trênii t' vet dote m' u hyjnue e dilte veshë kaa 'i herë si Herkuli, si Apolli e madje si *Jupiteri* (Zojzi). Me makina desht me i sherbye bumullimës e gumllimit t'urfeâs e me ju levdue Zotit t'Qiellit. Ishte mandej aq frigac i keq qi kuer kriste pernjimênd urr-

feja u mshihte nen mlojë t' shtratit. Por saa e neveriit marrija aq e zezë kje mîzorija e tii. *Oderint, dum metuant, t'mniin, por t' m' tuten*, kje kryefjala e ktii nierit t' perqitun. Per argtim t' vet urdhnote me i prûe, kuer ishte n' tryes, fajtorët e nder syy me i rrahë e me i mytë. N' mizorii t' vet dishrote qi krejt populli romak t' kishte nji krye qi me ja kputë me nji herë. Per kater vjet rresht e dhunoj seliin perendore deri saa kryetari i rojes s' tii me disaa t' perbetuem e shporri kso jetet.

KLAUDI (41-54). - Trashigimtaar i Kajit kje i ungji, *Klaudi,* nieri i zhburrnuem e i shnjerzuem e i dhannn mas epshimevet t' gryksiis e t' hakrriis. N' kohë t' sundimit t' tii oborri pejenduer u bâa l. g lojnash, veseh t' ndyeta e gjaksiish; graat urdhnojshin e sundojshin Perendori diq i helmatisun prejë t' shoqrs s' vet.

Neroni (54-68).— Rraall mund t'permênden historija nji nieri mâa t'zezuem e t'perçudnuem, t'veshun e t'jiessun me vese mâa t'mrapshta, t'praksueme e mizore se Neronin. Praksija e mizorija e tii s'njofti kurrnji t'drejtë e t'marë e shkeli e dhunoj ligjët mâa shêjte t'natyrës. U perlye me gjak t'kushtrimit, qi e helmatisi, t'shoqes, t'cillës i shkurtoj kryet, e t's'amës, t'Agripinës, qi per urdhen t'tii kje mytë prejë ushtarësh! Me marii e trênii poshtnoj madhniin e seliis perendore, tui dalë me kndue e me luejtë nder theatra. tui shterngue mâa t'mdhajt zyrtarë t'sundit me marrë pjesë nder ato marrii t'pashoqe. Nji herë udh toj neper Greqii, tui hîi nder lojë komtare per me fitue çmimin, qi ju epte fituesvet; e nder t'tana ato lojna gjygjtarët, t'friguemun prejë mizorijet e marrijet t'tii, e diftuen fitues t'pashemer!

Askush s'mund t'flasin per mizorii t'tii mâa teper se t'Krish-

tênët, sikuer mâa tutje kâa m'u diftue. Dikuer u mush masa e mizoriis e e treniis s'tii: disa t'perbetuem u çuen me e pshtue boten prejë atii shemtimit t'njerziis e me e mytë: por Neroni u kujtue hiku prej Rome: e, per mos me raa n'dorë t'puthadorvet qi Pleqsija romake pat dergue me e kapë, mytin vedin.

Mas Neronit erdhen mii selii perendore nji mas nji, por vetum saa me bâa hije Galba, Othi e Vitelli (68-69). Asnjêni prejë sish z'diq prejë vedi, por kjeen mytë rojtarësh, prejë pretariansh, qi vndojshin e hiqshin perendorët si mâa teper t'u pelqete e t'u paguesin mâa shtrêjt, don me thanë shkami

(*) Flavejvet

perenduer u tregtote si ç'farë do gjajet tjeter tregtijet.

Dera e Flavejvet (*) (69-96 mas K.).

Mas sundimit t'mnershem t'Klaudejvet gzoj Roma nji kohë t'shkurtë qetijet e pagjet nen qeverii t'parvet perendorë t'derës t'Flavejvet.

Flav Vespasiani (69-79.— Ky perenduer u mundue me pertrii e me knellë doket e motshme t'burrniis s'hershme harrue e qitë mas shpine. Kuvêndit t'pleqsiis desht me i dhanë fuqiin e pushtetin qi pat pasë dikuer e e dliri e e pastroj prejë niersh t'ligj, qi nder kohë t'mrame kishin xanë vend n'at kuvênd. Ngrehi ndertesa msimesh, kû me mujtë moca e ree m'u aratisë kahë mêndja e kahë zêmra. Dituniit e kartet gjeten n'ket perenduer pajtuer e projtaar t'nxeet a prej tii Roma u stolis me ndertesa t'hieshme, nder t'cillat don permendë Koloseu nji theater vigâa, rrênimet e t'cillit shifen ende sot. Çili udha tregtijet e ushtrijet nder t'tana anët.

Nen perendorim t'tii ndollen dy lufta: kryengritja e Bata

vjet (67-70 mas K.) n'Bleg t'sotshem, me t'cillët u bashkuen edhe do fise fqije Germansh, por kjeen me t'shpejtë shtrue e shtypë. Lufta tjeter kje kundra Judejvet, qi çuen krye kundra sundimit romak; qindaesa e tyne kje e madhe fort, por edhe t'thyemit kje i mnershem. Me qinda mijash meten nen shpatë romake e mâa teper sharruen prejë lingatëah a dergjësh, e t'pakët qi tepruen, kjeen ngrehë n'shkardhnii. Jerusalemi kje rrenue shqim e nuk met guur mii guur, si pat parafolë dikuer Jezu Krishti. (70 m. Krishht).

Mas ktyne dyy luftash populli romak gzoj qetii e pushim, e per t'paren herë prejë luftet ndaj Aktin e prejë t'ndertuemit t'perendoriis kjeen mshelë dyert e tempullit t'Janit.

Titi (79—81) i biri e trashigimtari i Vespasianit sundoj vetum por dyy vjet, por kjeen vjet bekimit. Aq i butë e i amel kje saa pat kênë thirrë dashtnija e knaqa e nieriis (amor et deliciae generis humani). Zêmra e mirë e tii u diftue sidomos kuer me 24 Gusht t'vjetës 79 mas k., paa pritë, paa kujtue, shperthej mali i Vesuvit, afer Napullit, tui viell e tui ferfllue lumij lavet, qi mluen e vorruen kryekput trii gjytete, Herkulanin, Pompejin e Stabieu paa metë as shêj as gjurmë sosh. Per 16 shekuj meten vorrue mrênda dheut, kuer n'vjetë 1689, tui gropue, u diktue gan1 Pompeji e n'vjetë 1721, tui cilë nji pus, u gjet Herkulani; t'gropuemit çoj fiill m'theter, kû u gjeten tre shteten, qi sot ruhen n'musee t'Dresdes. Lava mii Herkulan âsht e trashë 15—30 meter e mii tê gjinden dy fshata t'hieshem; Portici e Resina, e per mos me i damtue âsht dashtë me hjekë dorë prejë t'gropuemit. Per kundra Pompeji âsht mlue me nji shtrat hîi, lavë e guur vetum nja kater meter trashë e kshtu kan mujtë me zblue mâa teper se

nji t'tretë t'gjytetit. Çka me paa? Tempuj, theatra, tregje, udha t'shtrueme e shpija t'paprishuna aspak!

Janë gjetë me shumicë rraqe gjithfarësh, prejë mâa t'ndorshmesh per nevojë t'gjallniis deri n-mâa t'hollat e t'shtrejtat pes posë nji numrit t'madh sênde hartesh.

Nen perendorim t'Titit ndolli edhe nji tjeter kob i zii: nji zjarm i rrebët damtoj Romen e sikrer se mos t'ishte mjaft raa edhe murtaja. Me ka mujt nuk u kursye Titi me lexue mjerimet e popullit. Miq, hupa diten (amici, diem perdidi) kishte zakon me thanë kuer i shkote dita paa bâa ndonji t'mirë. Dàm i madh per Romë qi sundimi i ktii nierit t'bekuem nuk ngiati mâa teper se dyy vjet!

Domitiani (81—96), i vllau e trashigimtari i Titit, nder vjet t'mrame t'sundimit u dha mas gjith farë mrapshtinash. Saa do qi nieri i lig, i frigueshem e paa farë dije luftet desht me fitue zâa trimnijet. Msyni Kattejt, nji fis germansh, por nuk guxoj m'u ndeshë me ta e paa krye farë pune muerr m'u kthye kahë Roma; udhes, n'Galje, bleu shkardha t'shndoshtë e t'mdhaj e, tui i veshë me pektë germansh, i hoq mas ushtriis si t'ishin german t'xanun rob n'luftë. Kshtu punoj edhe me tjerë fise germansh. Sikuer nieri i lig shte edhe smirzii e rreskeq e nuk durote qi tjerët t'fitojshin êmen e zâa t'madh; kshtu thirri n'Romë Agrikolen, kryeprisin e ushtriis, qi shtroj Britaniin (Angeldheun e sotshem) e nuk e la me vjanue nder fitime vetum prejë smirës. Mas pêsmdhetë vjet sundimit Zoti e Hyu si e thirrte Domitiani vetvedin, kje mytë e shporrë kso jetet.

Nerva, Trajani e Hadriani (96 — 138 mas k.).

Nerva (96-98).- Me ket perênduer fillon nji rresht sundue-

sash, qi kjeen e mara e shkelximi i pushtedes. Edhe nji herë n'Romë shndriti trimnija e fuqija e hershme, qi bajshin m'u dridhë komet mâa t'larga. Nerva me t'mirë e drejtsii fitoj dashtnii e nderii prejë popullit e prejë pleqsijet, por shterngimi i tii per rênd e rregull pezmetoj rojtarët e tii, pretoriant, qi çuen krye e pse teper i butë hoq dorë prejë sundimit, por bâni nji t'mirë t'madhe tui zgiedhë per trashigimtaar t'vjef shmin Mark Ulpius Trajan.n.

Trajani (98-117), i Spanjas, i pari i njaj komit t'huej, qi hypi mii shkam t'perendoriis romake. Per posë nuresh t'bukura me t'cillat ishte stolisë zêmra e tii, kje edhe i urtë e i zoti me majtë marshtrimin e pushtedes e prîsiin e ushtriis. Nderimi e dashtuija e popullit per tê kje aq i madh saa deri voon Pleqsija romake, se t'cillit perenduer kuer hypte n'shkam, i urote: Sundim si t'Augustit e butsii si t'Trajanit. Zemêrmadh e mêndehollë ju shtrote me nji herë kshillit t'pleqsiis kuer shifte se ishte me arsye, kshtu edhe drejtsija nuk e lête me i majtë prejë askuej. Cena e zelli i tii per t'marë e t'mirë t'popullit u tregue tui çilë udha e kanala, tui ndreqë ura, tui goditë sqele e limoj per me knellë tregtiin e me shumue marredhanen. N'anë tjeter s'u kursye per hijeshim t'Romës, tui e stolisë me tempuj, me harka triumfit e tjera ndertesa, si kuer se i dha shkas t'madh perparimit, tui pruejtun hartet e dituniit.

Dakajt, nji fis m'cka duket me Ilir, qi banojshin n'Moldavii, n'Vllahii e n'Transilvanii t'sotshme, trazojshin paa praa kufijt e perendoriis romake; permii ta u çue Trajani, i thej e i shtroj e per mos me pasë mâa drojë prejë sish nguli nder dhena t'tyne shum kolanii, tatine, t'cillat tui u perzii me anas i hangen, tui ju hupë giuhë e komsii e tui ju dhanë giuhen

latine. Prejë ktyne kan ardhë Rumant e sotshme a, sikuer i thrrasim na Shqyptarë, Gojët (101-106). Massi shtroj Dakajt duel n'Azii, kû thej Parthajt, qi sajojshin nji mretnii m'Mesopotamii t'sotsme; prejë sish muerr Armeniin e Assyriin e si Lekë i dytë raa neper dhena t'Aziis tui fitue e tui ngadh njye Nji shtyllë, qi edhe sot gjindet n'Romë, e naltë 30 meter, nji veper e bukur hatijet t'hollë permendë puntë e mdhaja t'ktii perendorit.

Hadriani (117-138). Mas deket t'Trajanit e veja e tii, Plotina, vndoj mii shkam perenduer nji t'gjindiis s'vet, spâjasin Publius Elius Hadrianin, nieri t'stolisun me ditunii t'naltë e t'dhanun mas hartesh, por aspas t'ngrehun mas luftet e vetum t'perkujdesun me forcue fitimet e hershme, kshtu nuk desht m'u shtrîi pertej lumit Eufrat e hoq dorë edhe prejë Armenijet, tui i dhanë nji mret t'vet anas.

Dishiri me njoftë dhenat e perendoriis nuk e la me xanë vênd n'Romë, por u dha mas udhti nesh e kto mâa t'shumen i bani kamë. Gjithkund kû raa u mundue per vûe n't'marë thumiin e gjygjin; nder shum vise ngrehi tempuj, biblioteka; ndreqi ura; çili shporë ujnash e ndretoj permendtore, nder t'cillat don xanë n'gojë nji muranë, qi ngrehi n'Romë per vedi e per ttvet e qi quhej moles Hadriani, mii themel t'cilles sot gjindet nji shat„ shati; Engjillit» (Castel S. Angelo).

N'Thrakii, n'breg t'Hebrit (t'Marices t'sotshme) ndertoj nji gjytet, qi edhe sot thirret prejë êmnit t'tii Adrianopel (Edrene) Dashtnija qi kishte per letratyrë greke e shtyni me hijeshue Athenen me stolii godinash.

Por kujdesi mâa i madh i Hadrianit kje me vûe per fije gjygjin; shporri shum zakone t'mrapshta e t'shtremta e per

ket punë thirri afer vedi njerz t'permendun n'ligjë. Per urdhen t'tii i madhi jurit (dijetaar ligjet) Salvius Juliani permlodh krejt urdhnimet qi qyshë n'kohë t'Republikës paten kênë dhanë e i botoj nen êmen i perhershmi urdhen (Edictum perpetuum).

Nen sundim t'kii perendorit Judejtë per t'mramen herë u mundue me çue krye. Hadriani mii rrenime t'Jerusalemit ngrehi nji kolonii romakësh, ateherë Judejtë nen prîsii t'Simonit bar Kohba (t'Simonit t'birit t'hyellit) u mundue me kundershtue, n'vjetë 132-135, por kryengritja e tyne kje shtypë e ndrydhë e mâa teper se nji gjysë milûnit prejë sish meten e me kaq hupi krejt njajo hije pushtedjet, qi kishte pasë metun.

Dera e Antoninvet.

Antonini (138-161). Hadriani pat shênjue per trashigimtaar Antoninin e prejë barkut t'ktii duelen tre perendorë, por vetum dy t'parët kjeen e mira e vêndit i pari, Antonini, prejë zêmret t'butë e t'mirë kje miêmnue i dhimshmi (pies). U dha kryekput per t'ndrequn e t'permiresuem t'tkumiis e t'marshtrimit t'pushtedes, tui reshë mii popuj fat e bekim.» M'kande mâa teper me i ruejtun jeten nji gjytetasit, se me mytë nji mii anmiq!» Kishte zakon me thanë kuer e mercatshin per luftë. Êmni i tii kje nderue e bekue e mas tii tjerë perendorë u thirren me êmen t'tii per me i hîi n'zêmer popullit. Mretnat per rreth, tui njoftë drejtsin e tii, e thirren per plak nder degane e fjala e tii kje majtë e nderue si nji urdhen.

Mark Aureli (161-180) kje i nipi e biir n'shpiirt i Antoeinit e mas deket t'tii hypi n'shkam t'perendoriis, N'fillim e deri n'vjetë 169 sundoj bashkë me nji farë Verit e mas deket t'ktii vetum, Kta dy perendorë nuk pelqyen aspak nder rreth t'veta;

Mark Aureli kje nji nder mâa t'mirë perendorë, qi sunduen mii Romë, ndersaa Veri tjeter nuk shikjote veç se si me kanditë natyren e hakruet t'vet tui u dhanë mas argtimesh e knaqash. N'kohë t'ktyne dy perendorvet Roma luftoj kundra Parthejvet, qi trazojshin kufijt e t'lemit; si i parë ushtrijet romake ju prini Veri e maa voon mkamsi i tii, Kassiani, tui i thye anmiqt nder disaa t'ndeshuna.

Nji pjesë e Mesopotamiis, t'cillen dikuer Hadriani s'e pat dashtë, sikuer â diftue perpara, kje bashkue me Romë. N'vjetë 166 mas K. shum fise germansh, kahë bregu i Danubit, t'qujtun Markamana, u dynden, tui raa nder krahina romake per m'u furë deri tu dyert e Italjes, n'Aquilejë, tui rrênue e tui shemtue. Mark Aureli vetë u çue kundra atyne e i shterngoj me lypë pagjë.

Por kjo nuk ngiati shum e lufta u ndez edhe nji herë. Prap perendori ju prîni ushtrivet t'veta, por ja behi deka n'Vindebonë (n'Vjenë t'sotshme) paa mujtë me paa fundin e luftës.

Pleqsija romake per t'gjaall t'Mark Aurelit i ngrehi nji trup per me permêndë punët e mdhaja qi ky perenduer veproj. Ky trup edhe sot gjindet n'Romë.

Kommodi (180-192) kje i biri e trashiguesi i Aurelit t'mirë, por krejt ndryshej prejë t'et. N'vênd qi me shterngue anmiqt qi paa prâa shperthejshin kufijt e perendoriis, bleu prejë sish me t'holla nji pagjë me kore, tui ju diftue n'ket mndyrë ligshtiin e vet e tui ju dhanë zêmer per me e msye prap. Krejt zyret e sundit i lishoj nder duer t'rojtarvet t'vet e aj vetë me faqe t'zezë u dha mas lojnash n'theater e n'marrina tjera. Me kso trêniish largoj prejë vedit njerzt e mirë e t'urtë e n'tjetren ânë

e kaploj zymtii e pabesii, frigë e droe per giith kênd. Kjo natyrë e mrapshtë i çoj kundra rojtarët, qi u perbeen kundra tii e e myten.

Me dekë t'tii shkami i perendoriis u bâa loja e rojtarvet, t'pertorimvet, qi ja shitshin atii qi mâa teper i paguete.

Perendorë ushtarë.

Septtmus Severi (193-211).-Me perendarin Mark Aurelin hupi ç'farë do e mire e e mare per Romë e filloj nji kohë rrenimit e mneret, e rraall kjeen perendorët qi u munduen me nji sundim t'foort e t'urtë me pritë zhgatrrimin e pushtedes.

I pari perenduer i zgiedhun prejë ushtrijet kje Septimus Severi, deri atëherë sundimtar n'Panonii t'eper. U mundue me e mkamë nderen e fuqiin e seliis perendore tui vûe per fije marshtrimin e giygiin, per t'c'llat punë thirri ndimen e njersve mâa n'zâa per dije e urtii. Do fise t'Kaledoniis, Piktët e Skotët, qi trazojshin me plaçkë e me pree Britaniin e shternguen Severin me u çue kundra tyne per me i shtrue e saa mrrijti atje diq.

Mas dekot t'tii i biri, Anton Karakalla, trashigoj perendoriin; kje nji nieri i patenzonë e gjaksuer, aq saa nji herë vetum per mirakande myti kot njizet nii vetë! Tjetri perenduer qi erdh kje nji farë Bassianus Antoni, qi thote se ishte i biri i Karakallës e prift i njaj hyjnije t'Syriakvet. Si perenduer u thirr Heliogabal (don me thanë hyy i malit). Edhe ky tjeter s'punoj veç se mizorii e rrënime e njani mas tjetrit kjeen mytë.

Mandej erdh Aleksander Severi (222-235), nen sundim t' ktii u duk se Roma do t'u knelite prejë t'zezash, mrapshtinash, rrenimesh e vobsijet qi gjith kahë e kishin mlue. Kahë sundi-

mi i dha ndimë t'madhe kshilli i s'amës, t'Mamees, t'nji grues fisnike e bujare. Zgodh gjashtëmdhetë vetë nder mâa t'ndershmit, me t'cillët sajoj nji kshiill, e ktii i lishoj punët mâa t'mdhaja t'qeveriis. Ndieqi punët e gjygjit e i vjefti fort ndima e t' permêndunit ligjtaar t'asajë kohe, t'Ulpianit.

Sundimi i Aleksander Severit kje nji nder mâa t'mirët, por shterngesa e tii kahë sundimi e marshtrimi çoj peshë pretoriant, qi kish'n marrë teper llasë e ushtarët qi s'mund durojshin rend e rregull. Nen sundim t'tii, rreth vjetit 226, nji persian êmnit Artaksers, biir i njaj ushtarit Sassan, i dha fund mretniis t'Parthejvet per me ngrehë mii atê nji mretnii t'ree persiansh, t'Sassanitvet. Me t'shpejtë u paa se kjo mretnii e ree do t'ishte per Romë shum mâa e merzitshme e e rrezikshme se ajo e Parthejvet. Prandej ju desht Severit m'u çue kundra atyne e mas disaa fiiimesh i shterngoj me lypë pagjë, tui u sigurue atyne kufijvet t'largë qetii per disaa mot. Por saa qetoj punët kahë t'lemit ju desht me msye n'anë tjeter kundra Germansh. kahë Rheini e, tui raa neper ato vise, kje mytë prejë ushtarësh bashkë me t'amen.

Mas deket t'Aleksander Severit punët e Romes u pshtjelluen e u ngatrruen; ushtarët u kryengritshin tui êmnue kush nji perenduer e kush nji tjeter: perendorët hypshin e zdrypshin prejë shkamit e mâa e shumta kjeen mytë.

Deci, nji perenduer trim e i nrtë, por qi e filiqi vedin me salvime t'pergjakta kundra t'Krishtenvet, hupu jetë e mretnii tui luftue kundra Gothejvet, qi paten msye kulijt e perendoriis romake kahë Danubi i poshter, n'vjetë 251. Edhè trasheguesi i tii s'mujt me ju bâa ballë as Gothejvet, as Frankejvet, qi plaçkitshin Galjen e Spajen, edhe s'mujt me pritë hovin e nji

tjetrit fis germanish, t' Alemánvet, qi m.rijten deri n' Italje, e per posë ktyne t' zezavet, tiera ndollen, n' anë t' lemit prejë Sassanitvet. Sikuer se shifet giith kahë t' zeza e mjerime, pshtjellime e turbullime e sikuer se mos t' ishte pak ushtarë kaberra e t' egjer kishin shtii n' dorë shkamin e perendoriis per me ja falë atii qi mâa teper mujte më ngji lakmiin e kurrriin e tyne. Kuer hypi n' selii perendore GALLIENI (260 - 268) edhe 19 tjerë perendorë kjeen n' quheten kohë êmnue prejë ushtriish, e se i cilli u mundote me i thye tjerët shêmra per me metë i vetum n' sundim. Kjo kohë kje thirrë sundimi i tridhetë tirajvet. Shkatrrimi i perendoriis s' mund t'vanote.

Perendori Klaudi i II e trashegresi i tii DOMITIUS AURELIANI (270-275) pertriin edhe nji herë njisiin e pushtedes. Aureliani, i miêmnuem pertrîsi i perendoriis (restitutor imperi), i biri i njaj bariu prejë Sermit (Zeimunit) thej Markomanët, qi kishin kênë shtye deri n' Italje: mandej me ushtrii t' veta u suell kahë t' lemit, kû nji farë Odenathit kishte ngrehë mretniin e Palmyres e mas deket t' tii e shoqja, Zenobia, nji grue e stolisun me shum mirë t' bukura, kishte hypë n' shkam t' mretniis s' ree, n' kamë t' burrit t' vet. Kjo mretnii permlidhte nji pjesë t' madhe t' Anadollit, krejt Syriin e Egjiptin. Aureliani thej Zenobiin n' luftë afer Emeset, n' Syrii e e xuni rob. Rrênoj Palmyren, kryegjytetin, e me kaq sosi kjo mretnii. U suell mâa voon kundra Gothejvet, por s' mujt me ju qindrue e atëherë ju lishoj Dakiin e kshtu Danubi shenjoj kufijt e pushtedes. Tui u nisë per luftë kundra Persiansh kje mytë per t' shtîme t' shkrimtarit t'mshchtë t' vet qi drote ndershkimin e tii per ligshtii qi kishte punue.

Mas deket t' Aurelianit ushtriit e Syriis e t' Egjiptit thi-

rren perenduer AURELIUS PROBIN (276-282), trim e burrë. Luftoj me fitim n' Gjermanii, tui zgjanue kufîjt e Romës. Shtîni n' ushtrii edhe t' huej per me mujtë me knellë rendin e rregullen ushterake, qi kishte pas hupë krejt; mandej per mos me lanë me ndejë kot ushtriit n'tokë pagje i shtîni me punue, me çilë kanala, me vndue vneshta, me ndreqë udha Por kto punë i ngrehen mniin e ushtriis e prejë ksajë kje mytë. Mas pak kohet ushtrija zgodh per perenduer Diokletianin, qi, edhè pse biir i njaj shkardhi, me trimnii e urtii t'vet kishte pasë mrrijtë nder shkallë mâa t'nalta t'ushtriis.

Diokletiani, shokë e trasigues t'tii
deri n'Kostantinin.

M'njanë anë hapsija te er e madhe e pushtedes romake, qi trillote fshtirime e ngatrrime per kahë marshtrimi e tkuma, e n'anë tjeter kryengritjet e padrme t'ushtarvet, qi kishin shtii n'dorë shkamin perenduer, e sh yen Diokletianin (284-305) me i dhanë perendoriis nji tjeter ndertim. Sikuer August Oktaviani kje i pari qi u mundue me permledhë m'nji dorë fuqiin e sundimit kshtu edhe Diokletiani shtîni krykput nder duer t'veta pushtetin sunduer; pleqsiis i hoq ç'farë do fuqijet politike e mii t'dhanun e t'marrun zotnote m'nji mëndyrë t'pagjegjeshme, m'nji fjalë u bâa vetiqiplotshem i perendoriis. Por tui kuptue se t'tana zyret e rrangjet nuk mund t'i ngrkote mii vedi muerr shcq sundimit Maksimianin, qi e miëmnoj Cesar. Por punët, qi djtë per ditë u shtojshin e u shumojshin e shtyen me zgiellë edhe dy tjerë Cesara: Galerin, dikuer barii lopësh e Kostant Klorin. Marshtrimi e tkuma t'krahinavet t'perendoriis kje daa n'ket mëndyrë: Diokletiani, i pari August, sundote prejë Nikomedet, n'Bi hunii, kù kishte xanë vênd,

krejt anen e t'lemit e Thrakiin; Galeri kraiinat e Iliriis, Maksimiani, i dyti August, Italjen, Afriken e ishujt, seliin e kishte n'Milan; Konstanti sundote mii Spâjë, Galje e Britanii.

Kta t'daam t'sundimit nder kater vetë trilloj, sikuer mâa voon u paa, shkaqe degamesh. Nen Diokletianin punët shkuen marë e mirë, pse bashksundimtarët e tii prejë miradijet u majten me tê, tui u mundue me gjith zêmer per zhdrivillim e forcade t'asaje ane t'perendoriis, qi ju kishte raa n'pjesë per t'sundue. N'ket mëndyrë kufîjt kahë Gjermanja u forcuen e andej kahë t'lemit mandej u shtyen mâa pertej kundra Persijet.

Diokletiani i lodhun prejë kujdesesh e punësh t'randa t'sundit hoq dorë prejë qeverijet e, mas kshillit t'tii, ashtu punoj edhe Maksimiani, n'vjetë 305. Diokletiani shkoj me jetue n'atdhee t'vet, n'Dalmarje, n'Salonë, ku diq n'vjetë 313.

Atëherë Konstanti e Galeri u miêmnuen Augusta. Galeri zgodh dy Cesara paa a pvetë bashksundimtarin e vet. Konstanti diq mas pak kohe, n'306, e ushtrija e tii thirri perenduer t'birin e tii, Kostantinin, qi mâa voon u miêmnue i madh. Galeri nuk kundershtoj, pse Kostantini u kandit vetum me titull t'njaj Cesari. Por njisija e pushtedes vîte per ditë tui hupë e ngatrrime e pshtjellime ndollshin nji mas nji. I biri i Maksimianit, Maksenti, kje thirrë n'Romë perenduer prejë ushtriis s'vet e i ati, sikuer se i shtyem prejë smiret e nakariis, me gjith qi kishte pasë hjekë dorë prejë punet' u çue prap e e muerr titullin August. Me kaq pat Roma n'ket kohë gjashtë perendorë, pse edhe Cesarat lypen per vedi titullin August, e kshtu ju hîni çarta e grija nder vedi.

Maksimiani kje i pari qi buerr fuqiin e per me shpetue

ju desht me hikë tu i dhandrri, tu Kostantini. Mâa voon, tui u mundue me rrxue Kostantinin per me metë vetum n'sundim, kje mytë e thye prejë atii e shtîi n'burg, por edhe ktu nuk i la ngatrrimet tui deshtë me mytë trathtorisht t'dhandrrin; atëherë Kostantini dha urdhen me e ngolatë n'burg (310). Galeri rreth ksajë kohe kishte pasë dekë shkafnye e shpartallue prejë vesesh t'mrapshta t'njaj jete hakrrijet. Edhe Maksenti, qi deshi me marrë gjakun e t'et, kje kthye prejë Kostantinit e hupi jeten tui hikë (312). Licini, qi pat kênë zgiedhë prejë Galerit per Cesar, u martue me t'motren e Kostantinit e me ktê, tui u miqasue, shkoj mirë per disaa mot. Edhe Maksimin Daza i zgiellun prejë Galerit diq (313) e kshtu meten vetum dy Cesara. Pagja ndemjet t'ktyne ngiati vetum dyy vjet, pse m'njanë anë degame kufîjsh e m'tjetren lakmii pushtedjet kjeen shkye qi t'u xishin e t'luftojshin nder vedi, t'xanuna e luftime qi maruen me fitim t'Kostantinit. Mas tetë vjetsh tjera pagjet krisi persrii lufta ndermjet dy shemrash e prap Licini kje thye e xanë gjaall e ju desht me hjekë dorë prejë sundimit e si i tbuem jetoj n'Thesalonik, por mas pak muejsh kja mytë, pse i paditun per ngatrrime qi desht me pertrîi me shpresë qi me mrrijtë n'sundim (324). Me kaq met Kostantini vetum zot e urdhnues mii krejt perendoriin romake.

Salvime kundra t'krishtênësh.

N'at kohë kuer perendorija romake vîte gjithnji tui u shkatrrue e kuer t'zezat e mjerimet e popujve kishin mrrijtë tek z'bâhet, xuen m'u perhapë msimet hyjnore t'Krishtënimit paa zâa e paa zhurmë neper t'tana viset e dhenavet t'botës s'hershme. N'Azii t'prêndimit, n'Afrikë t'verit, neper dhena t'siujdhazes ballkane e n'Italje filloj m'u shumue numri i atyne

qi u suellen shpinen besimevet t'rrêjshme e t'kota t'idhullatriis per me dishmue hyjniin e Krishtit e me kapë msimet e tija t'bukura themelue mîi dashtnii t'shoqi-shoqit, mii at dashtnii qi deri m'atëherë nuk kishte kênë ndie kurr. Hapsija e perendoriis romake e terthurun nder t'tana anët me udha t'mira, njisija gadi e plotë e giuhës, sidomos t'giuhes greqishte, qi u njehte e para per letratyrë ditunii nimoj e letsoj shum t'perhapunit e krishtënimit. Rangtarèt e zyrtarët e qeveriis u çuen kundra dishmorvet t'besimit t'rii, pse n'kundershtim me besime t'parvet e kjeen majtë madje edhe per anmiq t'pushtedes, sikuer kryengrites t'sundimit: praa me shpatë e me zjarm do t'u farojshin, do t'u sodomshin. Kshu filloj per Krishtënim t'rii nji kohë e mnershme salvimesh, e gjaku i t'krishtênvet vojt rrkajë nder t'tana anët e perendoriis romake.

N' kohë t' perendorvet romakë njehen dhetë salvime t'mdhaja, tui fillue prejë vjetit 64 mas k. nder dit t' gjaksorit Neron e deri n' fillim t' katertit shekull; salvime t' njaj mizorije t' habinueme me trillime veglash mundimi e psimi, qi mêndja e nierit kaa t' fshtirë me i mêndue. Deri perendorët mâa t' mirë e perlyen vendin me gjak t' pafaj t' krishtenvet; prejë ktej kuptohet se ç' farë mnijet e dreqnueme vlote nder zêmra t' anmiqvet t' krishtënimit, kundra t' cillit nuk u kursye rênë, t' shpifun, nderlikime t'marra veç se si me e poshtnue e me e perqitun. E s' kishin faj gjindt e asajë kohe, pse tui xanë fiill prejë mâa t'mdhajvet e deri n'maa t' voglin puntuer, krejt populli jetote nji jetë fllikshtijet e vesesh t' ndyeta, e nder besime t' mrapshta t' idhullatriis gjête llasë, ndersaa msimet e t' Krishtënimit t' shterngueta e kundra hakrrimesh t' psimevet e t' epshimevet t'ndyeta ishin nji ndershkim i padaam; ishin praa n' luftë e mrapshta kundra t' marës, fllikshtija kundra pastriis, e shtremta kundra

dhen i Milanit, qi thote: »T'krishtênt kan t'drejtë sikuer t'gjith tjerë nenurdhesa t'perendoriis me dishmue me t'plotë lirii feen e tyne; se i cilli mundet paa farë nalimi me hîi n'fee t'tyne; kisha e prone qi ju paten kênë marrë do t'ju priqen e biesat do t'perligjen me t'holla t'pushtedes." Neper ket urdhen nji kohë e ree shkelxej mii perendorii; idhullatrija raa poshtë e krpqi, deri m'atëherë shêj dhunet e trêmet, filloj me kênë shêj nderet e lumnijet e sot shkelxen mii kunorë perendorërsh e mretnash e mii parzma neper t'tana viset e t'botës s'gjytetnueme.

Nen perendorim t'Konstantinit nji ndollë plot me randsii per krishtenim qilloj: t'dukunit e arianismit. Nji prift prejë Aleksandrijet u çue kundra msimit t'kishes t'krishtenë tui thanë se Krishti nuk âsht t'nji natyret e t'kênët t'njinjishem me Atin Hyy, por vetum nji krijesë e Atit e n't'kênun t'vet prejë ktii i vjekët; ndermjet Atit e t'Birit s'âsht njinjisii; por pergiasii. Per me damnue kto msime t'shtrêmta u mlodh nji kuvênd, nji kocil, m'*Nicea* (325) n'Anadoll, kû u gjet edhe vetë Konstantini per me i dhanë mâa teper randsii. Por edhe pse arianismi kje damtue gjithnji t'degsmet ngiaten e kjeen ngajë shum turbullimesh e salvimesh t'pergjakta massi disaa perendorë ja majten krahin.

Me gjith zeell e kujdes qi pat Konstantini per t'perhapun t'Krishtenimit fort çuditë se aj vetun n'fiill t'dekes u pagzue.. N'vjetë 337 u smue per dekë kuer u gjindte nder rrethe t'gjytetit t'Nikomedjes n'Bithynii; kje pagzue prejë ipeshkvit *Euseb* e mas pak kohet diq, tui kênë 65 vjetsh. Kje vorrue n'Konstantinopull n'kishë t'Apostujvet, kû i kje ngrehë nji muranë e madhnueshme. Edhe e ama e Konstantinit *Helena,* diftoj zeeli t' madh per fee t'krishtênë; n'vjetë 326 shtegtoj nder Vise Shêjte e n'lum t'Zordanit u pagzue. Prejë sajë kje diktue vorri shejt, mii t'cillin ngrehi nji kishë t'hieshme; gjet edhe

z' drejtes, rrêna kundra z' vertetes, mnija kundra dashtniis, me nji fjalë ishin n' luftë shnjerzija kundra njerziis.

Neroni kje i pari nder salvimtarë qi nisi me mundime t' pergjakta me i ndjekë t' krishtênët. N' vjetë 64 mas K. tirani mizuer, pse nuk i pelqete Roma me ato shpija t' vjetra e me ato udha e rruga t' ngushta e t'germueta, i dha zjarmin n' shum vênde, n' mênde t' vet per me ngrehë mandej nji gjytet t' madhnueshem e me ja njitë êmnin *Neropoli,* don me thanë gjyteti i Neronit. Gjashtë dit e gjashtë net ngjati zjarmi, e Neroni veshun me petka t'njaj lojtari theatri m' maje t' njaj purani t' pellazit t' vet me lirë n' dorë këndote t' djegunit e Trojës! Trênii e mizorii qi vetum mund' t' sendergjojnë e t' nderlikojnë nji mênde e zêmer qi kan mrrîjt n'shkallë mâa t' fundshme t' shnjerziis. Kto mjerime turbulluen e pezmetuen popullin, e ajo bishë e eger n' trajtë t' nierit per me largue prejë vedit mniin popullore ja vndoj fajin t' Krishtênvet. Me mija t' krishtênë, burra e graa, pleq e t' rii e deri fmii kjeen xanë e shtii nder mundime, qi gojë nierit s' mund t'i perflasin. Shum kjeen kryqzue, disa t'mathun me likura shtasësh kjeen lishue nder kthetra t' bishvet t' egra per me kênë coptue e grii; tjerë t' lyem me landë t' ndezshme kjeen lidhë per hûj t' ngulun nder lulishta perendore e, naten, ju epte zjarmi per me ndritë nder t'kreme e argtime qi u bajshin per knaqë t'tiranit. Edhè apostujt Pieter e Paal lanë jeten n' ket salvim t' parë; Pjetri kje krygjzue e Palit, si gjytetas romak, i kje currue kryet.

T'rrebta e ndoshta edhe mâa t'pergjakta e mizore kjeen salvimet qi ndollen mâa voon nen perendorë Diomitianin, Trajanin, Mark Aurelin e sidomos mâa t'randa nen Diokletianin. N'vjetë 107, kuer Trajani kiste dalë me ushtrii kundra Rarthejvet e pat mrrijtë n'Antiokii (Antakija e sotshme n'Syrii), urdhnoj me i prue perpara *Igna-*

tin, ipeshkvin e asajë bashkije t'krishtênë. Perendori, qi n'gjith çka diftote burrnii e bujarii, por qi nder punë t'krishtenimit, si kuer t'gjith njers e atyne kohvet, kujtote e besote t'shpifunat mâa t'marra t'trillueme kundra t'krishtenvet, i foli vrashtë ipeshkvit plak, tui i thanë se ishte i praguem prejë shpirtnash t'kqii e kishte ngrehë krye kundra ligësh t'pushtedes e me t'punuem t'tii ngrihte me vedi saa e saa tjerë. Paa droe i pergjegji nieri i Perendiis: Nuk â i praguem prejë shpirtnash t'kqii kush beson n'Zotin Krisht. Kuer mandej dishmoj se vetum nii Hyy âsht e se hyjniit e idhullatrevet s'ishin tjeter veç se pjellë e nji mêndes s'çartun, atherë Trajani urdhnoj me e lidhë e e ngrehi deri n'Romë, kû kje ferfllue nder thoj t' uqvet t'unshem. Nen perendoren Mark Aurelin, n'vjetë 167 psoj deken *Polykarpi,* ipeshkvi i Smyrnes.

I kje urdhnue t'ndershmit plak me namë Krishtin e ktii urdhnit t'patenzonë u pergjegj shêjti me madhnii: Kam 86 vjet qi i sherbej Krishtit e prejë tii s'kam pasë kurrnji t'keqe; e praa si t'nami Zotin t'êm, Shelbuesin t'êm? Tui ndie kto fialë gerdhaja e popullit bertiti: N'zjarm, n'zjarm! Me nji herë kje qitë mii nji turrë druush, t'cilles ju dha zjarmi, por flaka, tui marrë m'njanë anë n'trajtë t'njaj veli qi e fryen era, nuk e preku aspak. Atbotë kcej mii turrë t'drûvet nji sherbtuer gjygji e me thikë i muer jeten. Me miluj kjeen ata qi dhaan jeten per besim t'vet. Vetum êmni i *krit-shtênë* njaftote per m'u njehë si mâa i zii fajtuer e i damnuem per ç'farë do mundimit. Per ç'farë do kobit t'zii qi ndollte n'perendorii sukuer ujnajë, murtajë, zii ishin fajtorë t'krishtênët, e atëherë fillojshin mii ta mundime gjith farësh: me shpatë e me zjarm do t'u farojshin. E nen shpatë e n'zjarm t'krishtênët epshin jeten e tyne, tui kêndue lavde Perendiis; ngitshin n'dekë si

t'shkojshin m'nji t'kreme me gaz n'ftyrë. Durimi i pashemell i tyne nder mundime, gazmendi qilluer qi shkrepej prejë sypsh t'tyne, jo vetum çuditshin, por habitshin boten e shtîshin n'kujtim e shtyeshin me shtjertue msimet e besimit t'tyne e kshtu me paa e me njoftë t'verteten e besës s'tyne. Prejë gjakut t'pafaj t'martirvet me qinda e me mija u ktheshin n'besë t'ree.

KONSTANTINI I MADH.
(324—337 mas k.)

Qyshë n't'riit t'vet, me dekë t'et, i raa Konstantinit mii krye sundimi i krahinavet qi pat marshtrue e tkumë i ati, e me atëherë diftoj se kishte mênde t'lartë, zêmer t'fuqishme e hollii luftet, sikuer tregoj nder lufta qi pat kundra fisesh germansh. Kuer e paa vedin t'forcuem nder krahina t'veta e n'krye t'nji ushtriis t'stervitun e t'vaditun nder munde e fshtirime luftet e t'dashtun prejë sajë, atbotë ju lakmue me kênë zot i vetum mii t'tanë perendoriin romake e nji mas nji u shporr prejë shemrash t'vet, qi sundojshin mii tjera treve t'perendoriis. Luftat mâa t'rrebtat i pat kundra Maksentit e Licinit; t'parin e thej m'nji luftim t'madh afer Turinit (312), kû ju duk n'qiell nji flamur me ftyrë t'njaj kryqi e me shêj t'êmnit t'Krishtit (X); edhe nji herë tjeter e thej mâa voon afer Romet, kû la edhe jeten,

Kuer Konstantini e paa vedin zot mii krejt pushteden u dha me gjith fuqii me krye ndertimet, qi kishte pasë fillue Diokletiani. Pik s'parit tui paa se turbullimet e permrêndshme vishin gjithmonë prejë rojes perendore prejë pretoriansh, u shporr sojet, tui shkatrrue regimentat e sajë; ushtriin e dau n'dyy pjesë, njanen e dergoj nder kufij kundra anmiqsh t'perjashtem, e tjetren pjesë e perhapi nder krahinat'permrendshme per rend e qetii t'tyne.

Per kahë marshtrimi e tkuma e dau perendoriin n'kater pjesë, n'kafer lagje, *prefektura,* qi kjeen ajo e t'lemit, qi permlidhte krahinat e Aziis me Thrakii e Egjipt; tjetra e Iliriis me Greqii e me krahina t'Danubit; e treta e Italjes me Afrikë e ne e mram ajo e prêndimit, qi perfshite Spajen, Galjen e Britaniin.

Perfekturat mandej u perdajshin n'13 *Diocesa* e kto krejt n'116 *treva.* Prefektat e nen urdhen t'tyne qeveritarët e tjerë zyrtarë e npunsa kishin kujdesin e marshtrimit e t'gjygjit. Urdhni mii ushtrii t'se e cilles krahinë i ishte pshtetë nji kryeprîsit (Duks). Per me sugurue drejtsiin e t'maren e gjygjit çili shkolla ligjet; edhe dituniit e hartet paten n'Konstantinin nji projtaar t'cenët e t'foort.

Konstantini, qi aq fort u mundue per njisii t'pushtedes, shestoj mâa voon nji punë, qi, dikuer do t'dilte per shkatrrim t'sajë, don me thanë shestoj me bartë seliin perendore prejë Romet m'nji tjeter gjytet, n'Byzanz, rreth vjetit 330. Nuk dihet mirë se çka e ngallmoj m'nji punë kaq me randsii, ndoshta jetimi i banorvet t'Romes krejt llasë e knaqë t'zhburrnueme do t'i jeet velë e ndye sidomos atii qi ishte rrye n'lamë luftare me nji jetë t'breshtë e t'eger. Por ndoshta e mâa me shum arsye do t'a keet shtye vêndi i bukur e i foort i Byzanzit, qi giindej ndermjet Europet e Azijet, i perpjekun me deed t'Zii e, neper deed Marmara, me deed Egjee e me deed Mjesdhee Gjyteti, selija e ree, kje stolisë e hijeshue me tempuj e pellaza e u thirr mas aso ditet n'êmen t'perendorit Konstantinopull.

Por vepra mâa e madhnueshme e Konstantinit, njajo qi e lumnoj êmnin e tii, kje ndima e proja qi i dha krishtenimit t'rii. Massi n'vjetë 312 pat dhanë nji urdhen dureset, neper t'cillin t'krishtênt mujshin me dishmue feen e tyne, n'vjetë tjeter, n'313, duel i permênduni *ur-*

kryqin, mii t'cillin pat kênë gozhdue Krishti. Edhe mii shpellë t'*Bethlehemit,* kû pat lee Shelbuesi, ndertoj nji kishë, qi e stolisi e e vegatoj me shum dhuntii; nji kishë tjeter ngrehi mii *Mal t'Ullinit,* n'at vênd prejë kahë Krishti hypi n'qiell.

Qyshë prejë Konstantinit krishtenimi muerr hov t'madh e u shtrii kahë t'lemit e kahë prêndimi. Qandrat e tija mâa t'parat e mâa t'mdhajat kjeen Roma, Aleksandrija, Antiokija, Jerusalemi e Konstantinopulli. Nji numer i madh dijetaresh e shkrimtaresh me gojë e me shkrim u çuen per me diftue e me sprovue t'drejten e t'verteten e fees s'ree; kta njers t'mdhaj per dije e shejtnii jetet kjeen thirrë *Eten* e *Shkrimtarë* t'kishës. Nder Eten qi shkruen latinisht e i perkasin prendimit kjeen *Ambrosi, Agustini, Greguri i Madh e Hieronymi;* nder ata qi shkruen greqisht e i perkasin t'lemit donë permêndë *Athanasi, Basili i Madh, Greguri prejë Nazianzit* e *Krysostomi.* Nder Shkrimtarë t'kishës mandej janë *Tertulliani, Origeni e Eusebi.*

PASARDHASIT E KONSTANTINIT

Deri m'fillim t'dyndmevet t'popujvet (337-375).

T'birt e Konstantinit, mas vullneset t'et, do t'dajshin nder vedi sundimin e Perendoriis, por ju hîni e keqja e çarta ndermjet e u xuen me shoqi shoqin. Mas disaa luftash t'pergjakta e t'mizorta met vetun zot mii sundim t'pushtedes *Konstanti* (353-361). Pat kênë ky nji ndjekës i nzeet i arianismit e me furii t'idhtë saivoj ipeshkvîj e priften. Ishte xanë keq me Persjan e ndersaa aj kishte dalë me ushtrii kundra tyne, ju deshit me dergue t'kushrinin e vet, *Julianin,* n'krye t'nji ushtris, me nalë hovin e Alemanvet e t'Frankvet, qi kishin shperthye n'Galje. Ktii i heci fati marë, i thej anmiqt afer *Argento ratit (Strassburg),* e, pse filloj m'u permêndë êmni i tii per urtii e trimnii, Konstantit i hîni n'zêmer smirë e resë e shtyemun prejë ligsiis t'zêmres desht me ja

pakue ushtriin, tui i marrë disaa çeta. Por Juliani nuk i vuni vesh e madje prejë ushtriis s'vet kje thirrë per Cesar. Pak gjâa mâa voon Konstanti diq, met vetum Juliani, qi kje njoftë per perenduer.

JULIANI (361-363) kishte pasë kênë rritun nder msime t'fees t'krishtênë, por i dhanun teper mas letratyres greke, mas filosofiis t' Platonit e mas zakonesh t'vjetra· i suell shpinen beses s'vet per m'u kapë mas idhullatriis e per ket mohim kje miêmnue *mohues (apostat)*. U dha me mnii t'madhe me ndjekë e me salvue t'krishtênë, e sidomos mâa teper zyrtarët e kishes, ipeshkvîj e priften e n'nânë tjeter nuk u kursye per me zhdrivillue shpirtnisht e moralisht idhullatriin per me i dhanë edhe nji herë zotnimin mîi botë. N'luftë kundra Persiansh fitoj, por tui u kthye nji zhgjetë e qepoj per dekë. Me të sosi per gjithmonë idhullatrija grek-romake.

Mas deket t'tii kje zgiedhë prejë ushtrijet perenduer *Joviani,* pi u kthye n'fee t'krishtênë e ksajë i kthej t'drejtat e pajniit qi pat pasë prejë Konstantinit. Mas deket t'Jovianit ushtrija thirri perenduer *Valentinianin* (364), qi muerr per dashksundues t'vllaan e vet *Valensin.* Kta dy vllazen e daan marshtrimit e pushtedes; Valentiniani muerr per vedi krahin e prendimit e Valensi anen e t'lemit. Kuer Valentiniani diq n'vjetë 375 erdh n'kamë t'tii i biri *Gratiani* (375-383), qi t'vllat i ishoj sundimin mii Italje Afrikë, e Ilirii. N'ket kohë pat pushtedja romake tre perendorë per nji heras. T'dyndunat e padashme t'barbarvet, qi shperthejshin kufîjt e perendoriis, sidomos n'anë t'lemit ishin neshtrashë e zezë e u dukte se nuk do t'vanote shkatrrimi i sajë. Mâa t'parët qi prejë visesh t'veta u shtyen kahë anët e Europës kjeen *Hunet* n'vjetë 375. Livrimi i tyne i dha shkas nji t'perziemit e trazimit t'madh popujsh, qi n'historii permêndet me êmen *t'dyndunat e popujvet,* qi i dhaan Europës nji tjeter ftyrë, i ndrrue punët kryekput. Me kaq sosë historija e vjeter per me fillue ajo e kohvet t'mjesme.

BKSH

BKSH

BKSH